

Գ. Ռ. ԾԱՐԳԱՅԱՆ

ՀԵԼԵՆԻԱՏՍԿԱՆ ԴԱՐՇՐԶԱՆԻ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ
ԵՎ
ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻՆ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

Г. Х. САРКИСЯН

АРМЕНИЯ
ЭЛЛИНИСТИЧЕСКОГО ПЕРИОДА
И
МОВСЕС ХОРЕНАЦИ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1966

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԳԵՄԻԱ

9(42.925)

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

U-25

Գ. Խ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

(այս
9(42.925) [Կ. Գործնական])

ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԳԱՐԱՇՐՋԱՆԻ
ՀԱՅՍՏԱՆԻ,
ԵՎ
ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻՆ

25566

1392

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1966

Ն Ե Ր Ա Մ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Հայ ժողովրդի պատմության տարբեր դարաշրջանների լուսարանման գործում վճռական նշանակություն են ստանում պատմական սկզբնաղբյուրների տարբեր խմբեր: Այսպես, եթե հայկական միջնադարը ուսումնասիրվում է գերազանցապես տեղական աղբյուրների հիման վրա, իսկ օտար աղբյուրներն այստեղ թեև շատ կարևոր, բայց օժանդակ գեր են խաղում, ապա հին պատմության բնագավառում վիճակն այլ է: Հայ մատենագրությունը և նրա մի մասը կազմող պատմագրությունը սկսվել են միայն V դարում՝ հայ գրքի գյուտից հետո. նախամեսրոպյան դրականության մասին շատ բիշ բան է մեզ հայտնի, իսկ նախաքրիստոնեականի մասին՝ պարզապես ոչինչ: Ահա թե ինչու հայոց պատմության մինչև III դարը ներառյալ շրջանի մասին մեր ունեցած տեղեկությունները հիմնականում դալիս են օտար, արտաքին աղբյուրներից: Մասնավորապես մ. թ. ա. IV դարից սկսվող ժամանակաշրջանը լուսավորված է հունա-հռոմեական մատենագրական աղբյուրներով, որոնց թվում են Պոլիբիոսի, Դիոգոր Սիկիլիացու, Սարաբոնի, Տակիտոսի, Պլինիոս Ավագի, Հովսեփոս Փլաբիոսի, Պլուտարքոսի, Ապպիանոսի, Կասսիոս Դիոնի և այլոց երկերը:

Այս աղբյուրները, իրենց կարևորագույն նյութերով հանգերձ, հայոց պատմության համար երկու էական թերություն ունեն:

Առաջին: Նրանք, աննշան բացառությամբ, իրենց ուշադրության կենտրոնում գլխավորապես ունեն Հռոմի, այնու-

հետև Սելևկյանների, Պտղոմյանների, փոքրասիական հելլենիստական երկրների պատմության զբաղմունքները և միայն հարևանցիորեն են անդրադառնում Հայաստանին: Այդ իսկ պատճառով Հայաստանի մասին նրանց տված տեղեկությունները մեծ մասամբ կցկտուր են և հետևողականորեն չեն լուսաբանում քիչ թեև շատ երկար ժամանակաշրջան: Բացի այդ, նրանց շոշափածը գրեթե ամբողջովին պատերազմների ու դիվանագիտության պատմությունն է, իսկ Հայաստանի ներքին կյանքը մնում է ստվերի տակ:

Երկրորդ: Այդ աղբյուրները, թեև կարող են ինչ-որ չափով հարստացվել անտիկ պատմագրության էջերում հայտնաբերվելիք նոր տեղեկություններով, սակայն հազիվ թե աճեն էսպես: Այսօր էլ մենք օգտվում ենք հունա-հռոմեական աղբյուրներից քաղված տեղեկությունների գրեթե նույն այն շարանից, որը հայտնի է եղել հայագետներին դեռևս 50—100 տարի առաջ:

Ուստի և հայ ժողովրդի պատմության հին շրջանի, Հայաստանի ներքին կյանքի հետագա ուսումնասիրման հեռանկարները դժելիս, մենք առանձնապես մեծ հույսեր չպետք է կապենք օտար աղբյուրներից նոր նյութեր ձեռք բերելու հետ: Միևնույն ժամանակ պարզ է, որ եղածը զեռ բավարար ուսումնասիրված չէ և ենթակա է առավել խորը մշակման ու մեկնաբանման:

Ի տարբերություն հունա-հռոմեական աղբյուրների՝ հին շրջանի պատմության հայկական աղբյուրները ընդունակ են աճման, ինչպես ցույց է տալիս վերջին տասնամյակների ընթացքը, ուստի և օտար աղբյուրների՝ վերը նշված գերակշռությունը վերջնական չպետք է համարել:

Հին Հայաստանի, հատկապես նրա ներքին կյանքի մասին տեղեկությունները բազմապատկելու ամենամեծ հույսերը առնչվում են հնագիտական պեղումների հետ: Գառնիում կատարվող պեղումները տարեցտարի հետաքրքրական նյութեր են մատակարարում մեր թվականության առաջին դարերի Հայաստանի պատմության ու մշակույթի վերաբերյալ

և արդեն տվել են մի շարք առաջնակարգ կոթողներ: Իր առաջին խոսքերն է ասում սիստեմատիկորեն պեղվել սկսած Արմավիրը, որից սպասվում է վաղ հայկական ու հելլենիստական շրջանների պատմությունը լուսաբանող նյութերի մեծ զանգված: Հերթի են կտնգնած Արտաշատը, Երվանդաշատը և մի շարք այլ քաղաքներ, բերդեր ու այլևայլ հուշարձաններ, որոնց հնագիտական ուսումնասիրությունը անսպառ նյութեր կընձեռի հայ պատմաբաններին:

Հայկական օտարաբան վիմագրական արձանագրությունների պատահական գյուտերի այն բարակ շիթը, որը մի քանի տարին մեկ մեզ որևէ նոր կոթող է պարգևում, ինչպիսին է, օրինակ, վերջերս Արտաշես Ա-ի Ջանգեղուրում գտնված արձաններն շափազանց հետաքրքիր արձանագրությունը, հույս է ներշնչում, որ համապատասխան հուշարձանների սիստեմատիկ պեղումները անպայման կհանգեցնեն նման կոթողների մասսայական հայտնաբերման, ինչպես այդ տեղի է տեսցել հելլենիստական այլ երկրների հուշարձանների պեղման ընթացքում: Իհարկե, ամենևին չի կարելի օգտավոր համարել նաև առկա հնագիտական ու վիմագրական նյութերի հետազոտությունը:

Առավել ևս թերի է, կարելի է ասել նոր-նոր է սկսվում, հին Հայաստանի պատմության աղբյուրների մի այլ խմբի՝ վաղ միջնադարյան հայ հեղինակների հաղորդած համապատասխան տեղեկությունների ուսումնասիրությունը: Այս տրվյալները շատ անհավասար են բաշխված հայ պատմագիրների երկերում: Ազաթանգեղոսը, Բուզանդի, Փարպեցու, Եղիշեի երկերը, որոնք նվիրված են IV—V դարերի պատմությանը, միայն հատուկենտ տեղեկություններ են հաղորդում IV դարից առաջ ընկած ժամանակաշրջանի մասին: Սերեոսի մատյանին կից մեզ հասած «Նախնական պատմությունը» պարունակում է մի քանի հին առասպելներ, տեղեկություններ Արշակունյաց դինաստիայի՝ Հայաստանում հաստատվելու մասին, հայ թագավորների ցանկը: Մովսես Խորենացին է միայն, որ հետևողականորեն նկարագրում է այդ ժամանա-

կաշրջանը, նվիրելով նրան իր «Պատմութիւն» երկու երրորդը՝ առաջին և երկրորդ գրքերը: Մասնավորապէս հելլենիստական շրջանին է վերաբերում երկրորդ գիրքը, որը սկըսվում է Ալեքսանդր Մակեդոնացուց: Խորենացին մի առ մի հիշատակում է բոլոր թագավորներին, տւլիս նրանց ժամանակագրութիւնը, նկարագրում ժամանակակից պատմական իրադարձութիւնները՝ երբեմն համեմատաբար թուուցիկ, հաճախ հանգամանորեն, որոշ դեպքերում՝ ամենայն մանրամասնութիւններով: Նրա հաղորդած տեղեկութիւններն ընդգրկում են երկրի թե՛ արտաքին հարաբերութիւններն ու մղած պատերազմները, թե՛ ներքին իրադարձութիւններն ու երևույթները և թե՛ մշակութային զարգացումը: Այսպիսով, հին Հայաստանի մասին վաղ միջնադարյան հայ պատմագրութեան տեղեկութիւնների իրացման խնդիրը փաստորեն հանգում է Մովսէս Խորենացու «Պատմութիւն» համապատասխան բաժինների օգտագործման խնդրին:

Հասկանալու համար վերջինիս էութիւնը, անհրաժեշտ է երկու խոսքով ընթերցողին հիշեցնել պատմա-բանասիրական գրականութեան մեջ Խորենացու զնահատման հանրահայտ պատմութիւնը¹: Մինչև XIX դարի կեսերը, շնչին խոտորումներով շարունակվել է Խորենացու նկատմամբ վաղ միջնադարի վերջերին (IX—X դդ.) ծայր առած այն առանձնահատուկ վերաբերմունքը, այն ակնածանքը, որը նրա «Հայոց պատմութիւնը» վերածել է դասագրքի, հետագայում շարադրված պատմական բոլոր երկերի հիմքի ու սկզբնաղբյուրի: XVIII դարից սկսվեց հայ ժողովրդի հին պատմութեան օտար աղբյուրների օգտագործումը, որն իր հետ քննա-

1 Ավելի հանգամանորեն տե՛ս Մ. Ա. Բ. Է. Ղ. յ ա ն, Հայոց հին գրականութեան պատմութիւն, հատ. Ա, Երևան, 1944, էջ 254 և հաջ., Հրատնդ. Բ. Ա. Բ. մ. և ն, Պատմութիւն Խորենացիի քննադատութեան, Երուսաղեմ, 1954: «Խորենացու առիճվածին» նվիրված հսկայական գրականութիւնից մենք այստեղ նշում ենք միայն մի քանի կարևորագոյն անուններ: Համեմատաբար լրիվ ցանկը (բացառելով վերջին տասնամյակների աշխատութիւնները) տե՛ս «Մովսէսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց», Քիֆիս, 1913, էջ 96 և հաջ.:

կան որոշ տարր բերեց Խորենացու երկի նկատմամբ, բայց երկար ժամանակ մրցութիւնն ավարտվում էր Խորենացու օգտին:

XIX դարի 70-ական թվականներից վիճակը փոխվեց, և «անբննադատ հիացրը» (Թագ. Ավդալբեգյանի դիպուկ արտահայտութեամբ) Խորենացու նկատմամբ հետզհետե տեղի տվեց «աշտու պարսալի»: Այդ փոփոխման նախադրյալներն էին այն ակնառու հակասութիւնները, որ կային, մի կողմից՝ օտար (գլխավորապէս հունա-հոմեական) աղբյուրների արդեն այդ ժամանակ բավարար ուսումնասիրված արժեքների և, մյուս կողմից՝ Մովսէս Խորենացու հաղորդումների միջև: Նախապատմութիւնը բնականաբար տրվեց անտիկ աղբյուրներին, որոնք մասամբ ժամանակակից կամ գրեթե ժամանակակից են նկարագրվող անցքերին, մասամբ էլ թեև նրանցից հեռացած, բայց այսուհանդերձ ժամանակով շատ ավելի մոտ, քան Մովսէս Խորենացին: Խորենացու տվյալները հայտարարվեցին հիմնականում անարժանահավատ²:

Մրան շուտով ավելացավ և կեղծիքի մեղադրանքը: Գրտնելով Խորենացու շարադրանքում հատվածներ, որոնք, քննադատների կարծիքով, կարող էին ծագած լինել միայն V դարից հետո՝ VI, VII և հետագա դարերի աղբյուրներից, նրանք սկսեցին պնդել, թե Խորենացին, հայտարարելով իրեն V դարի հեղինակ թարգրել է իր ապրիլու իրական ժամանակը³: «Պարսավը» զնալով ավելի սաստկանում էր և

² A. Gutschmid, Ueber die Glaubwürdigkeit der armenischen Geschichte des Moses von Khoren. "Veröff. d. königl. Sächs. Gesellschaft der Wiss., Philos.-hist. Klasse". Bd. XXIII, 1876. Հայերեն թարգմանութիւնը տե՛ս Շանդղև ամսօրհայտ, 1876, էջ 45—51, 110—116, 213—222, 289—302:

³ A. Carrière, Nouvelles sources de Moïse de Khoren, Vienne, 1893. Հայերեն թարգմանութիւնը՝ Ա. Գարիեթ, Նորագոյն աղբյուրք Մովսէսի Խորենացու, Վիեննա, 1893: Մրան հաջորդեցին նույն հեղինակի մի շարք աշխատութիւններ, որոնցում նա ավելի ու ավելի էր ծավալում Մ. Խորենացու «Հայոց պատմութեան» քննադատութիւնը:

մեզ. նրանք փաստորեն անտեսել են Խորենացու երկի կարևորագույն մասը, նրա բուն բովանդակությունը:

Միաժամանակ պարզ է, որ այդ մտտեցման դեմ պայքարը չպետք է վերածվի քննադատների բոլոր թեզերը ժխտելու ձգտման, որովհետև նրանք ունեն նաև ճիշտ դիտումներ: Պեսոք է ժխտվեն միայն ծայրահեղությունները: Խնդիրն այն է, որ բացատրվի այդ անաբրոնիզմների և այլնի իրական տեղն ու դերը «Հայոց պատմության» մեջ, պարզաբանվեն նրանց առաջացման պատճառները, վերջնական նպատակ ունենալով վատել զրանցից Խորենացու պահպանած բուն գանձերը՝ պատմականորեն հավաստի նյութը:

Բավական է մտովի պատկերացնել «Հայոց պատմության» ստեղծման հանգամանքները, որպեսզի հասկանալի դառնա վերոհիշյալ երևույթների անխուսափելիությունն այդ երկի մեջ: Խորենացու հանձարն արտահայտվել է նախ և առաջ նրանում, որ պատմահայրն առաջինն է հղացել հայոց ամբողջական պատմությունը շարագրելու գաղափարը: Ընդամենն նա իր առջև նպատակ է դրել ոչ միայն հայոց պատմությունը շարագրել սկզբից, այսինքն՝ ժողովրդի ծագումից մինչև վերջ, մինչև իր դարաշրջանը, այլև շարագրել այն անընդմեջ, բաց չթողնելով ոչ մի դրվագ, չըջանցելով որևէ փուլ: Իսկ ի՞նչ աղբյուրներ է ունեցել նա իր ձեռքի տակ այդ փառահեղ նպատակը հետապնդելիս: Նրա հաճախակի գանձատները՝ աղբյուրների պակասության վերաբերյալ միանգամայն հիմնավորված են երևում:

Խորենացու դարը բաժանված է հելլենիստական շրջանից (մ. թ. ա. III—I դդ.) հինգ-ութ հարյուրամյակով, հայ ժողովրդի ծագման ու կազմավորման շրջանից՝ արդեն շուրջ մեկ-մեկուկես և ավելի հազարամյակով: Բացի այդ, նրա ժամանակը նախորդ դարաշրջանից անշրպիտված է Հայաստանում քրիստոնեության հաստատմամբ՝ IV դարի սկզբներին, որն իր անվիճելի դրական արդյունքների հետ մեկտեղ ունեցավ նաև բացասական որոշ հետևանքներ: Սրանցից կարևորագույնն էր մշակութային զարգացման հաջորդականու-

թյան խզումը, այսինքն հեթանոսական Հայաստանի մշակութային ավանդների, այդ բնագավառում ձեռք բերված նվաճումների մի շատ նշանակալից մասի կորուստը:

Հասկանալի է, թե ինչպիսի ահռելի դժվարությունների առաջ կանգնեց Խորենացին հետո անցյալի պատկերման համար աղբյուրներ որոնելիս: Նրանից առաջ նկարագրված են եղել հայոց պատմության սոսկ մի քանի հատվածներ, և այն էլ՝ ոչ շատ հեռու անցյալին վերաբերվող: Խորենացին այդ բոլորն օգտագործել է: Նա ձեռնամուխ է եղել այլ աղբյուրների որոնման ու գտել զրանք ժողովրդական բանահյուսության, ժողովրդի կենդանի հիշողության մեջ. դրա շնորհիվ էլ մեզ հասել են այնպիսի գոհարներ, ինչպիսիք են «Երկնէր երկին»-ը, «Ելաւ արի արքայն Արտաշէս»-ը և մյուսները: Այնուհետև նա ընկղմվել է օտար ծագում ունեցող մատյանների ծովը, սկսած Աստվածաշնչից մինչև հույն հեռուների ու փրիստոփանների երկերը և կաթիլ-կաթիլ քամել նրանցից հայոց պատմությանն առնչվող տեղեկությունները: Նա կատարել է այնպիսի որոնումներ, որոնք մեզ համար դեռ հետըզհետե պիտի պարզվեն, համենայն դեպս անկասկած է, որ նա բախել է մյուս պատմիչներին անմատչելի մնացած դղեր: Սակայն բոլոր այս ուղիներով հայթայթած նյութն, այնուամենայնիվ, բավարար չի եղել, և դա բնական է, հայոց պատմության նրա կազմած համապարփակ ծրագիրը իրագործելու, նրա հյուսած անընդմեջ հենքը լցնելու համար: Մնացել են բաց կամ ոչ բավարար հագեցած տեղեր, որոնք լրացնելու համար Խորենացին դիմել է այնպիսի աղբյուրների, ինչպիսին է հատուկ անունների՝ տեղանունների, տոհմանունների, անձնանունների ստուգաբանությունը (որը նրա մոտ կրել է մեծ մասամբ ժողովրդական ստուգաբանության բնույթ) և սրա հիմքի վրա արել պատմական հետազոտություններ ու կառուցել առանձին դրվագներ: Նա դիմել է որոշ դեպքերում նաև, ինչպես ասվեց, կողմնակի նյութերի՝ շարագրանքը ոճական տեսակետից հարստացնելու նպատակով:

Հասկանալի է, որ այս աննախընթաց, թերևս և հետագայի հայ միջնադարյան պատմագրության մեջ անզուգական մնացած, որոնումների ընթացքում հավաստի նյութի ղանդվածի հետ ձեռք էր բերվել նաև անհավաստի նյութ: որը նույնպես օգտագործվեց «Հայոց պատմության» կառուցման ժամանակ ու իր անխուսափելի դրոշմը թողեց այդ հոյակապ շինությունների շարք մասերում:

Այսպիսով, Խորենացու երկի վերահիշյալ թերությունները գալիս են նրա մտահղացման և առկա նյութերի պակասության միջև ստեղծված խզումից, ուստի և նրանք իսկ, թող հակասական չլիք, վկաներն են պատմահոր մտքի հզորության ու լայն ընդգրկման, պատմության գաղափարի նրա խորն ըմբռնման, որոնցով նա շատ առաջ էր քայլում իր դարաշրջանից ու նրա ընձեռած հնարավորություններից, լինելով հետազոտող բառիս բուն իմաստով:

Սակայն Խորենացու այս բարձր հատկությունները, թող այս ևս հակասական չլիք, դժվարացնում են նրա երկի օգտագործումը որպես պատմական աղբյուրի: Խորենացու ճշգրտումը պարփակել իր հայթայթած նյութը ավարտուն շրջանների մեջ, ստեղծել վերջավորված ու ողորկ, ներքին հակասություններից զերծ համակարգեր, որը կատարյալ հմտությամբ իրականացվում է տարաբնույթ նյութերի ոչ միայն միահյուսման, այլև միաձուլման միջոցով, շատ դժվարին գործ է դարձնում այդ համակարգերի մեջ մխրձվելը և նրանց կազմող տարրերի մեջ կողմնորոշվելը՝ հավաստին ոչ հավաստիից դատելու առումով:

Եվ, այնուամենայնիվ, այդ պետք է արվի մինչև վերջ, հաշվի առնելով հայ ժողովրդի պատմության հին շրջանի բնագավառում աղբյուրների խիստ պակասը և այդ պակասը լրացնելու ընդունակ նյութի առկայությունը Խորենացու երկում: Անհրաժեշտ է միայն գտնել համապատասխան եղանակներ:

Անշուշտ այս ուղղությամբ արդեն կատարված է որոշակի աշխատանք, սակայն այն կարելի է համարել միայն գործի

սկիզբը: Առաջինը Մ. Աբեղյանն էր, որ հաջող փորձ արեց բացահայտելու Տիգրան Երվանդյանի մասին Խորենացու պատմածի իրական-պատմական հիմքը: Վերլուծելով Խորենացու տեքստը և համադրելով նրա տվյալները անտիկ աղբյուրների տվյալների հետ, Մ. Աբեղյանը համոզվիչ կերպով ցույց տվեց, որ թեև Խորենացին ենթադրել է, թե իր պատմածը սկզբից մինչև վերջ մ. թ. ա. VI դարում ապրած Կյուրոսին ժամանակակից Տիգրան հայոց թագավորի մասին է, սակայն դրվագների ճշող մեծամասնությունը իրականում վերաբերվում է մ. թ. ա. I դարում ապրած Տիգրան Մեծին: Աբեղյանը հանգել է նաև այն եզրակացության, որ Խորենացին այդ հատվածում օգտվել է գրավոր աղբյուրից, որն իր հերթին հիմնված է ժողովրդական երգերի վրա⁹:

Հաջորդ և առավել կարևոր քայլը պատկանում է Հ. Մանանդյանին, որը դեռ 30-ական թվականներից սկսած փորձեր է արել հաղթահարելու Խորենացու ժամանակագրական կոնցեպցիայի թերություններից բխող դժվարությունները և վերհանելու նրա երկրորդ գրքի մի շարք դրվագների պատմական հիմքը¹⁰: Այդ փորձերի մասին, որոնց մեծ մասը պետք է հաջողված համարել, մանրամասն կխոսենք բուն շարադրանքի համապատասխան տեղերում, իսկ այստեղ պետք է նշվի մի կարևոր հանգամանք: Սովորաբար բոլոր այն հեղինակները, որոնք տեղաշարժել են Խորենացուն իր դարից ու բնակեցրել հաջորդ դարերից մեկում, դրա հետ մեկտեղ նաև կասկածի են ենթարկել նրա հաղորդած նյութի պատմագիտական արժեքը կամ պարզապես բացասել այն: Դրանց մեջ Հ. Մանանդյանը երջանիկ բացառություն է, որովհետև, Խորենա-

9 Մ. Աբեղյան, Հայ ժողովրդական առասպելները, էջ 379 և հաջ. 10 Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V в. до н. э. — XV в. н. э.), Ереван, 1930, էջ 97, նույնի, Տիգրան Բ և Հոռմը, 1940, էջ 27, 45, 69, 92, նույնի, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Ա. Երևան, 1944, էջ 121 և հաջ., նույնի, Արմավրիի հունարեն արձանագրությունները նոր լուսարանությունը, Երևան, 1947 և այլն:

ցուն համարելով հանդերձ, ինչպես տեսանք վերը, IX դարի հեղինակ, նա շատ բարձր է դասել «Հայոց պատմությունը» որպես պատմական սկզբնաղբյուր, առիթը բաց չի թողել նրա տվյալներն օգտագործելու, և գրեթե նա շունի այնպիսի աշխատություն, որտեղ փորձ արված չլինի իրացնելու Խորենացու հաղորդած այս կամ այն տեղեկությունը:

Քննության առարկա խնդրում իր ներդրումն է արել նաև Հ. Օրբելին: Արտաշես Ա-ի արձանագրությունների Ա. Յա. Բորիսովի ընթերցման հիման վրա նա ցույց է տվել Խորենացու համապատասխան հաղորդման հավաստիությունը:

Ս. Երեմյանը ևս, հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական ու հասարակական կարգի մասին իր նոր տեսակետն առաջադրելիս ու հիմնավորելիս, մեծապես օգտվել է Խորենացու տվյալներից: Նա կիրառել է դրանք նաև նախաաքեմենյան շրջանի առաջին հայ պետական կազմավորումների պատմությունը հետազոտելիս¹¹: Խորենացու տվյալների օգնությամբ հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատմության որոշ երևույթներ ու դրվագներ են վերհանել Բ. Առաքելյանը և Լ. Խաչիկյանը¹²:

Հետաքրքրական է Բ. Պիտրովսկու կատարած փորձը՝ համադրել Խորենացու պատմածը առաջին հայ թագավոր Պարույրի մասին հին արևելյան սեպագիր աղբյուրների, մասնավորապես բաբելական մի տարեգրության, ինչպես և հունական պատմիչների տվյալների հետ, որից կարևոր եզրակացություններ են հանվել Ասորեստանի դեմ մղված պայ-

¹¹ С. Т. Еремян, О рабстве и рабовладении в древней Армении. «Вестник древней истории» (журнал ВДИ), 1950, № 1 и 2, մի շարք այլ աշխատություններ:

¹² Բ. Ն. Առաքելյան, Շահագործման մի ձևի մասին հին Հայաստանում, «Տեղեկագիր ՀՍՍՀ ԳԱ. Հասարակական գիտություններ» (այսուհետև «Տեղեկագիր»), 1946, № 10, էջ 61 և հաջ., Լ. Խաչիկյան, Գիտության Մ. Խորենացու Հայոց պատմության երկրորդ գրքի ԾԳ գլխի մասին, «Տեղեկագիր», 1948, № 11, էջ 91 և հաջ.:

քարի ու նրա տապալման գործում հայերի մասնակցության մասին¹³:

Կ. Տրեբերը հին, նախաքրիստոնեական Հայաստանի մշակույթը ուսումնասիրելիս, հատկապես Արմավիրի սրբատեղիի հետազոտման կապակցությամբ առատորեն օգտագործել է Խորենացու տվյալները: Նա ջանացել է ցույց տալ, որ Արմավիրի հունարեն արձանագրությունների տվյալները գալիս են ապացուցելու Խորենացու հաղորդումը արմավիրյան տաճարի՝ գուշակավայր լինելու մասին¹⁴:

Մեր քննության առարկա հարցի շուրջը վերջերս հետաքրքրական հոդվածով հանդես եկավ Գ. Տիրացյանը¹⁵: Համեմատելով Մ. Խորենացու տեղեկությունները Ստրաբոնի «Աշխարհագրության», ինչպես և այլ անտիկ հեղինակների տվյալների հետ, նա մի շարք եզրակացությունների է հանգում Հայաստանի մ. թ. ա. III—II դարերի պատմության որոշ դրվագների կապակցությամբ, որոնց մի մասն ամրապնդում է նախորդ հետազոտողների, մասնավորապես Հ. Մանանդյանի գրույթները, մյուս մասն էլ նորություն է: Այդ խնդիրներին մենք մանրամասն անդրադառնում ենք մեր առաջին շարադրանքի համապատասխան տեղերում: Անհրաժեշտ է նշել նաև Ա. Փերիխանյանի հոդվածները, նվիրված ոստանիկների դասին և Ջանգեղուրում հայտնաբերված՝ Արտաշես Ա-ի արձաններն արձանագրությանը¹⁶:

¹³ Б. Б. Пиотровский, О происхождении армянского народа, Ереван, 1946.

¹⁴ К. В. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении, М.—Л., 1953, էջ 104 և հաջ.:

¹⁵ Գ. Տիրացյան, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» և Ստրաբոնի «Աշխարհագրության» մի քանի տվյալներ Հայաստանի ն. մ. թ. III—II դարերի պատմության մասին, «Բանբեր Մատենադարանի», № 6, 1962, էջ 7 և հաջ. և ուրիշ:

¹⁶ А. Г. Периханян, Древнеармянские востаники, ВДИ, 1956, № 2, նույնի Աрамейская надпись из Зангезура, «Չտուս-բանասիրական հանդես» (այսուհետև ՉԲՀ), 1965, № 4, էջ 107 և հաջ.:

Հ. Բարթիկյանը վերջերս հետաքրքրական փորձ է արել Մ. Խորենացու հաղորդած համապատասխան տեղեկությունների լույսի ներքո տալ Գառնիի հունարեն արձանագրությանը նոր մեկնաբանությունը¹⁷: Կարելի է նշել և ներկա աշխատության հեղինակի մի քանի հետազոտությունները, որոնց մեջ ցույց է արված հելլենիստական շրջանի Հայաստանի մասին Խորենացու հաղորդած տեղեկությունների հավաստիությունը¹⁸:

Անշուշտ կարելի է ավելացնել այս շարքը, հիշատակելով այլ հեղինակների ևս, որոնք իրենց աշխատություններում առաջ են քաշել Խորենացու տվյալների հետ կապված խնդիրները կամ վկայակոչելով նույն հեղինակների այլ աշխատություններ, սակայն մեր նպատակից դուրս է տալ նրանց սպառնիչ ցանկը. հիշատակվածն էլ բավական է հաստատելու համար այն թեզը, որ վերջին տասնամյակների ընթացքում, զխավորապես Սովետական Հայաստանում, զարգանում է խորենացիագիտության քննական մի նոր ձևով, որը, ի տարբերություն նախորդ շրջանի գրականությունից, ուր խոսքը որտեղից էլ սկսվեր, ի վերջո հանգում էր Խորենացու ապրելու ժամանակի խնդրին, հիմնական նպատակ ունի բացահայտել «Հայոց պատմության» արժեքը որպես պատմական աղբյուրի, ի հայտ բերել և օգտագործել ի նպաստ հայ ժողովրդի պատմության յուսաբանման նրա մեջ պահպանված հավաստի պատմական նյութը: Այդ ձևովի մեթոդիկական արմատապես տարբերվում է նախաքննական շրջանում Խորենացու օգտագործման ձևերից նրանով, որ ոչ թե սոսկ հենվում է Խորենացու տվյալ-

17 Հ. Բ ար Թ ի կ յ ան, Գառնիի հունարեն արձանագրությունը և Մովսես Խորենացին, ՊՔԶ, 1964, № 3, էջ 229 և հաջ.:

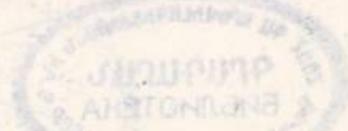
18 Г. Саркисян, Градостроительство в Армении при Тигране II и вопрос о переселении чужестранцев, «Տեղեկագիր», 1955, № 2, էջ 43 և հաջ., նույնի Из истории городской общины в Армении (IV в.), ВДИ, 1955, № 3, նույնի, Դաստակերտները և ագարակները V դարի հայկական աղբյուրներում, ՊՔՀ, 1962, № 3, էջ 77 և հաջ. և ուրիշ.:

ների վրա, այլ, հաշվի առնելով տեղի ունեցած քննադատությունը, նախատեսում է յուրաքանչյուր դեպքում Խորենացու այս կամ այն տեղեկության օգտագործման իրավաչափության հաստատումը այլևայլ միջոցներով: Խորենացիագիտության այս փուլն, այսպիսով, նախորդ երկու փուլերի տրամաբանական զարգացման հետևանք է, և իր մեջ է առել նրանց ընթացքում ձեռք բերված նվաճումները, ազատվելով նրանց թույլ կողմերից. մեկի՝ անքննադատ, մյուսի՝ գերքննադատ մոտեցումից:

Այս ուղղության զարգացման գործում առաջնակարգ նշանակություն է ունեցել նոր նյութերի հայտնաբերումն ու գիտական շրջանառության մեջ մտնելը, ինչպես, օրինակ, արմավիքյան հունարեն արձանագրությունները, Արտաշես Ա-ի արամեերեն արձանագրությունները, Գառնիի, Տիգրանակերտի, Ապարանի հունարեն արձանագրությունները և այլն: Մրանց, ինչպես և անտիկ պատմագրության համապատասխան տվյալների մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը մեծապես օժանդակել է Խորենացու հաղորդած նյութերի ըստ արժանիքի գնահատմանը:

Իհարկե այս ուղղությամբ կատարված բոլոր քայլերը հավասար արժեք չունեն, բոլորը չէ, որ հաջողված են, նրանց մեջ կան ավելի և պակաս համոզիչները, սակայն այստեղ մենք շենք քննարկի առանձին դեպքերը, թողնելով այդ կատարելու ըստ անհրաժեշտության բուն շարադրանքում: Մեզ հետաքրքրողն այստեղ հիշյալ քայլերի ընդհանուր ուղղությունն է, նրանց ընդհանուր նկարագիրը, այն հատկանշական, հանգամանքը, որ նրանք զանգվածաբար վեր են հանում հայ ժողովրդի հին պատմության մասին Խորենացու հաղորդած փաստերի հարազատությունը նույն ժամանակներին վերաբերվող այլ հավաստի աղբյուրների տեղեկություններին:

Միևնույն ժամանակ, սակայն, էական փորձեր չեն արվել որոնել ու գտնել այն թիվերը, որոնք կապում են Խորենացուն հելլենիստական և ավելի վաղ շրջանների հետ, այն ուղիները, որոնցով այդ հեռու ժամանակների իրողությունների

արձագանքը եկել-հասել է Խորենացուն: Սովորաբար, երբ ուզում են պատկերացնել, թե ինչ ազդյունք է բաղել Խորենացին իր այս կամ այն ճշմարտացի տեղեկությունը, ապա, որպես կանոն, դրանց ծագումը վերագրվում է «ժողովրդական երգերին», «վեպին», «ավանդություններին» և նման բանավոր աղբյուրներին, բանի որ դրանք չեն պարտավորեցնում ավելի հետոն գնալ տվյալ տեղեկության պատմությունը բացահայտելիս: Ժողովրդի հիշողությունը մեծ տարողություն ունի և ընդունակ է պահպանել նաև հնագույն իրադարձությունների արձագանքները: Սակայն ժողովրդական բանահյուսությունը իր շատ դյուրամանաչ դրոշմն է դնում իրենից ծագող նյութերի վրա, իսկ այդ դրոշմը հաճախակի բացակայում է Խորենացու հաղորդումներում: Ուստի և, առանձին դեպքերում, երբ անհնար է լինում այս կամ այն հաղորդմանը ժողովրդական ծագում վերագրել, հետազոտողները հիշատակում են Խորենացու վկայակոչումները, ասենք Բարդաթան, Խոռոհրուտ, Ողյումսլ բուրմ և այլն, սակայն նման սոսկական հիշատակությունը ոչինչ չի տալիս, այլ միայն կրկնում է Խորենացու ասածը:

Խորենացին ինքը մեծ հավույթով է հիշատակում իր աղբյուրները. միայն երկրորդ գրքում գտնում ենք շուրջ երկու տասնյակ տարբեր ազգերի մատենագրերի ու նրանց մատչանների անունները: Սա ճիշտ է, բայց ճիշտ է նաև այն, որ Խորենացուն նվիրված տասնյակ և հարյուրավոր աշխատանքներում ամենաբաժանդիր կերպով քննության են առնվել այդ անունները, նրանց կապակցությամբ հաղորդվող տեղեկությունները, սակայն այդ ամենը շոշափելի որևէ արդյունք չի տվել: Ինչ որ պարզ է եղել հենց առաջին մերձեցումից, այն է՝ Եվսեբիոս Կեսարացու, Հովսեփոս Փլարիոսի և մի քանի այլ հեղինակների՝ Խորենացու կողմից օգտագործման փաստը, այդ էլ մնացել է, իսկ մյուս մեծաբանակ անուններն այդպես էլ պահպանվել են որպես սոսկ անուններ՝ մասամբ մեզ հայտնի, բայց իրենց՝ մեզ հասած գործերում համապատասխան տեղեկություններ չպարունակող, մասամբ էլ անհայտ: Ինչ էլ որ լինի դրա պատճառը, հետևանքը նույնն է՝ մեզ անհայտ են

մնում Խորենացու բազմաթիվ կարևորագույն հաղորդումների ակունքները:

Այս պարագաներում հիշյալ հաղորդումների ճշմարտացիությունը, հավաստիությունը, որքան էլ այն համոզիչ կերպով ցուցադրվի զուգահեռ աղբյուրների հետ համադրման միջոցով, այնուամենայնիվ, հաշվի առնելով Խորենացուն նրա եկարագրած իրադարձություններից բաժանող դարերն ու հազարամյակները և միջանկյալ օղակների անհայտությունը, մնում է առեղծվածային, շբացատրված: Բացի այդ, նման պարագաներում մենք անխուսափելիորեն կառչած ենք մնում զուգահեռ աղբյուրներին, խոսեցնում ենք Խորենացուն այն շափով միայն, որ շափով մեր ձեռքի տակ կան այդ աղբյուրները: Մինչդեռ Խորենացու արժեքը նաև այնտեղ է, ուր նա շարունակում է խոսել, երբ մնացած աղբյուրները լուռ են: Իսկ նրա գտնված Խորենացու հաղորդումների բուն ակունքները, ապա, մի կողմից, նրա մատուցած մի շարք տվյալների զարմանալի հարազատությունը հավաստի զուգահեռ աղբյուրների տվյալներին կդառնա ոչ զարմանալի, միանգամայն բնական ու բացատրելի, և, մյուս կողմից, ճանապարհ կբացվի գեպի այն տեղեկությունները, որոնք հասել են նրան նույն ուղիներով, բայց չունեն իրենց զուգահեռներն այլ աղբյուրներում: Հնարավոր կդառնա արդեն հենման կետը զուգահեռ աղբյուրներից տեղափոխել դեպի Խորենացու տեղեկությունների ակունքները:

Ներկա աշխատության մեջ մենք հրաժարվում ենք Խորենացու հիշատակած աղբյուրները մեկը մյուսի հետևից մեկ անգամ ևս բրբրելու փորձից, գտնելով, որ դրան կարելի կլինի վերագրանալ մեծ նախապատրաստական աշխատանքից հետո: Մեր ելակետն է Խորենացու հաղորդած բուն նյութը, որի՝ հելլենիստական շրջանի Հայաստանին վերաբերող հավաստի աղբյուրների տվյալներին ցուցաբերած հարազատության զանգվածային բնույթը համոզում է, թե հայկական հողի վրա իսկապես գոյություն է ունեցել պատմագրական հաղորդակցություն, որը ձեղքել-անցնելով դարերը և քրիստոնեության հա-

քուցած պատենշները, հասել է մեսրոպատառ գրականությանը և հատկապես Խորենացուն: Գոյություն ունենալով, նա անպայման, թեկուզ և թույլ, հետքեր է թողել, որոնցով հնարավոր է հետապնդել և գեթ հատվածաբար ի հայտ բերել նրա ուղիները: Ներկա աշխատությունը համարում ենք նախնական քայլ այդ բարդ պրոբլեմի լուծման ուղղությամբ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

ՔԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ ՈՒ ՆՐԱՆՅ ՆԱԽՆԻՆԵՐԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ
ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

1

Գասակարգային բոլոր հասարակություններում իշխանության գլուխ կանգնած անձնավորությունները միշտ ձգտել են իրենց իշխանությանը զերբնական, աստվածային երանգ հաղորդել, մերթ վերազրելով նրան զիցական ծագում, մերթ ներկայացնելով իրենց որպես աստվածների ու մարդկանց միջև միջնորդներ կամ աստվածորդիներ, մերթ բացեփրաց իրենց աստվածներ հայտարարելով: Այս երևույթները հանդիպում են Հին Արևելքի շատ երկրներում և իրենց հստակ արտահայտությունն են գտել հին Եգիպտոսում. այստեղ կենդանի փարավոնը աստվածացվում էր, իսկ մեռյալ փարավոնների պաշտամունքը իրականացվում էր հարյուրամյակներ շարունակ: Տիրակալի պաշտամունքը սովորաբար սերտ միահյուսվում էր նախնիների հետմահու պաշտամունքի հետ: Վերջինս, սակայն, այս դեպքում նոր որակ էր ստանում, իր մասնավոր, ընտանեկան բնույթի փոխարեն ձեռք բերելով համապետական տարածում և նշանակություն:

Նախահելլենիստական հունական աշխարհում ևս արձանագրված են դեպքեր, երբ առանձին ականավոր անհատների մատուցվում էին՝ «աստվածահավասար պատիվներ» (ισόθεο τιμαί):

Սակայն տիրակալի և նրա նախնիների պաշտամունքի յայն տարածումը և ծաղկումը կապված է հելլենիստական դարաշրջանի հետ, երբ նրա առաջացման ու զոյւթյան հիմնական նախապայմանին՝ անհատների հսկայական իշխանությունը, որին նրանք հասել էին իրերի կամ անձնական հատկությունների բերմամբ և որի շնորհիվ խոչացել էին հասարակության վրա անհատանելի բարձրության, ավելացավ ևս մի բարենպաստ հանգամանք. հին ավանդական աստվածների, նրանց ամենազոր լինելու նկատմամբ որոշակի թերահավատությունը, որը մերթ Ընդ մերթ հանգում էր նույնիսկ աստվածացյալ անհատների գերադասման՝ այդ աստվածներից:

Աստվածացումը վիճակվեց արդեն Ալեքսանդր Մակեդոնացուն: Տիրանալով Եգիպտոսին, նա զնաց երկրպագելու Ամոն աստծուն և այստեղ, նրա սրբատեղիում, հայտարարվեց Ամոնի որդի, որով դարձավ փարավոնների ժառանգ: Սակայն այս արարողության նշանակությունը առավել մեծ էր Ամոնին հույները նույնացնում էին Զևսի հետ, այնպես որ Ալեքսանդրը միաժամանակ դարձավ Զևսի որդին, և այդ նրա համար շատ ձեռնտու էր, քանի որ նրա տոհմը սերված էր համարվում Զևսի մի այլ որդուց՝ Հերակլեսից: Այս բոլորը, սակայն, սոսկ առաջին քայլերն էին: Մ. թ. ա. 324 թվականին Ալեքսանդրը, մահվանից քիչ առաջ, հայտնի չէ իր ցանկությունները, թե միայն համաձայնություններ, աստված հռչակվեց Աթենքում և Հունաստանի մի շարք այլ քաղաքներում, որտեղ և հաստատվեց նրա պաշտամունքը¹:

Դիագոնները հետևեցին նրա օրինակին. Անտիգոնոսը, Լիսիմաքոսը, Սելևկոսը աստվածներ էին հայտարարվում յուրաքանչյուրն իր ազդեցության ոլորտում գտնվող քաղաքների կողմից: Հատկապես ցայտուն է Անտիգոնոսի որդու՝ Դեմետրիոս Պոլիորկետեսի օրինակը: Քաղաքների մի ամբողջ շարք, և

¹ M. P. Nilsson, Geschichte der griechischen Religion, Zweiter Band, Die hellenistische und die römische Zeit, Zweite durchgesehene und ergänzte Auflage, München, 1961 (այսուհետև՝ Nilsson), էջ 145:

առաջին հերթին Աթենքը, նրա անունը տվեցին քաղաքային ֆիլաներին, օրացույցի ամիսներին, նրան զոհասեղաններ կանգնեցրին, զոհեր մատուցեցին: Դեմետրիոսը պատգամախոս հայտարարվեց: Նրան ձոնում էին պեանոսներ (սրբազան հիմներ), կոչում միակ աստված, որովհետև «մնացյալ աստվածները կամ հեռու են, կամ ականջներ չունեն ու ամենևին հոգ չեն տանում մեր մասին: Քեզ մենք տեսնում ենք մեր իսկ աչքերով, այն էլ կենդանի վիճակում և ոչ փայտից կամ քարից շինված»²:

Իշխողի պաշտամունքի վերածումը կանոնավոր կրոնական հիմնարկության տեղի ունեցավ հելլենիստական պետությունների, նախ և առաջ Պտղոմյանների և Սելևկյանների պետությունների կազմավորմանը համընթաց: Ստեղծվեց այդ պաշտամունքի երկու, եթե կարելի է այսպես ասել, ուղղություն՝ քաղաքային և համապետական: Եթե առաջինում պաշտամունքի հաստատման նախաձեռնությունը, զոհե արտաքենապես, քաղաքներին էր պատկանում, իսկ միապետները միայն իրենց համաձայնությունն էին տալիս այս կամ այն քաղաքում պաշտվելու, ապա երկրորդում հիմնադիրները իրենք թագավորներն էին, և պաշտամունքը ստանում էր պաշտոնական, ամբողջ պետության համար պարտադիր բնույթ:

Ի տարբերություն այն պաշտամունքի, որն իրականացվում էր քաղաքներում, և որը ծայր առավ այստեղ ու այնտեղ զեռես Ալեքսանդրի և դիագոնների ժամանակ, համապետական պաշտամունքը առաջին անգամ երևան եկավ հելլենիստական պետություններում, ըստ որում սկզբնապես՝ իշխող թագավորի ծնողների պաշտամունքի ձևով: Այսպես, Պտղոմեոս Ա-ի (որի քաղաքային պաշտամունքը իրականացվում էր զեռես նրա կենդանի ժամանակ) և նրա կնոջ Բերենիկեի մահվանից անմիջապես հետո Պտղոմեոս Բ Փիլադելֆոսը նրանց հայտարարեց «փրկիչ աստվածներ» (σωτήρες, և ի պատիվ նրանց հիմնադրեց պարբերաբար անց-

² Nilsson, էջ 151:

կացվող մարմնամարզական խաղեր, որոնք իրենց նշանակու-
թյամբ մրցում էին օլիմպիական խաղերի հետ³:

Սակայն արդեն ինքը Պաղոմենոս Փիլադելփոսը դիմեց հա-
ջորդ քայլին, դեռևս կենդանություն ժամանակ աստվածներ
հայտարարելով իրեն և իր կնոջը՝ Արսինյեին որպես Θεοί
ἀδελφοί, և նրանք իսկապես քույր ու եղբայր էին⁴: Բացի
այդ, ստեղծվեց Ափրոդիտե-Արսինոյեի, այսինքն Ափրոդիտե
դիցուհու հետ նույնացված Արսինոյեի պաշտամունքը⁵: Ընդ-
հանրապես բնորոշ երևույթ էր անհատի աստվածացմանը հա-
ճախակի ուղեկցող նրա նույնացումը որևէ հին ավանդական
աստծու հետ: Պաղոմենոս Ա-ը և Պաղոմենոս Բ-ը հավակնու-
թյուն ունեին Հերակլեսներ լինելու⁶, Կլեոպատրա Բ-ը
(մ. թ. ա. II դարի երկրորդ կես)՝ Իսիս դիցուհի⁷: Հայտնի են
մի շարք այլ փաստեր, երբ Պաղոմյանները նույնացվել կամ
համեմատվել են Դիոնիսոս, Ապոլլոն-Հելիոս, էրոս, Հերմես,
Պոսեյդոն, Զևս և այլ աստվածների հետ⁸:

Պաղոմյանների մշտական ախոյաններ Սելևկյանները այս
հարցում ևս մրցում էին նրանց հետ. Սելևկոս Ա Նիկատորին
Զևս-Նիկատոր անվան տակ աստվածացրեց իր որդի Անտիո-
քոս Ա Սոտերը: Նրա պաշտամունքի կենտրոնն էր Պիերիայի
Սելևկիայում գտնվող սրբատեղին⁹: Ինքը Անտիոքոս Ա-ն աստ-
վածացվեց Անտիոքոս-Ապոլլոն-Սոտեր անվան տակ: Ան-
տիոքոս Դ էպիփանեսը իրեն հայտարարել էր Զևս Օլիմպիոս,
Անտիոքոս Զ-ը և Անտիոքոս ԺԲ-ը՝ Դիոնիսոսներ և այլն¹⁰:

³ Nilsson, էջ 159:

⁴ Անդ:

⁵ Strab., XVII, 1, 16.

⁶ L. Cerfaux et J. Tondriau, Un concurrent de christia-
nisme. Le culte des souverains, „Bibliothèque de théologie“, Série
III, Vol. 5, Paris, 1957 (այսուհետև՝ Cerfaux-Tondriau),
էջ 241:

⁷ Nilsson, էջ 164:

⁸ J. Tondriau, Rois Lagides comparés ou identifiés à de
divinité, „Chronique d’Égypte“, 45—46, 1948, էջ 127—146:

⁹ App., Syr., 63.

¹⁰ Cerfaux-Tondriau, էջ 240 և հաջ.:

Հայտնի է Անտիոքոս Գ-ի (223—187) հրահանգը իր պե-
տության սատրապներից մեկին՝ բոլոր այն սրբատեղիներում,
որտեղ քրմեր են կարգված իրեն՝ Անտիոքոսին և իր նախնի-
ների, քրմուհիներ նշանակել նաև իր կնոջ Լատրիկեի համար:
Ի տարբերություն քաղաքային պաշտամունքի քրմերի՝ ιερείς,
համապետական պաշտամունքի քրմերը կոչվում էին ἀρχιερείς:
Սրանց ղեկավարած սրբատեղիները գոյություն ունեին, ըստ
երևույթին, տերություն յուրաքանչյուր սատրապության մեջ¹¹:

Սելևկյան պետությունում ծաղկում էին տիրակալի ու նրա
նախնիների պաշտամունքին նվիրված նաև քաղաքային սըր-
բատեղիները¹²:

Բնական է, որ խոշոր հելլենիստական տերությունների
օրինակին էին ջանում հետևել ըստ հնարավորության նաև
փոքր պետությունները: Պերգամոնի թագավորները՝ Ատտալ-
յանները, աստվածացվում էին միայն մահվանից հետո, սա-
կայն դեռևս կյանքի ժամանակ նրանց հատկացվում էին բըր-
մեր, իսկ թագուհիներին՝ քրմուհիներ: Հատուկ ճոխությամբ
էր իրականացվում դինաստիայի իգական ներկայացուցիչների
պաշտամունքը¹³: Հետ չէին մնում և մնացյալ պետություն-
ները: Բյութանիայի թագավոր Նիկոմեդես Բ-ը (149—127) իր
մորը՝ Ապամային որպես դիցուհու սրբատեղի էր նվիրել¹⁴:
Կապադովկայի թագավոր Արիարաթ Ե-ը, դատելով նրա դրամ-
ներից, իր մտերի հարգարանքը նմանեցնում էր Հելիոս աս-
տրծու մազերին, ըստ երևույթին նույնացնելով իրեն այդ աստ-
ծու հետ¹⁵: Վերջապես հայտնի Միհրդատ Զ նվապատորը, Պոն-
տոսի արքան, անվանվում էր Դիոնիսոս կամ Նոր Դիոնիսոս¹⁶
և այլն: Պետք է նշել, որ հելլենիստական փոքր պետությու-
ն-

¹¹ Nilsson, էջ 169, Cerfaux-Tondriau, էջ 235 և հաջ.:

¹² Nilsson, էջ 167 և հաջ.:

¹³ Անդ, էջ 171 և հաջ.:

¹⁴ Անդ, էջ 176 և հաջ.:

¹⁵ Cerfaux-Tondriau, էջ 261:

¹⁶ Անդ, էջ 255:

ների արքաների ու նրանց նախնիների պաշտամունքի խնդիր-ները անհամեմատ ավելի թույլ են ուսումնասիրված, քան այն ամենը, ինչ վերաբերում է Պտղոմյաններին ու Սելևկյաններին: Հետագա ուսումնասիրություններն անշուշտ ի հայտ կբերեն նոր տվյալներ:

Թույլ հետազոտվածության մասին ասվածը, սակայն, չի վերաբերում փոքր երկրներից մեկին, ավելի ճիշտ՝ նրանցից ամենափոքրին՝ Կոմմագենին, որի դինաստիական պաշտամունքը գրավել է գիտնականների ուշագրությունը առնվազն նույն շափով, ինչ որ՝ կենտրոնական երկրներին: Դրա պատճառը այդ երկրից հառնող արտակարգ հարուստ պատմական նյութն է, որը ոչ միայն վառ լուսաբանում է տիրակալի ու նրա նախնիների պաշտամունքի երևույթի առկայությունը Կոմմագենիում, այլև իր նշանակությամբ դուրս է գալիս այդ երկրի սահմաններից: Այդ նյութը մեզ համար կրկնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում ինչպես իր ընդհանուր արժեքով, այնպես էլ, մասնավոր, Կոմմագենի երկրի ու Հայաստանի անմիջական հարեանություն և բազմադարյան սերտ պատմա-մշակութային կապերի պատճառով¹⁷:

Եփրատի արևմտյան կեղևանից փոքր-ինչ դեպի արևմուտք՝ Նեմրուզ լեռան¹⁸ կատարին, Կոմմագենի թագավոր Անտիոքոս Ա-ը (մ. թ. ա. 69—34 թթ.), որը Օրոնտյանների (Երվանդյանների) հայտնի տոհմից էր, մ. թ. ա. 60-ական թթ. հիմնադրել է հռչակապ մի տաճար, նվիրված աստվածների, թագավորական նախնիների և իր սեփական անձնավորության պաշտամունքին: Սրբատեղին հիմնականում պեղվել է գերմանական հնագիտական արշավախմբի կողմից անցյալ դարի վերջերին¹⁹: Քսաներորդ դարի 50-ական թվականների կեսե-

րին պեղումները շարունակել է ամերիկյան հնագիտական մի արշավախումբ, որը ի հայտ է բերել նորանոր արժեքավոր նյութեր²⁰:

Նեմրուզի գաղաթի արևմտյան և արևելյան կողմերում մեկական արհեստական հարթակ է պատրաստված, որոնցից յուրաքանչյուրի վրա միևնույն կարգով դասավորված են նույնանման պաշտամունքային կառույցներ: Յուրաքանչյուր հարթակի վրա կանգնեցված հնգական հսկայական քարե արձանները մարդկային կերպարանքներ են՝ նստած վիճակում, որոնցից մեկը կանացի արձան է: Արձանները լրիվ չեն պահպանվել, նրանց բազմաթիվ բեկորներն ընկած են հենց մոտակայքում: Որոշված են նրանց նախնական շափերը. կենտրոնական արձանը ունեցել է 9 մ բարձրություն, մյուս չորսը՝ մոտավորապես 8-ական մ: Արձանները քանդակված են հիլենիստական ոճով, բայց արևելյան ուժեղ ազդեցության ներքո, որն առանձնապես նկատելի է նրանց հագուստի վրա:

Յուրաքանչյուր հարթակի վրա կանգնեցված է եղել նաև երկու շարքով մոտ երեսուն քարասալ, յուրաքանչյուր սալը 3 մ բարձրությամբ, 1,2 մ լայնությամբ և 0,3 մ հաստությամբ: Ոչ բոլոր սալերն են պահպանվել, իսկ ամբողջությամբ հասածների թիվը շատ փոքր է: Յուրաքանչյուր սալի վրա բարձրաքանդակով պատկերված է մեկական մարդկային կերպարանք. դրանց մեջ մի քանիսը կանացի են:

Հսկայական արձանների բազմոցների հետևի կողմում, յուրաքանչյուր հարթակի վրա, փորագրված է մեկական մեծ արձանագրություն՝ երկուսն էլ նույն բովանդակությամբ: Արձանագրությունը մանրամասն պատմում է սրբատեղին հիմնադրողի, տաճարի, նրա նպատակադրման, արձանների ու բարձրաքանդակների մասին: Պարզվում է, որ արձանները ներկայացնում են սինկրետիկ հիլենիստա-իրանական աստվածների, որոնք են Զևս-Օրոմազդես, Ապոլլոն-Միհր-Հե-

¹⁷ Г. Тирациян, Страна Коммагена и Армения, «Сեդեկագիր», 1956, № 3.

¹⁸ Կոմմագենի երկրում գտնվող այս Նեմրուզ լեռը չպետք է շփոթել վանա լճի հարավ-արևմտյան ափին խոյացող Նեմրուզ լեռան հետ:

¹⁹ K. Humann und O. Puchstein, Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, Textband, Berlin, 1890, էջ 232—352:

²⁰ T. Goell, Throne above the Euphrates, „National Geographical“, Vol. 119, № 3, March, 1951, էջ 390 և հաջ.:

լիոս-Հերմես, Հերակլես-Արտագնես (Վահագն)-Արես. դրանց կողքին ներկայացված է Կոմմագենե դիցուհին՝ երկրի սնողը, և վերջապես ինքը Անտիոքոս Ա արքան:

Սալերի վրա բարձրաքանդակով պատկերված են Անտիոքոսի նախնիները: Տուրաբանչուր պատկեր ունի իր արձանագրութունը, որն սկսվում է Անտիոքոսի տիտղոսաշարից. Βασιλεὺς μέγας Αντίοχος Θεός Δίκαιος Ἐπιφανής Φιλοπόριαιος καὶ Φιλέλληγ ὁ ἐγ βασιλέως Μιθραδάτου Καλλινίκου καὶ βασιλείσσης Λαοδίκης Θεᾶς Φιλαδέφου. «Մեծ արքա Անտիոքոս Աստված Արդարադատ Հայտնված (աստված) Համեասեր և Հունասեր, սերունդ արքա Միթրադատես Կալլինիկոսի և Լաոդիկե Դիցուհու Եղբայրասերի»: Մրան հետևում է տվյալ սալի վրա պատկերված նախնու անունը:

Սալերի մի շարքը նվիրված է Անտիոքոսի հայրական նախնիներին և սկսվում է Դարեհ Ա Աքեմենյանի պատկերով, որին կից կարդում ենք. Βασιλέα βασιλέων μέγαν Δαρειον τοῦ Ἰσάταπου — «Արքայից արքա մեծ Դարեհին, որդուն Վշտասպի»: Դրան հաջորդող երկու սալերը փշրված են, իսկ հետևյալի վրա պատկերված է Անտիոքոսի նախնին՝ ուղիղ գծով՝ Արտանդեսը: Մրան հաջորդում է իր որդին՝ Արտասուրան, դրան՝ իր որդի Արտանդեսը, որի հետ կապված արձանագրութունը ուշադրով է. Ἀροάνδην Ἀρτασοῦρα τὸν χαμήσαντα βασιλίσσαν Ῥοδογοῦνην τὴν βασιλέως βασιλέων μεγάλου Ἀρταξέρξου τοῦ καὶ Μνήμονος θυγατέρα — «Արտանդեսին Արտասուրայի [որդուն], որն ամուսնացած էր Հոդոգունե արքայադստեր, արքայից արքա մեծ Արտաքսերքես Մնեմոնի դստեր հետ»: Այն Արտանդեսի մասին լրացուցիչ տվյալներ է հաղորդում Քսենոփոնը իր «Անարասիսում»՝ անվանելով նրան Օրոնտա²¹: Սա Հայաստանի աքեմենյան սատրապն է եղել մ. թ. ա. V—IV դարերի եզրին և իսկապես ամուսնացած է եղել Արտաքսերքես Մնեմոնի (405—359) դստեր հետ:

²¹ Xen., Anab., III, 4. 13.

Այստեղից պարզվում է Անտիոքոս Կոմմագենացու նախնիների կազմում Դարեհ Ա-ի ներգրավման իմաստը: Ջարդված երկու սալերից մեկը (2-րդ կամ 3-րդ), այսպիսով, նվիրված պետք է լիներ Արտաքսերքես Մնեմոնին: Մյուս սալի խնդիրը պարզ չէ: Հնարավոր է, որ նրա վրա պատկերված է եղել ևս մեկն այն Աքեմենյաններից, որոնք իշխել են Դարեհ Ա-ի և Արտաքսերքես Մնեմոնի միջև ընկած ժամանակահատվածում (սրանք երեքն էին՝ Քսերքես, Արտաքսերքես Ա և Դարեհ Բ), ավելի շուտ՝ Քսերքեսը: Բացառված չէ նաև, որ պատկերվածը լիներ Ստրաբոնի կողմից որպես Օրոնտյանների (Երվանդյանների) տոհմի հիմնադիր հիշատակվող Հյուզարնեսը (պարսկ. Վիդարնա)՝ Դարեհ Ա-ի ղինակիցը և հանրահայտ յոթ պարսիկներից մեկը²²:

Արտանդես սատրապին հաջորդում է մի այլ Արտանդես, որն արդեն զարդարված է թագավորի տիտղոսով, իսկ սրանից հետո գալիս է ոմն ...անես. այնուհետև, ընդմիջումներով՝ Սամես, Արսամես, Միթրադատես: Շարքն ավարտվում է ևս մի Միթրադատեսով՝ Կալլինիկոս պատվանվամբ, որը սրբատեղիի հիմնադիր Անտիոքոսի հայրն է:

Սալերի մյուս շարքը նվիրված է Անտիոքոսի մայրական նախնիներին և պարունակում է Սելևկյան թագավորներին, քանի որ Անտիոքոսի մայրը Սելևկյան Անտիոքոս Ը-ի (25—96), դուստրն է եղել: Այդ շարքն սկսվում է Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատկերով: Ըստ երևույթին սա ներկայանում է այստեղ որպես Սելևկյանների քաղաքական նախորդ: Մրան հաջորդել են հավանաբար Սելևկոս Ա-ի և Անտիոքոս Ա-ի պատկերները, որովհետև չորրորդ սալը վերջինիս որդու՝ Անտիոքոս Բ-ի պատկերն է կրում: Այնուհետև, մի շարք փշրված սալերից հետո, 11-րդ տեղում, հանդես է գալիս Դեմետրիոս Բ-ը, որից հետո՝ նրա որդի Անտիոքոս Ը-ը՝ Անտիոքոս Կոմմագենացու պապը: Մրան հաջորդում են ևս մի քանի վատ պահ-

²² Strab., XI, 14, 15. Տե՛ս С. Toumanoff, A Note on the Orontids, I, „Le Muséeon“, LXXII, 1959, էջ 14 և հաջ., ուր հեղինակը նոր փաստեր է բերում Ստրաբոնի հաղորդման օգտին:

պանված սալեր, որոնց վրա կան նաև կանացի պատկերներ:

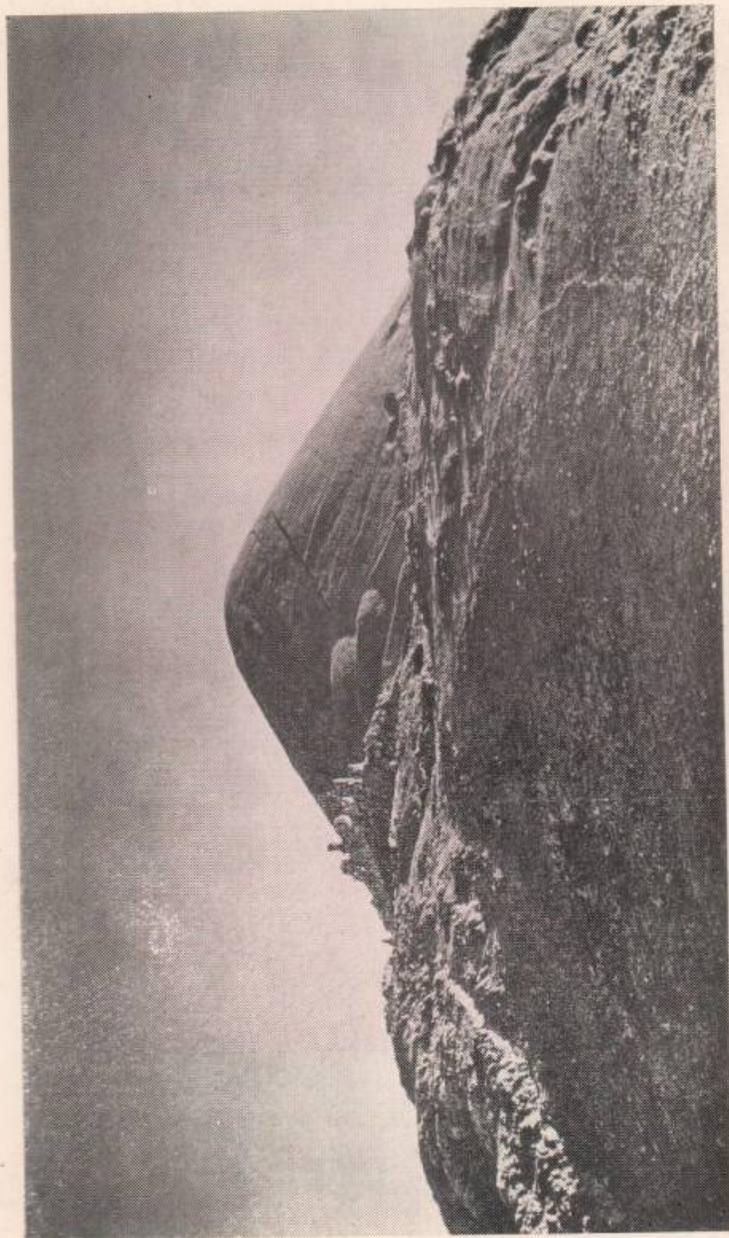
Սրբատեղիում կանգնեցված են նաև մի շարք այլ պաշտամունքային կոթողներ, որոնց թվում Անտիոքոսի հորոսկոպը (բախտացույցը) կրող մի սալ, որի վրա պատկերված լուսատուների դիրքից հաշողվել է պարզել, որ այն վերաբերվում է մ. թ. ա. 62 կամ 61 թվականի հուլիսի 7-ին. հավանորեն սա սրբատեղիի հիմնադրման օրն է²³:

Արձանների բազմոցների վրա փորագրված մեծ արձանագրությունը պատմում է աստվածների, հերոս նախնիների և իրեն՝ իշխող թագավորի պաշտամունքի կազմակերպման մասին այս սրբատեղիում, որը Անտիոքոս Ա-ը նախապատրաստել է իր իսկ հուղարկավորության համար²⁴: Այստեղ կարգված էին քրմեր, հիերոգույներ (տաճարային ստրուկներ)՝ երգիչներ ու երաժիշտներ, որոնց պարտականությունն էր սպասարկել սրբատեղին և սերնդից սերունդ հաղորդել իրենց արվեստը: Թագավորը նվիրեց տաճարին *χώραν τε ἱκανὴν καὶ προσόδοσος ἐξ αὐτῆς ἀκινήτους* «բավարար քանակությամբ հողեր և նրանցից անվթար ստացվող եկամուտը»: Այս հողերը ևս դառնում էին տաճարի անօտարելի սեփականությունը: Ոչ ոք, ոչ ապագա թագավոր և կամ իշխան, արքոնտ և կամ քուրմ, և ոչ էլ որևէ մասնավոր անձ իրավասու չէ որևէ ձևով լուրացնելու կամ օտարելու «այն գյուղերն ու եկամուտները, որոնք ևս նվիրել եմ... աստվածներին» — նախազգուշացնում է Անտիոքոսը:

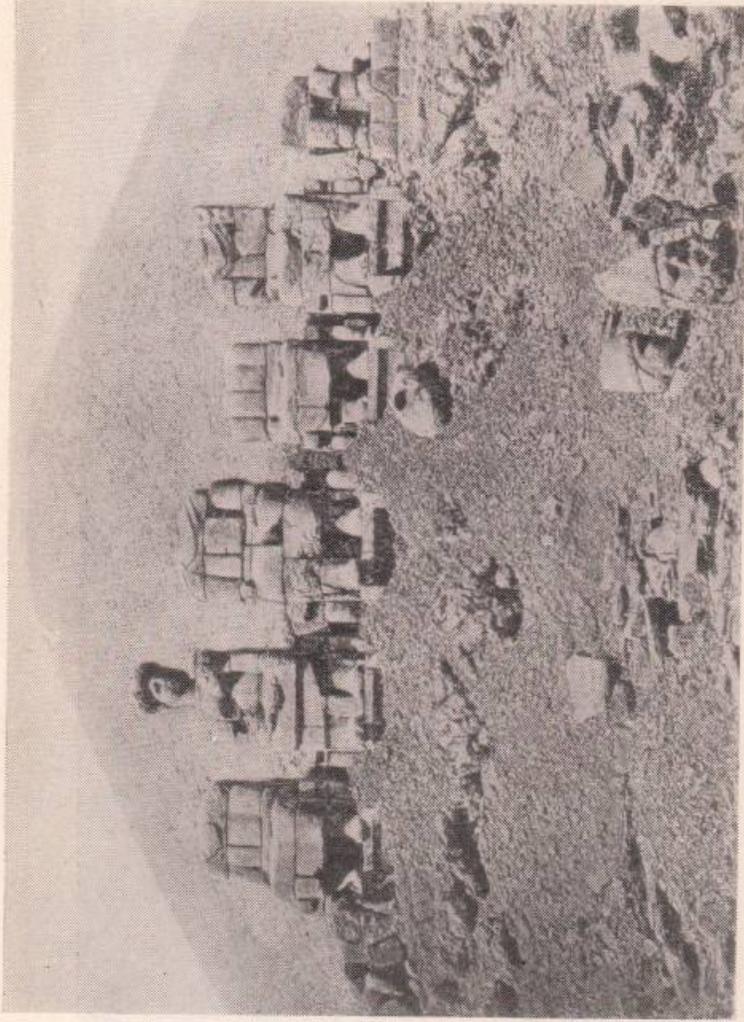
Այդպիսին է նեմրուդ լեռան սրբատեղին: Սակայն Կոմմագենեում, որքան էլ փոքր էր երկիրը, այն իր տեսակի մեջ միակը չի եղել: Ներկայիս Գյառգյառի մոտակայքում հնում գոյություն ունեցած Արսամեյա քաղաքից ծագող մի արձանագրություն վկայում է, որ Անտիոքոսը այստեղ ևս սրբատեղի է

²³ T. Goell, Նշվ. աշխ., էջ 405:

²⁴ Ամերիկյան արշավախմբի հիմնական նպատակներից մեկը՝ գտնել Անտիոքոսի գերեզմանը նեմրուդ լեռան վրա, այդպես էլ չի հաջողվել իրականացնել: Տե՛ս T. Goell, Նշվ. աշխ., էջ 405:

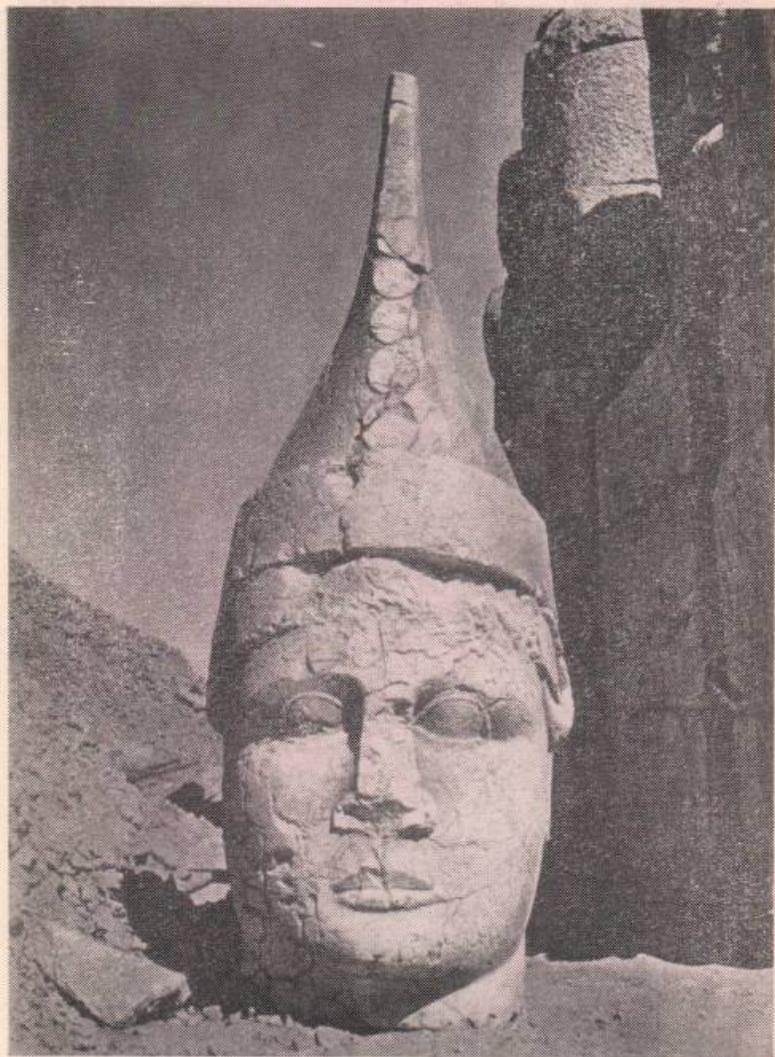
1. Անտիոքոս Ա Կոմմագենացու (մ. թ. ա. 69—34 թթ.)՝ նեմրուդ լեռան վրա հիմնադրած սրբատեղին:

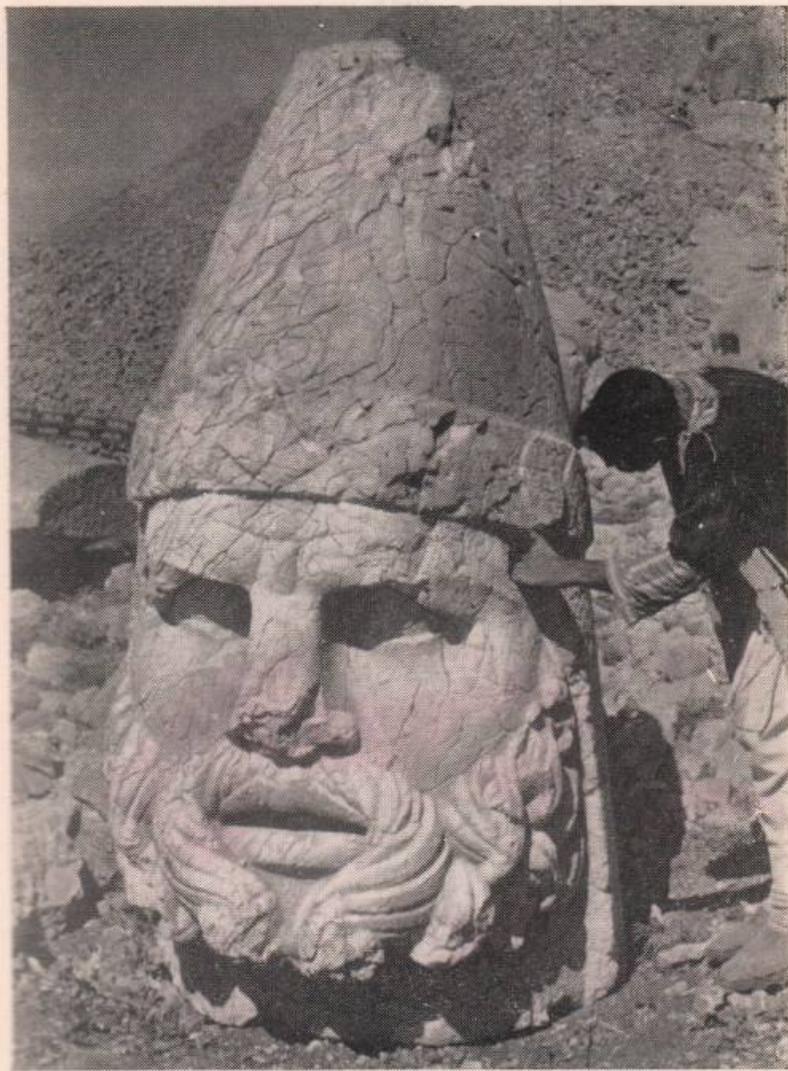
2. Նեմրոզ լեռան արձանների արևելյան հարթակը՝ ձիաբնու, գուլիգրան և արձանների արևմտյան հարթակներով:

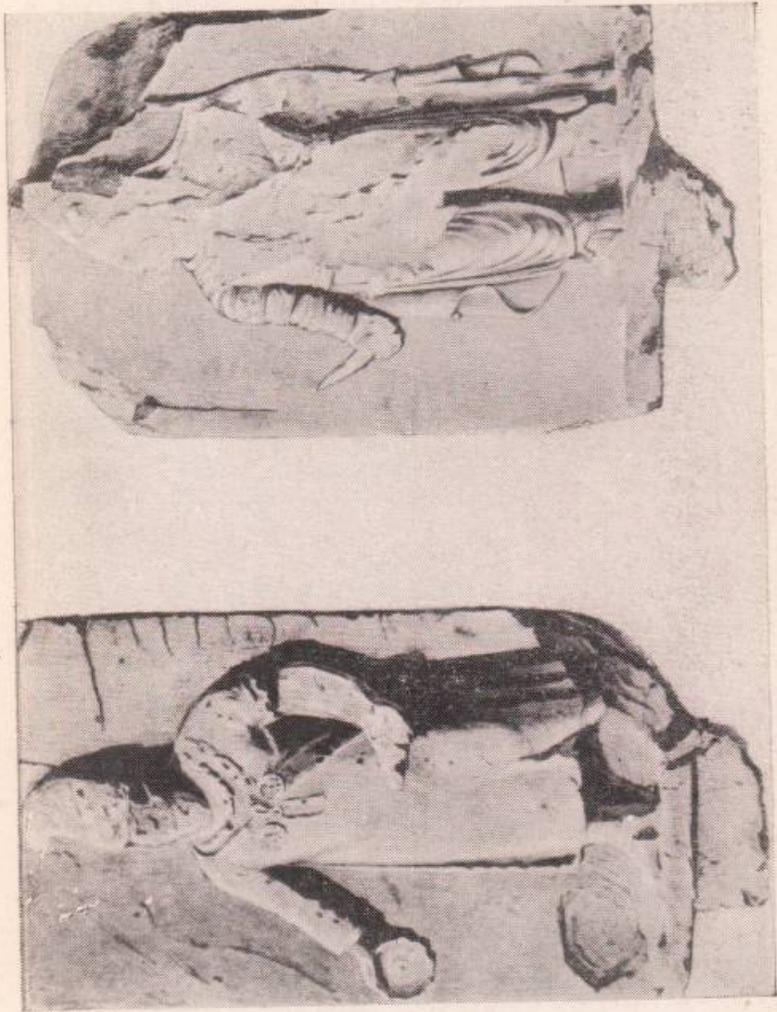
3. Ձև-ժրամարդեն (Երզնկայի) աստուծու հովիտի արձանի դիմապատկեր:

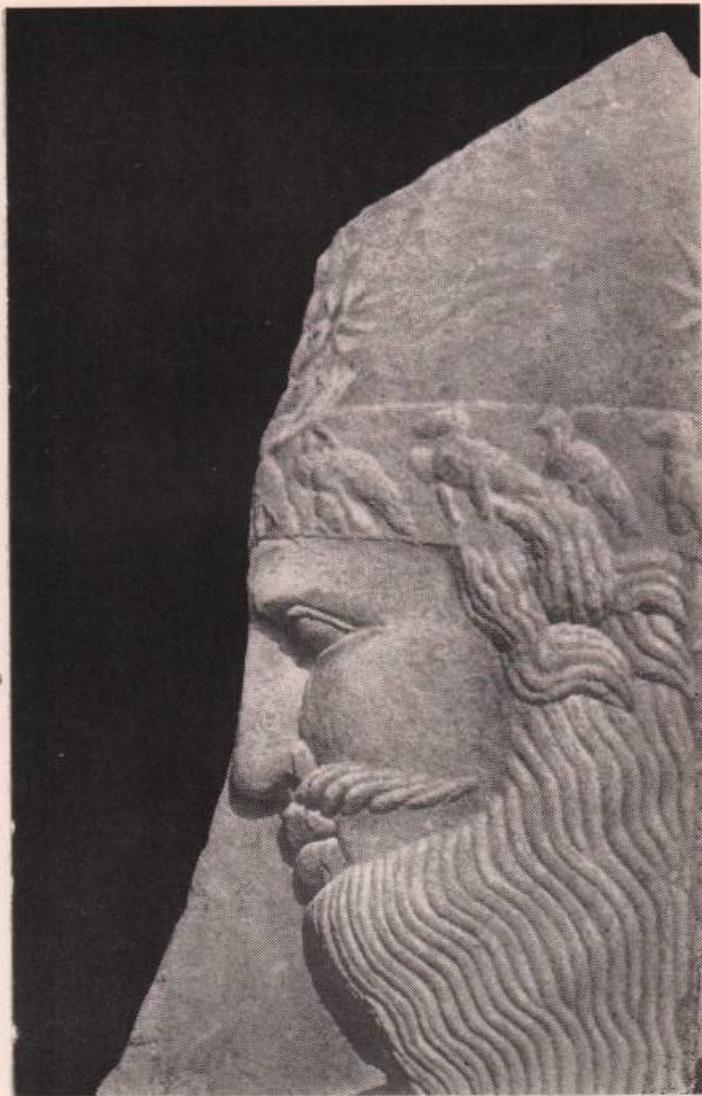
4. Ապոլլոն-Հելիոս-Միթրա-Հերմես աստծու հսկայական արձանի գլուխը:

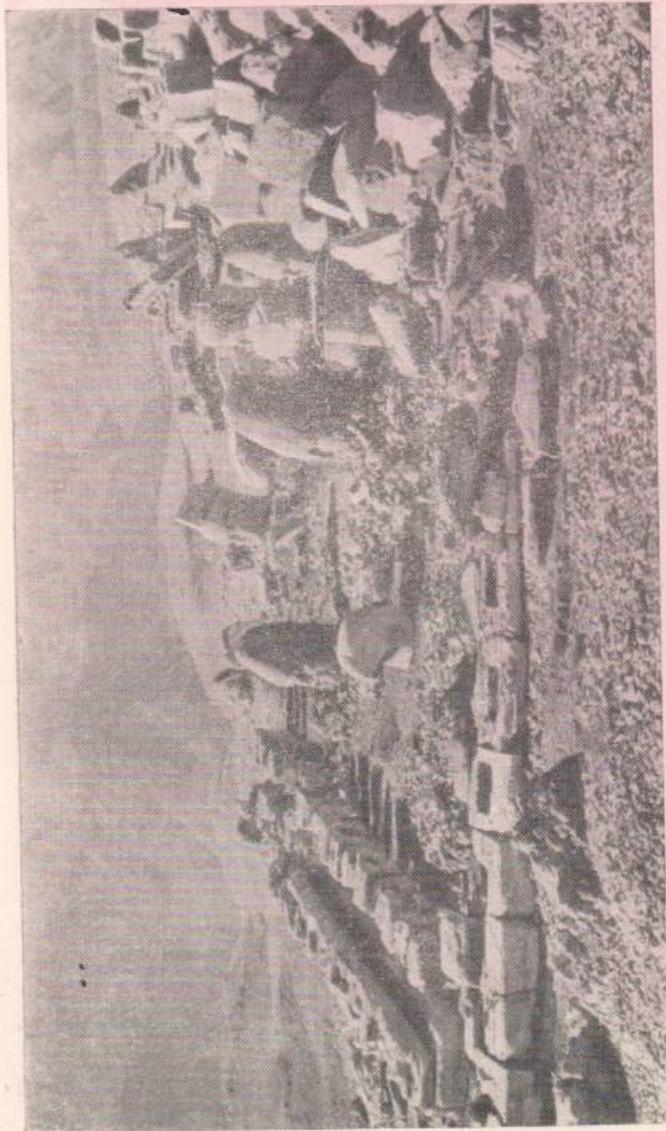
5. Հերակլես-Արտազնես(Վահագն)-Արես աստծու հսկայական արձանի գլուխը:

6. Նախնիների բարձրաբանդակ կերպարաններով սալերից երկու նմուշ

7. Նախնիներից՝ Գարեհ Ա Աթմենյանի բարձրաբանդակ կերպարանի զտվածը

Տ. Սրբատեղիի արևմտյան հարթակը. ձախից և աջեում՝ նախնիների բարձրաբանդակի կերպարաններից մեկի պատվանդանների շարքերը:

հիմնադրել²⁵, ըստ որում շեշտը դրված է եղել ոչ այնքան իշխող թագավորի, որքան նրա նախնիների պաշտամունքի վրա²⁶: Նույն թագավորին պատկանող վերջերս գտնված մի արձանագրության մեջ ևս տեղեկություններ կան մի այլ Արսամեյա քաղաքի մասին, ներկայիս Քյահառայի տեղում, որն արձանագրության մեջ անվանված է «Նիմֆայոս գետի վրա (գտնվող) Արսամեյա»²⁷: Հաղորդվում է, որ Անտիոքոսի նախնի Արսամեսը այստեղ քաղաք է կառուցել, իսկ Անտիոքոսի հայրը՝ Միթրագատես Կալլինիկոսը սրբատեղի է հիմնադրել: Անտիոքոսն ընդարձակել ու ճոխացրել է այն, միացնելով նրան «հողեր արքայական սեփականությունից»: Գրանից առաջ մի սրբատեղի էլ է գտնվել, նորից դինաստիայի պաշտամունքին նվիրված, երկրի մայրաքաղաք Սամոսատում: Մի մեծ արձանագրության մեջ, ի թիվս այլ տեղեկությունների, հաղորդվում է, ինչպես այդ արված է նաև Նեմրուզ լեռան արձանագրության մեջ, որ թագավորը, «բավարար քանակությամբ հողեր և նրանցից անվթար ստացվող եկամուտը» նվիրել է սրբատեղիին: Վերջապես Սամոսատի մոտերքում գտնվող Ադիյամանից ծագող մի արձանագրություն, հար և նման Սամոսատի արձանագրությանը, ենթադրել է տալիս կամ մայրաքաղաքի մոտակայքում գոյություն ունեցած նմանօրինակ մի սրբատեղիի առկայությունը, կամ՝ որ Սամոսատի սրբատեղիի կառույցները և արձանագրությունները կրկնօրինակներ են ունեցել, ինչպես Նեմրուզ լեռան վրա²⁸:

²⁵ L. Jalabert et R. Mousterde, Inscriptions grecques et latines de la Syrie, I, Paris, 1929, № 48.

²⁶ F. K. Dörner und K. Naumann, Forschungen in Kommagene, „Istanbuler Forschungen“, Bd. 10, 1939, էջ 23 և հաջ.:

²⁷ F. K. Dörner, Arsameia am Flusse Nymphaios, eine neue kommagenische Kultstätte, „Bibliotheca orientalis“, IX, 1952, № 3—4, էջ 93 և հաջ.:

²⁸ Հմմտ. F. K. Dörner, T. Goell, Arsameia am Nymphaios, „Istanbuler Forschungen“, Bd. 23, 1963, էջ 88 և հաջ.: Դյորների հաշիվներով այժմ հայտնի է դինաստիական պաշտամունքին նվիրված կոմմազենյան ութ-ինը սրբատեղի:

Կոմմագեննե երկրից ծագող այս շափազանց հարուստ նյութը մերձեցնում է մեզ անմիջականորեն հայկական իրականությանը, քանի որ Հայաստանը Կոմմագեննեից բաժանված է եղել միայն Եփրատ գետով, բայց կապված է եղել նրա հետ բազմաթիվ թեկերով:

Քաղաքավորական դինաստիայի պաշտամունքը՝ նախ ի դեմս թագավորի նախնիների, ապա նաև իր սեփական անձի, ծայր առնելով հելլենիստական աշխարհի առաջատար երկրորդներում, տարածվել է այնուհետև, ջրի մեջ գցված քարից առաջացող շրջանների նման, նաև միջին ու փոքր երկրների վրա: Կասկածից վեր է, որ այն պետք է ընդգրկեր Հայաստանը ևս, որն աչքի ընկնող պետություն էր արդեն մ. թ. ա. II դարի առաջին կեսում, իսկ մ. թ. ա. I դարի սկզբներին դարձավ, թեև ժամանակավորապես, Առաջավոր Ասիայի հզորագույն պետությունը: Այն հանդամանքը, որ հիշյալ պաշտամունքի հետքերը Հայաստանում հայտնաբերվել են միայն նորերս, մի տաս տարի առաջ²⁹, բացատրվում է անտիկ հեղինակների՝ հելլենիստական-հռոմեական շրջանի Հայաստանի մասին պահպանած տեղեկությունների սղությամբ՝ մի կողմից, և Հայաստանի պատմության այդ ժամանակաշրջանի հնագիտական անբավարար հետազոտվածությունը՝ մյուս կողմից: Այս առումով պատահական չէ, որ հիշյալ հետքերը նախապես գտնվել են համեմատաբար ավելի ուշ շրջանի պատկանող պատմողական աղբյուրում՝ Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ:

Ահա Խորենացու ընձեռած տեղեկություններն այդ մասին: Պարթևական Արշակ արքայի եղբայր Վաղարշակը՝ հայ Արշակունիների դինաստիայի հիմնադիրը (որն ըստ Խորենացու ժամանակագրության իշխել է մ. թ. ա. II դարի երկրորդ

²⁹ Г. Х. Саркисян, Город Древней Армении (III в. до н. э. — IV в. н. э.), Ленинградский университет, 1954 (թեկնածուական դիսերտացիայի ավտոռեֆերատ), էջ 9, նույնի Тигранакерт. Из истории древнеармянских городских общин, М., 1960, էջ 33 և հաջ.

կեսում), ի շարս իր կատարած բազմաթիվ բարեփոխությունների ու նորամտությունների, «մհհեան շինեալ յԱրմաիր՝ անդրիս հաստատէ արեղական և լուսնի և իւրոց նախնեացն: Եւ աղերսեալ որ ի Հրէիցն Շամբատայ Բագարատ, որ և թագադիր և ասպետ, հանդերձ հարկեցուցանող բանիք, թողուլ զօրէնս հրէութեանն, և պաշտել զկուսս. զոր ոչ առեալ յանձն՝ ըստ կամաց թողու զնս արքայն Վաղարշակ»³⁰:

Արշակը՝ Վաղարշակի որդին ու ժառանգը, նույնպես ջանացել է հարկադրել Բագարատի որդիներին պաշտել կուրքերը-Բագարատունիներից երկուքը նույնիսկ զոհվել են հանուն հայրենի օրենքների, իսկ մյուսները որոշ զիջումներ են արել, բայց կոռպորատիվ շեն հասել³¹:

Արշակի որդի Արտաշեսը, մեծ նվաճող, «գտեալ յԱսիայ պղնձածոյլ ոսկեզօծ պատկերս զԱրտեմիդեայ և զՀերակլեայ և զԱպողոնի՝ տայ բերել յաշխարհս՝ մեր, զի կանգնեցեն յԱրմաիր: Զոր առեալ քրմապետացն, որ էին յազգէն Վահուենեաց՝ զԱպողոնին և զԱրտեմիդայն կանգնեցին յԱրմաիր, իսկ զՀերակլեայն զառնապատկերն, որ արարեալ էր ի Սկիրդեայ և ի Գիպինոսէ կրետացոյ, զՎահագն իւրեանց վարկանելով նախնի՝ կանգնեցին ի Տարօն, յիւրեանց սեպական գիւղն յԱշտիշատ, յետ մահուանն Արտաշիսի»: Բացի այդ Արտաշեսը «յԵլլադայ առեալ պատկերս զԴիոսի, զԱրտեմիդեայ, զԱթենայ, զՀեփեստու, զԱփրոդիտեայ՝ տայ բերել ի Հայս. որք ոչ ժամանեալ միջամուս լինել յաշխարհս՝ լսեն զր-թ մահուանն Արտաշիսի. և փախուցեալ ընկենուն զպատկերսն յամրոցն յԱնի. և քուրմք զնոցին զհետ լինելով, զաղարեն առ նոսս»³²:

Արտաշեսի որդի և ժառանգ Տիգրանը «Առաջին զորժ ոմհհեանսն շինել կամեցաւ: Իսկ քրմացն, որ եկեալ էին ի Յունաց, զմտաւ ածեալ զի մի՝ ի խորագոյն Հայս վարիցին՝ պատճառեցան ըղձութիւնս, իբր թէ՛ դիքն անդէն կամիցին՝ զբնակիլն: Որում հաւանեալ Տիգրան, կանդեաց զՈգիմպիա-

30 Խորենացի, II, 8:
31 Անդ, II, 9:
32 Անդ, II, 12:

կան պատկերն 'ի իոսի յամուրն յԱնի, և զԱթենայն ի Թիլ, և զԱրտեմիդայ զմիւս³³ պատկերն յերիզայ, և զԵփեստունն ի Բագայառինջ: Բայց զԱփրոդիտեայ զպատկերն, իբրև Հերակլեայ տարփաւորի, առ նորին պատկերին Հերակլեայ հրամայեաց կանգնել յաշտից տեղիսն... Եւ այսպէս մեհեանս շինեալ, և առաջի մեհենիցն բագինս կանգնեալ, զոհս ամենայն նախարարացն հրամայէ մատուցանել հանգերձ երկրպագութեամբ. զոր շտեմալ յանձն արանց ազգին Բագրատունեաց»³⁴:

Տիգրանի եղբայր և հաջորդ Արշամ թագավորի առջև ամբաստանում են Բագրատունյաց տոհմի ներկայացուցիչ թագակապ ասպետ Ենանոսին: «Այսմ քսութեան հաւատացեալ արքային Արշամայ՝ հրամայեաց տանջանս պէսպէս ի վերայ Ենանոսի կուտել. և վախճան գործոյն—կամ թողուլ ի սպառ զօրենս հրէութեան, և երկիր պագանել արեգական, և պաշտել զկուռս արքայի... կամ կախել զփայտէ և բնաշինջ լինել ազգի նորա»³⁵: Ենանոսը ստիպված է լինում տեղի տալ:

Մոտ հարյուր տարի սրանից հետո թագավորներից մեկը, քոնատիրոզ Երվանդը, որ միայն մոր կողմից էր Արշակունի, «շինեաց քաղաք փոքր ի վերայ գետոյն Ախուրենայ, անուանեաց Բագարան, այս ինքն թէ ի նմա զբագնաց յօրինեալ է զկազմութիւն. և փոխեաց անդր զամենայն զկուռս որ յԱրմաւիր: Եւ մեհեանս շինեալ՝ զեղբայր իւր զԵրուազ քրմապետ կացուցանէր»³⁶:

Հաջորդ արքան՝ Արտաշեսը, որ վերականգնել էր օրինական իշխանությունը, հիմնադրեց մի նոր մայրաքաղաք՝ Արտաշատը, «կանգնէ ի նմա մեհեան, և փոխէ ի նա ի Բագարանէ զպատկերն Արտեմիդեայ և զամենայն կուռս հայրենիս. բայց զԱպողոնի պատկերն արտաքոյ քաղաքին կանգնէ հուպ ի ճանպարհն»³⁷:

33 Նկատի ունի առաջին, Արմավիրում տեղադրված պատկերը:
34 Խորենացի, II, 14:
35 Անդ, II, 24:
36 Անդ, II, 40:
37 Անդ, II, 49:

Եվս մեկնկես դար անց, պարսից թագավոր Արտաշիր Պապականը, որ տապալել էր պարթև Արշակունիներին ու տիրացել նրանց գահին, հաջողացրեց սպանել հայոց Խոսրով թագավորին և ժամանակավորապես զբաղվել Հայաստանը: «Եւ զմեհենիցն պաշտամունս առաւել ևս յորդորէ,—ասում է նրա մասին Խորենացին,—այլ և զհուրն որմզդական, որ ի վերայ բագնին որ ի Բագաւան, անշէջ հրամայէ լուցանել: Բայց դանդրիսն, զոր արար Վաղարշակ պատկեր իւրոց նախնեացն հանգերձ արեգակամբ և լուսնիւ յԱրմաւիր, և փոխեցան յԱրմաւրայ ի Բագարան և դարձեալ յԱրտաշատ՝ զայնոսիկ փշրէ Արտաշիր»³⁸:

Ինչպես հայտնի է, Մովսես Խորենացու հաղորդումները հին հայերի հեթանոսական կրոնի մասին իր ժամանակ խլատազույն քննադատության է ենթարկել Քրեանսիացի հայագետ Օգյուլատ Կարրիերը, հայտարարելով, թե այդ բոլոր տվյալները պատմական ոչ մի արժեք չեն ներկայացնում³⁹: Նրա դատավճռի ստվերը դեռևս ընկած է այդ տվյալների վրա: Կարրիերը մատնանշում է այն հանգամանքը, որ բոլոր այն աստվածները, որոնք հանդիպում են Մովսես Խորենացու մոտ, ինչպես և նրանցից յուրաքանչյուրի պաշտամունքի վայրի անունը, հիշատակված են նաև Խորենացու կարևորագույն աղբյուրներից մեկում՝ Ագաթանգեղոսի գրքում, այնտեղ, ուր նա պատմում է Հայաստանում Տրդատ Գ-ի կողմից քրիստոնեության հաստատման կապակցությամբ հեթանոսական տաճարների ավերման մասին⁴⁰: Հստ որում, եթե հայերեն Ագաթանգեղոսը պարունակում է աստվածների հայկական անունները՝ Արամազդ, Տիր, Վահագն, Անահիտ, Աստղիկ, Նանե, Միհր, ապա հունարեն Ագաթանգեղոսը տալիս է բոլոր այդ աստվածների հունական անունները՝ Զևս, Ապոլլոն, Հերակլես, Արտեմիս, Ափրո-

38 Խորենացի, II, 77:
39 A. Carrière, Les huit sanctuaires de l'Arménie païenne, d'après Agathange et Moïse de Khoren, Paris, 1899.
40 Ագաթանգեղոս, 778—790, 809:

գիտե՞ս, Աթենաս, Հեփեստոս⁴¹, որոնց նախապատվություն է տվել Խորենացին հայկական անունների առջև: Այսպիսով Կարրիերը այդ աստվածների և նրանց պաշտամունքի մասին Խորենացու ունեցած տեղեկությունների աղբյուրը համարում է Ագաթանգեղոսին, նրա հայերեն և հունարեն տարբերակները միաժամանակ, և կամ մեզ չհասած հայերեն այնպիսի մի տարբերակ, որտեղ աստվածների հայկական անուններին զուգահեռ բերված էին նրանց հունական համարժեքները: Ընդամին Կարրիերն ընդգծում է աղբյուրի օգտագործման Խորենացու առանձնահատուկ ձևը. Ագաթանգեղոսի մոտ աստվածները և նրանց պաշտամունքի վայրերը հիշատակված են միայն ու միայն Տրդատի կողմից վերջիններիս ավերման կապակցությամբ, մինչդեռ Խորենացին այդ հանգամանքը քար լուծյան մատենելով, սրբատեղիների, նրանց հիմնադրման, նրանցում տեղադրված դիցարձանների և այլնի երկար պատմություններն է հորինում՝ հետին թվով, régressivement, ինչպես արտահայտվում է Կարրիերը:

Կարրիերի, ինչպես և Խորենացու մյուս գերբնագատորեն տրամադրված հետազոտողների դատողությունների թերին ամենևին այն չէ, որ նրանք ջանացել են վեր հանել աղբյուրների օգտագործման Խորենացու եղանակի յուրահատուկ բնույթը: Այդ յուրահատկությունը հաճախ իսկապես առկա է, և նույնիսկ նրա որոշ կողմերը ճիշտ կերպով նկատել է նույն ինքը Կարրիերը: Թերությունը նրանց լիակատար արհամարհանքն է Խորենացու պատմածի այնպիսի մանրամասների նկատմամբ, որոնք չեն գտնվում նրա (կամ նրան վերադրված) աղբյուրի մեջ, այն, որ նրանք այդ մանրամասները անվերապահորեն հորինված են համարում և դրանով իսկ փակում են իրենց ճանապարհը դեպի Խորենացու երկի ընդերքում թաքնված արժեքները: Վերի օրինակը ակնբախ է այդ տեսակետից:

Այստեղ մենք չենք շոշափելու հին հայերի հեթանոսական կրոնի բոլոր այն հարցերը, որոնք ծագում են Մովսես Խորենացու հայտնած տեղեկությունների և դրանց՝ Կարրիերի տված քննադատության կապակցությամբ: Մենք կբավարարվենք այն ամենով միայն, ինչը կապ ունի Հայաստանում թագավորական դինաստիայի պաշտամունքի խնդրի հետ:

Կարրիերը պնդում էր, թե Ագաթանգեղոսի հայերեն և հունարեն տարբերակների հիշատակած աստվածներից զուրս Խորենացին ոչ մի նոր աստծու անուն չի գործածում: Այս պնդումը սակայն լրիվ չի արտահայտում իրավիճակը: Խոսելով, օրինակ, Ապոլլոնի և Արտեմիսի մասին, Խորենացին, ինչպես տեսանք վերը մեջ բերած հատվածներում, անվանում է դրանց նաև Արև և Լուսին, մի բան, որ Ագաթանգեղոսի մոտ բացակայում է: Մինչդեռ հայտնի է, որ սկսած դեռևս մ. թ. ա. IV դարից Արտեմիս դիցուհին նույնացվել է Սելենե-Լուսինե⁴²: Ապոլլոնի նույնացումը Հելիոս-Արևին նույնպես հանրահայտ փաստ է⁴³, և, ի դեպ, նշված է Անտիոքոս Կոմմագենացու վերը հիշատակված արձանագրության մեջ, այսինքն տարածում է ունեցել հայկական միջավայրին մոտ՝ կոմմագենյան միջավայրում՝ Տիգրան Բ-ի օրոք, որի ժամանակակիցն էր վերոհիշյալ Անտիոքոսը: Այդպիսով, եթե այս փաստը Խորենացին ինքն է հորինել, ապա հորինել է իրականությունը դարմանալիորեն հարազատ:

Էլ ավելի հետաքրքրական է Զևսի օրինակը. Խորենացու հիշատակած Զևսը Ագաթանգեղոսի մոտ հանդիպող վերացական Զևսը չէ, այլ Զևս Օլիմպիականը: Նախապես նշենք, որ Խորենացուն քաջ հայտնի է եղել, թե միևնույն աստվածը ունենում է հաճախ իր տարատեսակները: Ահա թե ինչ է ասում նա Զևսի հայկական զուգահեռ հանդիսացող Արամազդի մասին: «Ոչ Արամազդ որ, այլ ի կամեցողսն լսին լինել Արամազդ շորից ևս այլոց անուանեցիլոց ամանց Արամազդ. յորոց մի է

⁴² Maja encyklopedia kulturi świata antycznego, T. I, Warszawa, 1958, էջ 102:

⁴³ Անդ, էջ 75:

⁴¹ Agathangelus und die Akten Gregors von Armenten. Neu herausgegeben von Paul de Lagarde, Göttingen, 1887, էջ 63 և հաջ.:

և Կունդոմն Արամագրոս⁴⁴։ Զևս Օլիմպիականի պաշտամունքը որը հորդորվեց Սելևկյան Անտիոքոս Դ էպիփանեսի կողմից, գերազասվեց մյուս աստվածների պաշտամունքից և նույնացվեց այդ արքայի պաշտամունքի հետ, այնուհետև մեծ տեղ էր գրավել Սելևկյանների մոտ⁴⁵։ Այդ խնդրին դեռևս կանգնողադոնանք այլ կապակցությամբ⁴⁶։ Բնական կլիմայի ենթադրելով որ Զևս Օլիմպիականի պաշտամունքը տարածվել է Հայաստանում և՛ Արամագրոսի տարածքներից մեկի հետ նույնացման ճանապարհով, այն շրջանում, երբ Տիգրան Բ-ը տասնը-չորս տարի անընդհատ գրավում էր Սելևկյանների գահը՝ Անտիոքում։ Այդ կապակցությամբ ավելի ընդունելի է դառնում հորենացու պատմածը դիցարձանների՝ Ասիայից (հորենացու արտահայտությամբ) դեպի Հայաստան տեղափոխելու մասին։ Տիգրան Բ-ը ամբողջ քաղաքներ էր տեղափոխում Հայաստան («...ողջ Մաթաբը, ոտքի հանելով, տեղափոխեց...», — ասում է Ստրաբոնը)⁴⁷, առավել ևս կարող է տեղափոխած լինել արձաններ, որոնց կարիքը մեծ պիտի լիներ։ Հին աշխարհի պատմությունը լի է նման փաստերով։ Արձաններ կարող էր ձեռք բերած լինել դեռևս Արտաշես Ա-ը՝ նախկինում սելևկյան ստրատեգոս։

Կարիերն այնուհետև պնդում է, թե հորենացին Ազաթանգեղոսի հետքերով կուրորեն կրկնում է վերոհիշյալ աստվածների պաշտամունքի վայրերի անունները ևս։ Մա նույնպես ճիշտ չէ։ հորենացին խոսում է Արամագրոսի մասին որպես պաշտամունքային կարևոր կենտրոնի, ինչպես և Բագարանի մասին, որոնք Ազաթանգեղոսի մոտ հիշատակված էլ չեն։ Եթե նույնիսկ ենթադրենք, որ Բագարանի խնդրում հորենացին գործել է իր նախասիրած եղանակով, պատմական եզրակացություններ հանելով տեղանվան ստուգաբանությունից (իսկ Բագարան տեղանունը աչքի է զարնում իր պաշտամունքային

⁴⁴ հորենացի, I, 31:

⁴⁵ Cerfaux-Tondriaux, էջ 241:

⁴⁶ Տե՛ս ստորև, էջ 75:

⁴⁷ Strab., XII, 2, 9.

էություն, մի բան, որ նշում է հենց ինքը հորենացին), ապա դեռ մնում է Արամագրոսը։ Արամագրոսի պաշտամունքային կենտրոնի մասին մենք տեղեկություններ ունենք դեռևս ուրարտական ժամանակներից, երբ քաղաքը Արգիշտիխիսիլի էր կոչվում⁴⁸։ Իսկ որևէ վայրի պաշտամունքային բնույթը, ինչպես հայտնի է, շատ մնայուն ու հաստատուն է։ Արամագրոսի հունարեն արձանագրությունների ուսումնասիրումը հանգեցրել է այն եզրակացության, որ այստեղ մ. թ. ա. III—II դարերի եզրին գոյություն է ունեցել պաշտամունքային կենտրոն։ Հ. Մանանդյանն այդ արձանագրությունների մեջ գտնում է նույնիսկ Արամագրոս Ապոլլոնի և Արտեմիսի տաճարի մասին հորենացու հաղորդման հաստատումը⁴⁹։ Կ. Վ. Տրևերը համազորում է արձանագրությունների տվյալները հորենացու մի այլ հաղորդման հետ, որի մեջ խոսվում է արամագրոսի սրբատեղիի սոսիների սաղարթների սոսափյունի միջոցով գուշակություններ կատարելու մասին։ Գուշակության նման եղանակն ընդունված է եղել նաև հին Հունաստանում՝ Գոգոնայի գուշակավայրում⁵⁰։

Վերջապես Ազաթանգեղոսը բացարձակապես ոչինչ չի հաղորդում հայկական տաճարներում արքայի նախնիների արձանների գոյության, նախնիների պաշտամունքի, նրանց համար կատարված զոհաբերությունների մասին, որոնց վերաբերյալ, ինչպես տեսանք, մանրամասն տեղեկություններ է տալիս Մովսես հորենացին։ Սրանք նույնպես, հետևելով Կարիերին, պետք է Ազաթանգեղոսի հիշատակած աստվածների մասին régressivement հորինված պատմության մանրամասները համարել։

⁴⁸ Б. Б. Пиотровский, Ванское царство (Урарту), М., 1959, էջ 73:

⁴⁹ Հ. Մանանդյան, Արամագրոսի հունարեն արձանագրությունները նոր լուսարանությամբ, Երևան, 1946, էջ 7 և հաջ.:

⁵⁰ К. В. Тревер, Очерки по истории культуры Древней Армении, էջ 104 և հաջ.:

Սակայն հնարավոր է արդյոք դրանք հորինված համարել, իմանալով այն ամենը, ինչ շատ հակիրճ շարադրված է սույն գլխի սկզբում: Այդ պատճառի վրա նույնիսկ մի թեթևակնարկ, թե Հայաստանում ևս գոյություն է ունեցել թագավորական դինաստիայի պաշտամունք, պետք է որ արժանանար ամենալուրջ վերաքննության, իսկ Խորենացու հաղորդածը ոչ թե ակնարկ է, այլ հանգամանից պատմություն՝ բազմաթիվ մանրամասներով: Դրանք վերջիններից մի քանիսին, հելլենիստական աշխարհի այլ երկրներից ծագող համապատասխան նյութի հետ համեմատության տեսանկյունով:

1. Ավանդական աստվածների և քաղաքական նախնիների պաշտամունքի սեռտ կապը Հայաստանում: Նման կապը հնարավորին շփոթյուն զրսկորվում է նաև նեմրուզ լեռան սրբատեղիում, որ պարզ երևում է վերը շարադրված նյութերից: Սելևկյանների և Պտղոմյանների շփագանց հարուստ պրակտիկայից բերենք միայն երկու օրինակ, որոնք վերաբերում են հայկական իրականությանն ավելի մոտ կանգնած Սելևկյաններին: Դրանցից մեկը այնքան է մոտենում Խորենացու ասածներին, որ թվում է, թե վերջիններս անմիջական հիմք են ունեցել հենց այդ օրինակը, մի բան, որ, իհարկե, բացառված է: Դուրա-Նվրոպոսում հայանաբերված մեր թվականության սկզբին պատկանող մի արձանագրության թվագրական բանաձևում հիշատակվում է Զեսի, Ապոլլոնի, թագավորական նախնիների և Սելևկոս թագավորի բուրմը (հմմտ. «...արեղական և լուսնի և իւրոց նախնեացն»): Ի դեպ այս արձանագրությունը վկայում է, որ Սելևկյան դինաստիայի պաշտամունքի մնացորդները դեռ հարատևում էին, երբ դինաստիան ինքը վաղուց արդեն չկար⁵¹: Երկրորդ օրինակը վերաբերում է Պիերյան Սելևկիա քաղաքին: Այնտեղից ծագող մի արձանագրության մեջ թվարկված է քրմերի հետևյալ խումբը. մեկ բուրմ՝ Օլիմպիական Զեսի և Զես Կորի-

Ֆայոսի, մեկ բուրմ՝ Դափնեական Ապոլլոնի, մեկ բուրմ՝ սոսկ Ապոլլոնի, մեկ բուրմ՝ Սելևկոս-Զես-Նիկատորի, Անտիոքոս-Ապոլլոն-Սոտերի, Անտիոքոս Բ Քեոսի, Սելևկոս Բ Կալլինիկոսի, Սելևկոս Գ Սոտերի, Անտիոքոս Գ Մեծի որդի Անտիոքոսի, իրեն՝ Անտիոքոս Գ-ի, վերջապես մեկ բուրմ էլ՝ Սելևկոս թագավորի⁵²: Այստեղ ընդհանուր առմամբ նույն պատկերն է ինչ-որ և Դուրա-Նվրոպոսում, այն տարբերությամբ, որ բնութագրող ավելի ծավալուն է, նախնիները թվարկված են անուններով և բուրմերը մի ամբողջ խումբ են կազմում. հավանաբար սրբատեղին ավելի խոշոր էր: Հետաքրքրական է հատկապես թագավորական դինաստիայի պաշտամունքի հետ կապված աստվածների կազմի կայունությունը. նույն Զեսը և Ապոլլոնը՝ Հերակլեսի հետ միացած, նմանօրինակ դեր են խաղացել Կոմմագենեում և նույն այդ աստվածները՝ Արտեմիսի ուղեկցությամբ՝ Հայաստանում:

2. Դինաստիայի պաշտամունքի հետ կապված աստվածների սինկրետիկ բնույթը, որը պարզ զրսկորվում է Կոմմագենեում, իր վառ արտահայտությունն է գտել նաև Հայաստանում: Այստեղ հանդես են գալիս նույն Զես-Արամազդը⁵³ (Կոմմագենեում՝ Օրոմազդես) և Հերակլես-Վահագնը⁵⁴ (Կոմմագենեում՝ Արտագնես): Ապոլլոնին և Արտեմիսին Խորենացին կոչում է նաև Արև ու Լուսին: Այդ աստվածների անունների երրորդ զույգը՝ Տիր և Անահիտ, Խորենացին չի հիշատակում, թեև, իհարկե, իմացել է թեկուզ հենց նույն Ապթանգեղոսից, բայց, անշուշտ, նաև անկախ նրանից: Եվ այսպես՝ Ապոլլոն-Արև (Հելիոս)-Տիր ու Արտեմիս-Լուսին-Անահիտ: Վերջինս նեմրուզ լեռան սրբատեղիում չկա և հայկական տարբերակի բնորոշ գիծն է հանդիսանում: Մյուս բնորոշ գիծն էլ այն է, որ Ապոլլոն-Հելիոսը նույնացվում է ոչ թե Միհր աստծու հետ, ինչպես էր Կոմմագենեում, այլ Տիր աստծու⁵⁵, որը մեծ հա-

⁵¹ M. Rostovtzeff, Πρώτοι, „The Journal of Hellenic Studies“, Vol. LV, 1935, էջ 56:

⁵² Nilsson, էջ 167.
⁵³ Ա գ ա թ ա ն գ ե դ ո ս, 785. «բազինն Զես դիցն Արամազդայ»:
⁵⁴ Փ ա վ ս տ ո ս, III, 14. «գրագինս մեհնիցն Հերակլայ՝ այսինքն Վահագնի»:
⁵⁵ Հմմտ. Ա գ ա թ ա ն գ ե դ ո ս, 778, Agathangelus, 65, 22:

մարում ուներ հայերի մեջ (հմմտ. Տիրան, Տրդատ, Տիրիթ թեոֆոր (դիցանվանակիր) անունները): Հայկական պանթեոնի Միհր աստծու հետ նույնացվում էր Հեփեսոսու աստվածը⁵⁶:

3. Պաշտամունքային կառույցների նմանությունը Նեմրուդ լեռան սրբատեղիում աստվածները (և ինքը Անտիոքոսը) ներկայացված են արձաններով, իսկ թագավորական նախնիները՝ բարձրաքանդակներով: Համաձայն հորենացու, Հայաստանում աստվածներին կանգնեցվում էին պատկերք, որոնց տակ պետք է հասկանալ արձաններ, նամանավանդ երբ հորենացին հայտնում է, որ դրանք «պղնձաձուլ» և «տակեզոծ» էին⁵⁷, իսկ թագավորական նախնիներին՝ կուռք: Պարզ է, որ սրանց միջև որոշակի տարբերություն է եղել⁵⁸, ինչպես նեմրուդ լեռան վրա, և եթե կուռք արձաններ չեն եղել (որովհետև պատկերք են արձանները), ապա թերևս դրանք բարձրաքանդակներ էին:

4. Թագավորական դինաստիայի պաշտամունքին նվիրված տաճարների բազմաբանակությունը: Սելևկյանները, չհաշված քաղաքային սրբատեղիները, համապատասխան տաճարներ են ունեցել հավանաբար տերություն յուրաքանչյուր սատրապությունում: Կոմմագենյան Երվանդյաններին նվիրված սրբատեղիներից հայտնի են ութը կամ ինը, թերևս դրանց թիվը ավելի է եղել: Հայաստանում հորենացին երեք նման սրբատեղի է հիշատակում, ըստ որում դրանցից մեկը՝ Արտաշատ մայրաքաղաքում (Կոմմագենեի սրբատեղիներից մեկը նույնպես գտնվել է երկրի մայրաքաղաք Սամոսատում): Հայաստանում, իհարկե, դատելով երկրի ծավալից, ավելի մեծ թվով սրբատեղիներ պիտի լինեին, քան Կոմմագենեում: Դրանցից ևս երկուսի մասին հաղորդում են Աղաթանգեղոսն ու Բուզանդը⁵⁹:

5. Ապրող թագավորի աստվածացումը: Այս կապակցությամբ հորենացու ցուցումը փոքր ինչ մշտնջատ է, սակայն միանգամայն հստակ է դառնում մի շարք այլ տվյալների (որոնց մասին կխոսվի) համադրումից հետո: Խոսքը Արշամ թագավորի պահանջի մասին է՝ «պաշտել զկուռս արքայի»:

Այս համեմատությունները, որոնց թիվը կարելի էր և ավելացնել, ծայրիծայր հերքում են «հորինման» մասին ենթադրությունը: Նրանք վկայում են, որ հորենացին մեզ հետաքրքրող բնագավառում լավորակ աղբյուր (կամ աղբյուրներ) է ունեցել: Մենք սակայն հակված չենք կարծելու, թե այդ աղբյուրը թագավորական դինաստիայի պաշտամունքի մասին հորենացուն մատակարարել է այն բոլոր մանրամասները, որոնք մենք գտնում ենք այսօր հորենացու մոտ: Տեղյակ լինելով հորենացու ամեն ինչում սլացիկ համակարգեր ստեղծելու ձգտմանը (որոշ դեպքերում նույնիսկ երկրորդական փաստերն ու տեղեկությունները՝ անխախտ պահպանվող զբլխավոր փաստերին ստորագրակալու և հարմարացնելու միջոցով) և տեսնելով տվյալ համակարգի (այսինքն թագավորական դինաստիայի պաշտամունքի մասին տեղեկությունների ամբողջություն) նախանձելի սլացիկությունը, կարելի է եզրակացնել, որ այստեղ որոշ մանրամասներ հանդես են գալիս հարմարեցված վիճակում: Այսպիսին կարող է լինել, ասենք, պաշտամունքային կառույցների Արմավիրից Բազարան և Բազարանից Արտաշատ կրկնակի տեղափոխման մասին հաղորդումը: Ավելի շուտ դրա տակ թաքնված են, ինչպես ասվեց վերը, զուգահեռաբար գոյություն ունեցած նույնատիպ երեք սրբավայրեր, որոնց մասին ստացած տեղեկությունները հորենացին յուրահատուկ եղանակով համաձայնեցրել է միմյանց: Չափազանցման և հարմարեցման կնիք է կրում Բագրատունիներին ճնշելու և նոր պաշտամունք պարտադրելու մասին հորենացու պատմածը, թեև ստորև կհամոզվենք, որ այն պատմական հիմք ունի: Թերևս կարելի է գտնել նաև նման այլ մանրամասներ: Սակայն հորենացու հաղորդածի էական կողմերից և ոչ մեկը հնարավոր չէ կասկածի ենթար-

⁵⁶ Աղաթանգեղոս, 790, Agathangelus, 68, 16:

⁵⁷ հորենացի, II, 12:

⁵⁸ Տե՛ս անդ, II, 49, ուր տարբերությունը հատկապես ակնհայտ է:

⁵⁹ Տե՛ս ստորև, էջ 62 և հաջ.:

կել, քանի որ դրանք այնքան են հարազատ մյուս երկրներին վերաբերող հայտնի փաստերին:

Արդ, ո՞րն է կղել Խորենացու աղբյուրը: Դա մի չափազանց բարդ խնդիր է, և նրա բարդությունը չի նվազեցնում այն հանգամանքը, որ Խորենացին հաճախ և սիրով անվանում է իր աղբյուրները: Վաղարշակի, որին նա վերագրում է պաշտամունքի հիմնումը, ինչպես և նրա որդի Արշակի գործունեության նկարագրության համար նշված է մի ընդհանուր աղբյուր՝ Մար Աբաս Վատինայի մատյանը, որն ըստ Խորենացու գրվել է մ. թ. ա. II դարի 2-րդ կիսում, իսկ իրականում՝ ոչ վաղ, քան մ. թ. IV դարը⁶⁰: Այդ մատյանը, հաղորդում է Խորենացին, ավարտվել է Արշակի թագավորության նկարագրությամբ⁶¹: Այնուհետև, Խորենացին, իր իսկ խոստովանությամբ, հետևում է Ափրիկանոսին, որի հաղորդած տեղեկություններին, նշում է նա, ձայնակցում են Հովսեփոս Փլաբիոսը և Հիպոլիտեսը⁶²: Այդ վերաբերում է Արտաշեսի (Խորենացու առաջին Արտաշեսի, որին նա վերագրում է Կյուրոսի գործերից մի քանիսը), նրա որդի Տիգրանի (որը հայտնի Տիգրան Բ-ն է) և սրա եղբայր Արշամի գործունեությանը: Վերջինիս կապակցությամբ Խորենացին վկայաբերում է նաև «գրոյցք», որոնք նրա մոտ, ինչպես ցույց է տվել Մ. Աբեղյանը, հաճախ գրավոր աղբյուրներ են նշանակում⁶³: Բայց պարզ չէ, թե որչափով է վերաբերում Երվանդի շինարարական գործունեությանը Ողյուձ պուրմի «մեհենական պատմության» այն վկայակոչումը, որը Խորենացին անում է Արտաշեսի և Երվանդի պայքարի նկարագրության վերջում ու գահակալած Արտաշեսի գործունեության բնութագրման սկզբում⁶⁴: Վերջինս

⁶⁰ Я. А. Манандян, Начальная история Армении Мар-Абаса, „Палестинский сборник“, вып. 2 (64-65), 1956, էջ 74 և հաջ.:

⁶¹ Խորենացի, II, 9:

⁶² Անդ, II, 10:

⁶³ Անդ, II, 37. Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Խորենացու Հայոց պատմության մեջ, էջ 16 և հաջ.:

⁶⁴ Խորենացի, II, 48: Տե՛ս և ստորև, էջ 144:

համենայն դեպս, և այդ թվում՝ Արտաշատի սրբատեղին հիմնադրելը, աննշվում է «մեհենական պատմության» հետ, որի տվյալները, ըստ Խորենացու պնդման, իրենց հաստատումն են գտնում վիպասանների երգերի և պարսից մատյանների մեջ: Վերջապես Հայաստանում՝ Արտաշի Պապականի ծավալած գործունեության և, մասնավորապես, պաշտամունքային կառույցների ոչնչացման մասին տեղեկությունների աղբյուր է հանդիսացել, Խորենացու ասելով, իրադարձություններին ժամանակակից կեսարացի եպիսկոպոս Փիրմիլիանոսի երկը⁶⁵:

Նման մի թվարկում, թեև պարունակում է բազմաթիվ հնդիակների անուններ, որոնց Մովսես Խորենացին հուշակում է որպես իր աղբյուրներ, այնուամենայնիվ էապես չի օգնում մեզ հետաքրքրող հարցին պատասխանելու գործին: Դժվար է պատկերացնել, թե այս բազմատեսակ աղբյուրներից յուրաքանչյուրը իսկապես Խորենացուն պարզեցրել է դինաստիայի պաշտամունքի մասին այնքան հարթ ու վերջավորված նրա պատմվածքի մանրամասներից մեկը, թեև մենք նախապես նման մի ենթագրություն էինք արել⁶⁶: Շատ ավելի հավանական է, որ Խորենացին այս խնդրում ունեցել է ընդամենը մեկ, կամ, համենայն դեպս, շատ սահմանափակ թվով աղբյուրներ և նրանցից ստացած նյութը ինքն է դասավորել իր «Պատմության» համապատասխան բաժիններում, նախապես մշակելով այն՝ սրոշ միօրինակություն ու փոխհամաձայնություն հաղորդելու ուղղությամբ: Մյուս կողմից, նրա հիշատակած բազմաթիվ աղբյուրների մեջ դժվար է մատնացուցցանել հենց այն մեկը, կամ այն մի քանիսը, որոնք կարող էին պաշտամունքի մասին տեղեկություններ տալ: Հիշատակված աղբյուրների մի մասը մեզ անհայտ է, մյուս մասը հայտնի, բայց չի պարունակում նման տեղեկություններ, մի երրորդ մասն էլ շատ անորոշ է վկայակոչված: Ընդամեն, ամենևին բացառված չէ, որ մեզ հետաքրքրող աղբյուրը (աղբյուրները) հիշատակված էլ չէ Մովսես Խորենացու մոտ: Ահա թե ինչու

⁶⁵ Խորենացի, II, 75:

⁶⁶ Г. X. Саркисян, Тигранікеյт, էջ 37:

«Հայոց պատմութեան» երկրորդ գրքի աղբյուրների խնդիրը, որի մի մասն է կազմում և այստեղ շոշափված հարցը, հնարավոր չէ լուծել թագավորական դինաստիայի պաշտամունքի մասին եղած սուղ տեղեկությունների վրա: Այս խնդրով կարելի է զբաղվել միայն փաստերի ամբողջության հիմքի վրա և մենք նման փորձ կկատարենք հաջորդ գլուխներում: Առայժմ հարցը բաց ենք թողնում, սահմանափակվելով այն համոզմունքով (որը հանգում է վերը ներկայացված նյութի ու դատողությունների վրա, և որը մեզ սատար կհանդիսանա առաջիկա այդ փորձի ժամանակ), թե Խորենացին քննարկվող երևութիւնների մասին անպայմանորեն ունեցել է լավորակ ու արժանահավատ աղբյուր (կամ աղբյուրներ):

3

Մինչև այստեղ մենք գիտակցորեն սահմանափակվում էինք դինաստիայի պաշտամունքի մասին Մովսես Խորենացու տվյալներով միայն, նպատակ ունենալով ցույց տալ, որ դրանք առանց լրացուցիչ նյութի իսկ բավարար չափով համոզիչ պատկեր են ստեղծում, մասնավորաբար երբ դրանք դիտվում են հարևան երկրների տվյալների պատասխի վրա: Սակայն Հայաստանում տիրակալի և նրա նախնիների պաշտամունքի դոկտրինան մասին կան նաև մի շարք այլ տվյալներ, որոնք թույլ են տալիս ավելի խոր թափանցել հետազոտվող երևութի էություն մեջ, քան այդ հնարավոր կլինեին միմիայն Խորենացու տվյալներով:

Հուստինոսի համառոտագրութեամբ պահպանված Պոմպիոս Տրոգոսի «Պատմությունը» կազմող գրքերի վերնագրերից («պորտոգ»-ներից) մեկում հիշատակված է «Տիգրանը, Աստված մականվամբ, որը հպատակեցրել էր Մարաստանը և Միջագետքը» — Tigranes cognomine Deus, a quo subacta est Media et Mesopotamia⁶⁷: Խոսքն անշուշտ Տիգրան Բ-ի մասին է, մի բան, որ ընդունում են բոլոր հետազոտողները:

⁶⁷ Pomp. Trog., prol. XLII.

Այս ցուցումը վկայում է, որ Տիգրան Բ-ը կրել է թե՛ «աստված» մականունը, որը տրվում էր տիրակալներին աստվածացման ժամանակ: Հեւրոնիստական աշխարհի թագավորների մոտ հաճախակի են առավել սահմանափակ իմաստ ունեցող մականունները, ինչպիսիք են թե՛ Σωτήρ, թե՛ Ἐπιφανής, թե՛ Ἐδεργέτης, թե՛ Δίχαιος և այլն՝ «փրկիչ աստված», «հայտնված աստված», «բարեգործ աստված», «արդարադատ աստված» և այլն: Անտիոքոս Կոմմաղենացին, Տիգրան Բ-ի ժամանակակիցն ու ստորադրյալը, անվանում էր իրեն «արդարադատ աստված»: Սակայն հազվադեպ չէ և ուղղակի «աստված» կամ «դիցունհի» (թե՛ός, θεός) պատվանունը, ինչպես Տիգրան Բ-ի դեպքում է: Ի թիվս այլոց, այն կրել են, օրինակ, Սելևկյաններ Անտիոքոս Բ-ը և Կլեոպատրան (125—121)⁶⁸: Անտիոքոս Բ-ին այդ պատվանունը տվել են մ. թ. ա. 260 թվականին Միլետի քաղաքացիները, որոնք նրան աստված հայտարարեցին ի շնորհակալություն քաղաքը բռնապետ Տիմարքոսից ազատելու համար⁶⁹:

Ոչ պակաս ծանրակշիռ են եղել նաև Տիգրան Բ-ին աստվածացնելու հիմքերը: Ահա թե ինչպես է նկարագրում Հուստինոսը ծայրահեղ քայքայման հասած Սելևկյան տերութեան պատմության եզրափակիչ շրջանը և Տիգրան Բ-ի դերը գործերի կարգավորման մեջ⁷⁰: «Եղբայրների փոխադարձ ստեղծությունը, որը ժառանգել էին նրանց որդիները, հանգեցրեց անընդհատ պատերազմների, որոնք ասորական տերությունը և նրա թագավորներին հասցրին ծայրաստիճան ողորմելի վիճակի. ի վերջո ժողովուրդը դիմեց օտարի օգնության և սկըսեց իր համար թագավոր որոնել օտարերկրացիների մեջ: Ոմանք կարծում էին, թե պետք է հրավիրել Միհրդատ Պոնտացուն, մյուսները՝ Եգիպտոսի Պտղոմեոսին: Սակայն այնպես պատահեց, որ Միհրդատը այդ ժամանակ զբաղված էր

⁶⁸ E. Babelon, Les rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène, Paris, 1890, էջ 228.

⁶⁹ App., Syr., 65. Cerfaux-Tondriaux, էջ 238.

⁷⁰ Just., XI, 1.

հոռոմեացիների դեմ պատերազմելով, իսկ Պտղոմեոսը մշտապես Ասորիքի թշնամին է եղել: Այդ պատճառով բոլորը համաձայնության եկան Հայաստանի թագավոր Տիգրանի նկատմամբ, որը, բացի այն, որ սեփական ռազմական ուժեր ուներ, նաև դաշնակից էր պարթևներին և Միհրդատի խնամին էր: Այսպես, հրավիրված լինելով բազմել ասորիքի գահին, նա 17 տարիների ընթացքում⁷¹ իշխում էր ամենայն անգործություն: Ո՛չ ինքն էր սպառնում ղենքով, ո՛չ էլ ուրիշները նրան, այնպես որ պատճառ չունեի պատերազմելու:

Ա. Սելյուկի վերջերս կատարած ուսումնասիրություններում վեր են հանված Հուստինոսի հաղորդումը հաստատող նոր փաստեր: Պարզվել է, որ ասորական այնպիսի քաղաքներ, ինչպիսիք էին Լաոդիկեյան և Բերիտը (Բելլուսթ), Տիգրանի օրոք է, որ ստացել են իրենց ἐλευθερία — «ազատություն» կոչված արտոնությունը, որը հելլենիստական աշխարհում նշանակում էր ինքնավարության սովորականից ավելի լայն շրջանակներ: Ի նշանավորումն այդ իրադարձության, որը տեղի ունեցավ մ. թ. ա. 81 թվականին, Անտիոքում Տիգրանի գահակալելուց երկու տարի անց, հիշյալ քաղաքները հիմնեցին իրենց քաղաքային թվականությունները, որոնցով էլ սկսեցին թվագրել իրենց հատած դրամները: Ապամեյա քաղաքը մ. թ. ա. 76 թվականին Տիգրանից ստացավ սեփական դրամ հատելու իրավունք, որպիսին նա չունեի Սելևկյաններին օրոք⁷²:

Շատ հավանական է, որ Տիգրան Բ-ի աստվածացումը և նրան մեծ — «աստված» պատվանվան մատուցումը տեղի է ունեցել հենց այդ ժամանակներում, Ասորիքի քաղաքներ-

71 Այսինքն 83—66 թթ., մինչև Պոմպեոսի և Տիգրանի միջև կնքված պայմանագիրը, ըստ որի վերջինս կորցրեց Ասորիքը և Փյունիկիան: Ապամեյայում (SYR., 43) հիշատակում է 14 տարի, հաշվելով մինչև 69 թվականը, երբ Տիգրանը փաստորեն կորցնում է Ասորիքը:

72 H. Seyrig, Antiquités syriennes. 42. Sur les ères de quelques villes de Syrie, „Syria“, 1950, XXVII, էջ 26 և հաջ., 38 և հաջ.:

րում, ի նշան երախտագիտության Տիգրանի վերոհիշյալ կամ նմանօրինակ գործողությունների հանդեպ:

Այդ փաստի պատմականությունը հաստատվում է, ըստ երևույթին, ևս մի հանգամանքով՝ մեզ հասած երկու դրամների վրա եղած Βασιλεως μεγαλου Τιγράνου θεου — «արքայի մեծի Տիգրանի աստծու» արձանագրությունը⁷³: Ասում ենք «ըստ երևույթին»: որովհետև հետազոտողները դեռևս լրիվ համոզված չեն, որ այդ դրամները Տիգրան Բ-ինն են. բացառված չէ, որ դրանք կարող են պատկանել հաջորդ Տիգրաններից մեկին: Վերջին հնարավորությամբ հաստատումը ևս խոշոր նշանակություն կունենար, որովհետև մեկ անգամ ևս կպարզեր (դրա համար մենք ունենք և այլ ապացույցներ), որ Տիգրան Բ-ի աստվածացումը մեկուսացած երևույթ չի եղել հին Հայաստանի պատմության մեջ, կապված միայն այդ միակետի արտակարգ հզորության և մանավանդ սելևկյան ավանդույթների հետ, որոնց ժամանակավոր կրողը նա հանդիսացավ, այլ որ տիրակալի պաշտամունքը գոյություն է ունեցել Հայաստանում Տիգրան Բ-ից հետո էլ:

Տիգրան Բ-ի աստվածացման փաստի կապակցությամբ հատուկ հետաքրքրություն է հարուցում Մովսես Խորենացու պատմածը հայոց թագավոր Տիգրան Երվանդյանի և մարաց թագավոր Ածրահակի պայքարի մասին: Պատմածի բովանդակությունը հետևյալն է: Հայոց թագավոր Տիգրանը, մեծ նվաճող ու այլևայլ բարեմասնություններով օծված մի անձնավորություն, հասցրել է Հայաստանը աննախընթաց հզորության և հարստության: Հարեան Մարաստանում իշխում է Ածրահակը, որը մեծ երկյուղ էր կրում Տիգրանից և պարսից թագավոր Կյուրոսի հետ նրա ունեցած դաշինքից: Մի անգամ նա կատաղուղակ երազ է տեսնում. հայոց երկրի կողմից Քաղաստանի վրա է գրոհում վիշապին հեծած մի դյուցազն, որը

73 E. Babelon, նշվ. աշխ., աղյուսակ XXIX, № 20, G. Le Rider, Monnaies grecques acquises par le Cabinet des médailles en 1959, „Revue numismatique“, 1959—1960, էջ 28, պատկերը՝ աղյուսակ III, № 32:

հարձակվելով Աժդահակի վրա, հաղթում է նրան: Պատմելով երազը իր մերձավորներին, Աժդահակը որոշում է ամուսնանալ Տիգրանի բրոջ Տիգրանուհու հետ և այնուհետև մի հնար գտնել Տիգրանին վերացնելու: Նրան հաջողվում է կնուսթյան աննել Տիգրանուհուն, սակայն Տիգրանի դեմ լարած դավերը ձախողվում են: Տիգրանուհին իմաց է տալիս եղբորը վտանգի մասին: Վերջինս, դուրս կորզելով բրոջը Աժդահակի ձեռքերից, հարձակվում է Մարաստանի վրա, հաղթում Աժդահակի զորքերին և սպանում նրան: Իր բրոջը Տիգրանը ուղարկում է նորաստեղծ Տիգրանակերտ քաղաքը, իսկ Աժդահակի առաջին կնոջը՝ Անուշին, Աժդահակի սերնդի հետ միասին, վերարձակեցնում է Մասիսի լանջին մինչև Արաքսի ափը: Աժդահակի սերունդը, եղբավակում է Խորենացին, հիշատակվում է թվեկյաց երգերում, ուր նրանք անվանվում են «վիշապազունք», «գի Աժդահակդ՝ ի մեր լեզուս է վիշապ»⁷⁴:

Այս պատմությունը մանրամասն ու համակողմանի ուսումնասիրել է Մանուկ Աբեղյանը, որի գրեթե բոլոր եղբակացությունները մեզ ընդունելի և համոզիչ են թվում⁷⁵: Մ. Աբեղյանի կարծիքով, սույն պատմության հիմքում ընկած է կիսապատմական-կիսագեղարվեստական տիպի՝ հոստորական արվեստի կանոններով գրված մի գործ: Այդ գործի հեղինակի համար որպես պատմական հիմք ծառայել են Տիգրան Բ-ի մասին հյուսված վիպական երգերը: Այս վարկածը Մ. Աբեղյանը հիմնավորում է պատմվածքի մանրամասների և Տիգրան Բ-ի մասին անտիկ հեղինակների տվյալների համոզիչ համագրությամբ: Հիշատակենք դրանցից մի քանիսը. Տիգրանի՝ «հույներին» նվաճելու մասին հաղորդումը, որտեղ հույների մեջ ճանաչում ենք Սելևկյան պետությունը և արևելյան Փոքր Ասիայի հելլենիստական քաղաքները, որոնք իսկապես նվաճել է Տիգրան Բ-ը. նրա՝ Մարաստանը նվաճելու մասին

հաղորդումը, որը պատմական փաստ է պարունակում. իր բրոջը (իրականության մեջ՝ դստերը)⁷⁶ մարաց թագավորին կնուսթյան տալու մասին հաղորդումը. Տիգրանակերտի հիմնադրման մասին հաղորդումը: Համոզիչ են և մնացած համագրությունները:

Գործողության տեղափոխումը Մովսես Խորենացու կողմից մի քանի հարյուրամյակ դեպի պատմության խորքը, դեպի Կյուրոսի ժամանակները, Մ. Աբեղյանը բացատրում է ընդհանրապես այն հանգամանքով, որ լավ պատկերացնելով Հայաստանի պատմության պարբերական շրջանները, ինչպես որ դրանք եղել են իրականության մեջ, Խորենացին, այնուամենայնիվ, ճիշտ տեղեկություններ չի ունեցել դրանց ժամանակագրության մասին: Որպես մասնավոր պատճառներից մեկը, Մ. Աբեղյանը առաջ է քաշում այն հանգամանքը, որ Մովսես Խորենացուն աղբյուր ծառայած երկի հեղինակը ձեռքի տակ ունեցած պիտի լինի անտիկ պատմագրությունից եկող ինչ-որ տեղեկություններ, որոնց բովանդակությունը նմանվել է Քսենոփոնի՝ մեզ հայտնի տեղեկություններին՝ Տիգրան, անունով մի հայ իշխանավորի, մարերի թագավոր Աստիագեսի և Կյուրոսի միջև եղած կապի մասին⁷⁷: Ժողովրդական երգերի Աժդահակի նույնացումը անտիկ հեղինակների Աստիագեսի հետ՝ անունների հնչման նմանության հետևանքով, պատճառ է ծառայել նաև դրանց մեջ գովերգված Տիգրանին Աստիագեսի ժամանակի Տիգրանի հետ նույնացնելու համար: Այս կետում թերևս կարելի էր վիճել Մ. Աբեղյանի հետ, որը, թվում է, ինչ-որ չափով նսեմացնում է Տիգրանի և Աստիագես-Աժդահակի մասին տեղեկությունների նշանակությունը, կտրելով հայկական հողից և վերագրելով դրանց զուտ մատենագրական ծագում (անտիկ պատմագրությունից): Այս խնդիրը, սակայն, գուրս է մեր քննության շրջանակներից:

⁷⁶ Հայկական օճոմաստիկայի կանոններով Տիգրանուհի անունը ավելի կպատշաճեր Տիգրանի դստերը:

⁷⁷ Xen., Inst. Cyri, II, III. Քսենոփոնի մոտ Աստիագեսի փոխարեն՝ Կիարեսես:

⁷⁴ Խորենացի, I, 24—30:

⁷⁵ Մ. Աբեղյան, Հայ ժողովրդական առասպելները, էջ 379—510, նույնի Հայոց հին գրականության պատմություն, հ. Ա, էջ 272 և հաջ.:

Բացի հորենացուցու կամ ավելի ճիշտ՝ նրա աղբյուրի հարողածի պատմական հիմքից, Մ. Աբեղյանը տեսնում է նաև առասպելական հիմք, որը, տարրալուծվելով պատմական փաստերի մեջ, տեղ-տեղ կորցրել է իր առասպելական բնույթը, բայց տեղ-տեղ էլ պահպանել այն: «Աժդահակ անունը,— գրում է Մ. Աբեղյանը,— մեզ ծանոթ Աժի Դահական, Վիշապ Դահական է, որի դեմ կռվում է պարսից մեջ Թրայեստոնան. սորան համապատասխան է հնդկաց մեջ Ինդրայի հատկություններն ունեցող Տրիտա աստվածը, որ կռվում է նույնպես Վիշապի դեմ: Աժդահակի վիշապ նշանակությունը ծանոթ է հորենացուն»⁷⁸: «Աժդահակի և Տիգրանի առասպելն ունի, այսպիսով, ամբողջապես մի ամպրոպային առասպելի բովանդակություն, — կարդում ենք այնուհետև:— Աժդահակ, ամպրոպային վիշապը, որից սերվում են «Աժդահակի զարմք», վիշապներ կամ վիշապազունք, հափշտակում է Տիգրանից (սկզբնապես ամպրոպային աստված) նորա քրոջը և պահում իր մոտ: Բայց Տիգրանը հարձակվում է յուր թշնամի վիշապի վրա, սպանում է նորան, ազատում քրոջը և գերում է վիշապի կնոջը, «վիշապաց մորն» և բնակեցնում նորան յուր սերնդով Մասիսի վրա: Տիգրանի տեղը սկզբնապես ամպրոպային աստված եղած պիտի լինի: Մեր ամպրոպային աստվածը, ինչպես տեսել ենք, է Վահագն: Սա ևս եղած պիտի լինի սկզբնապես վիշապ Աժդահակի հետ կռվողը: Այս ենթադրությունը հավանական է դառնում այնու, որ Աժդահակի դեմ կռվող Տիգրանը նորա հայրն է, մի հանգամանք, որ պատահական չի կարելի համարել: Այդ ազգակցությունը մեր պատմագիրը կամ Վահագնի մասին երգողներից առած պիտի լինի, կամ Տիգրանի մասին պատմող աղբյուրներից»⁷⁹:

Անհրաժեշտ է նաև մեջ բերել Վահագնի մասին հորենացու հաղորդած մանրամասնությունները, որոնք Մ. Աբեղյանը շոշափել է իր աշխատության նախորդ էջերում: Հաղորդելով

78 Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 500:

79 Անդ, էջ 502 և հաջ.:

որ Վահագնը Տիգրանի որդին է եղել և բառացիորեն մեջ բերելով Վահագնի ծննդյան երգը, որն ինքն անձամբ լսել է Գողթան գավառի երգիչներից, հորենացին շարունակում է. «Յետ որոյ և ընդ վիշապաց ասէին յերգին կոռել նմա և յաղթել, և կարի իմն նմանագոյնս զՀերակլեսայ նահատակութիւնսն նմա երգէին: Այլ ասէն զսա և աստուածացեալ. և անդրի ի Վրաց աշխարհին զսորա շափ հասակին կանգնեալ՝ պատուէին զոհիք»⁸⁰:

Այստեղից պարզ է, որ թեև ամպրոպային առասպելի տարբերակներից մեկում Վահագնը փոխարինված է եղել Տիգրանով, սակայն զուգահեռաբար իր գոյությունն է շարունակել պահպանել նաև նախնական տարբերակը: Անհասկանալի է միայն, թե ինչու հորենացին Վահագնի աստվածացումը տեղափոխում է Վրաստան: Փավստոս Բուզանդը հիշատակում է «զբագինս մեհենիցն Հերակլայ՝ այս ինքն Վահագնի, որում տեղոյ Աշտիշատն կարդացեալ»⁸¹: Ինքը՝ հորենացին ևս նշում է Հերակլեսի այդ սրբատեղին և այդ կապակցությամբ նույնիսկ հիշատակում Վահագնին⁸²: Վերջինս (Արտագնես անվանաձևով), ինչպես տեսանք, պաշտվում էր նաև Կոմմագենեում և նույնացվում Հերակլեսի հետ:

Ինչու ուղիներով է կատարվել Վահագնի՝ Տիգրանով փոխառինումը առասպելում: Ըստ Մ. Աբեղյանի, այդ տեղի է ունեցել այն ժամանակ, երբ առասպելի «պատմականացման» համընթաց «վիշապների» տակ սկսել են հասկանալ «մարերին», այսինքն մեղացիներին («մար» բառի զուգահեռ «օձ» իմաստի միջնորդությամբ). երբ վիշապները վերածվել են պատմական մեղացիների, ապա Վահագնն էլ վերածվել է պատմական Տիգրանի, որն իսկապես պայքարել է մեղացիների դեմ:

Զվիճարկելով այս մեկնաբանման արժանիքները, մենք առաջարկում ենք հետևյալը. Տիգրան Բ-ը իր ժամանակ աստվածացվել է և նույնացվել Վահագն-Հերակլես աստծու հետ,

80 հորենացի, I, 31:

81 Փավստոս, III, 14:

82 հորենացի, II, 12:

ուստի և հետագայում պարզ ու բնական կերպով առասպելում գրավել է վերջինիս տեղը: Նման մեկնությունը ոչ թե հակասում, այլ լրացնում է Արեղյանի բացատրությունը: Բայց այն ունի միանգամայն ինքնուրույն նշանակություն Հայաստանում տիրակալի պաշտամունքի առումով, քանի որ ցույց է տալիս, որ թագավորը ոչ միայն աստվածացվում էր, այլև կարող էր նույնացվել որևէ աստծու հետ, ինչպես հաճախ տեղի էր ունենում հելլենիստական աշխարհի այլ երկրներում: Մի շարք օրինակներ՝ Սելևկյաններից ու Պտղոմյաններից սկսած և Տիգրան Բ-ի դաշնակից Միհրդատ Եվպատորով վերջացրած, մեջ են բերված սույն գլխի սկզբում:

Մեր եզրակացությունը իր ուղղակի հաստատումն է գրտնում Տիգրան Բ-ի դրամների մեջ: Դրանցից երկուսի հակառակ երեսին պատկերված է Հերակլեսը: Նա պատկերված է կանգնած, գլուխը շրջած դեպի ձախ, աջ ձեռքով հենված գուրզի վրա, ձախին առյուծենի⁸³: Հատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում այն փաստը, որ այդ դրամները հասած են ոչ թե Անտիոքում կամ որևէ այլ Հայաստանից դուրս գտնվող արհեստանոցում, ինչպես Տիգրան Բ-ի դրամներից շատերը, այլ Արտաշատում: Այդ շատ հատկանշական է, որովհետև Տիգրան-Ածղահակի առասպելի հետ միասին համոզում է մեզ, որ Տիգրանի աստվածացումը և նույնացումը Վահագն-Հերակլեսի հետ Հայաստանի համար ոչ թե արտաքին, միայն նվաճված երկրների բազայի և սելևկյան ավանդների վրա հենված մի երևույթ էր, այլ ընդունված էր նաև հենց հայկական իրակալության մեջ: Այս առումով կարևոր է ընդգծել, որ հիշյալ դրամները պղնձյա են, հետևաբար և զուտ տեղական շրջանառություն են ունեցել:

⁸³ G. Le Rider, նշվ. աշխ., էջ 25, աղյուսակ III, № 31:

ա

բ

Տիգրան Բ-ի դրամները.

ա. Հերակլես-Վահագն աստծու պատկերով

բ. Թեօս պատվանվան հիշատակությամբ:

Տիգրան Բ-ի աստվածացման և Վահագնի հետ նույնացման օրինակը հնարավորություն է ստեղծում մի խնդիր ևս պարզաբանելու: Վաղուց նշված է Արտավազդի առասպելի և Մհերի առասպելի նույնությունը⁸⁴: Հաստատված է նույնպես այդ երկու առասպելների հարազատությունը Միհր (Միթրա) աստծու առասպելին («Մհեր» անունը հենց «Միհր»-ի տարբերակն է), որի մեջ Միհրը ներկայանում է որպես աշխարհի գոյության վերջին պահին հանդես եկող և շարը հաղթող մի էակ: Արտավազդի առասպելը, գրել է Թադ. Ավդալբեգյանը, «...իր հնագույն կերպարանքով ոչ այլ ինչ է, բայց եթե Միթրայի հավատալիքի արտահայտության մի նոր փոփոխակ հայ միջավայրում»^{84ա}:

Արդ, տիրակալի պաշտամունքի լույսի ներքո պետք է եզրակացնել, որ թերևս հիշյալ երևույթի պատճառն է Արտավազդ թագավորի (հավանաբար՝ Արտավազդ Բ-ի) աստվածացումն ու նույնացումը Միհր աստծու հետ:

⁸⁴ Մ. Արեղյան, Հայ ժողովրդական առասպելները, էջ 366:

^{84ա} Թադ. Ավդալբեգյան, Միհրը հայոց մեջ, Վիեննա, 1920, էջ 54 և հաջ.:

Հաջորդ գրավոր հուշարձանը, որ գրավում է մեր ուշագրությունը Հայաստանում տիրակալի պաշտամունքի կապակցությամբ, դա Գառնիի հունարեն արձանագրությունն է, որն սկսվում է հետևյալ բառերով. «*Ἡλιος Τυριδάτης [βασιλεύς] Μεγάλης Ἀρμενίας* — «Հելիոս Տրդատ թագավոր Մեծ Հայքի»։ Տողակգրի «*Ἡλιος* բառը արժանացել է գրեթե նույնքան մեկնությունների, որքան հետազոտողներ զբաղվել են արձանագրության ընթերցումով ու թարգմանությամբ, և այնուամենայնիվ, մինչև օրս բավարար բացատրություն չի գտել Հետազոտողների մեծամասնությունը այն կապում է թագավորի անվան հետ, թարգմանելով «Արև-Տրդատ» (Ստ. Լիսիցյան)⁸⁵, «Հլիոս-Տիրիդատես» և «Տիրան-Տրդատ» (Հ. Մանանդյան)⁸⁶, «Արեգակնափայլ Տրդատ» (Ա. Գ. Աբրահամյան)⁸⁷ կամ համարելով այն Տրդատի քրմական անուն⁸⁸: Առանձնակի դիրք է բռնում Կ. Տրեքերը, որը Հելիոս բառը համարում է աստծուն ուղղված ներածական կոչ՝ «Հելիոս: Տիրիդատեսը...» և այլն⁸⁹:

Արձանագրության մեկնաբանության ժամանակին կատարած մեր փորձում հրաժարվել էինք այս բառը պարզաբանելուց, նշելով միայն տողատակի ծանոթության մեջ, որ այն թերևս հնարավոր է «կապել թագավորի և դինաստիայի այն պաշտամունքի հետ, որն ընդունված էր հին Հայաստանում»⁹⁰:

85 «Սովետական Հայաստան» թերթ, 23 սեպտեմբերի 1945 թ.:
 86 Հ. Մանանդյան, Գառնիի հունարեն արձանագրությունը և Գառնիի հեթանոսական տաճարի կառուցման ժամանակը, Երևան, 1946, էջ 5, նույնի, Новые заметки о греческой надписи и языческом храме Гарни, «Տեղեկագիր» 1951, № 4, էջ 13:
 87 Ա. Աբրահամյան, Գառնիի հունարեն արձանագրությունը, «Էջմիածին», 1947, մարտ-ապրիլ, էջ 61 և հաջ.:
 88 Ս. Մ. Կրկյան, Եվս մի անգամ Գառնիի հունարեն արձանագրության մասին, ՊՔԷ, 1965, № 3, էջ 235 և հաջ.:
 89 К. В. Тревер, Очерки по истории культуры Древней Армении, էջ 203:
 90 Գ. Սարգսյան, Գառնիի հունարեն արձանագրության շուրջը, «Տեղեկագիր», 1956, № 3, էջ 48 և հաջ.:

Վ. յ. մ. այս ենթադրության մասին կարելի է շատ ավելի որոշակիորեն խոսել. արձանագրության Հելիոսը՝ դա Հելիոս (Արև)-Ապոլլոն-Տիր աստվածն է, և Տրդատը, աստվածացվելով, նույնացվել է այդ աստծու հետ, ինչպես Տիրդան Բ-ը՝ Վահագնի:

Գառնիի արձանագրության տվյալների այդչափ մեծ որոշակիության պայմաններում (համտ. վերը վկայակոչված արձանագրության «Սելևկոս-Ջևս»); «Անտիոքոս-Ապոլլոն» արտահայտությունները)⁹¹ խնդրի այս լուծումն առանց այլևայլության կարելի կլինեի անվիճելի համարել, եթե խոսքը Արտաշիսյաններից մեկի մասին լիներ: Սակայն մենք գործ ունենք Արշակունիների ներկայացուցչի՝ նրանց հայկական ճյուղի հիմնադրի հետ: Իհարկե, նա ընդունած ու յուրացրած պիտի լիներ հայկական գահի հետ կապված շատ ավանդներ և չէր կարող չյուրացնել, սակայն տվյալ խնդրում էսկան նշանակություն ունեին նաև նրա նախնիների՝ պարթև Արշակունիների ավանդներն ու սովորույթները:

Հարցն այսպես է դրվում. օժանդակում էին արդյոք պարթև Արշակունիների համապատասխան ավանդները Հայաստանում ընդունված՝ տիրակալի պաշտամունքի շարունակելուն, թե, ընդհակառակը, խանգարում էին:

Պարթևների մոտ թագավորական դինաստիայի պաշտամունքի խնդիրը առայժմ պատմագիտության մեջ հատուկ ուսումնասիրության չի ենթարկվել, ուստի և ի վիճակի չենք այստեղ տալ ընդհանուր պատկերը: Բերենք միայն այդ խնդրին վերաբերվող մի շարք տվյալներ: Հետազոտողները նըշում են, որ պարթևական թագավորները այն ուղղափառ դրադաշտականները չեն եղել, ինչ նրանց նախորդած Աքեմենյանները և հաջորդած Սասանյանները: «Նախնիների պաշտամունքը, որն ընդունված էր պարթևների մեջ,—կարողում ենք իրանյան քաղաքակրթության ուսումնասիրությանը նվիրված մի աշխատության մեջ.—Արշակին (դինաստիայի հիմնադրին

91 Տե՛ս վերը, էջ 43:

— Գ. Ս.) աստվածություն էր դարձրել»⁹²; Պարթև արքաներից Ֆրիապատիոսը (191—176), դրամի վրա անվանված է Պեո՛ւ⁹³։ Մի շարք պարթև արքաներ իրենց տիտղոսաշարի մեջ ունեցել են Պεοπάτωρ — «աստվածահայր» պատվանունը, ինչպես, օրինակ, Հրահատ Ա-ը, Հրահատ Բ-ը, Արտաբան Բ-ը, Հրահատ Գ-ը⁹⁴։ Վերջինիս (Թագավորել է մ. թ. ա. առաջին դարի վերջերին), ավելի ճիշտ՝ նշա «բախտին» է նվիրված մի արձանագրություն, որի մեջ նա Պեո՛ւ է անվանված։ Φραάτω τε θεοῦ πατέρα παντοκράτορος — «ամենակալ աստված Հրահատի բախտին»⁹⁵։ Մրա կինը՝ Թագուհի Մուսան, ըստ գրամաների կրել է Պεα Ουράνια պատվանունը⁹⁶։

Զափաղանց հետաքրքրական է այս կապակցությունը Իսիդոր Խարակսացու հաղորդումն այն մասին, որ հին Նիսան պարթև թագավորների հանգստարանն է եղել⁹⁷։ Հարավ-Քուրբ-մենական հնագիտական արշավախմբի Նիսայում կատարած պեղումների ժամանակ գտնված վավերագրերի (գինու հանձնըման մասին գրանցումներ, կատարված խեցաբեկորների վրա) ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ հին Նիսայում մի շարք տիպերի հողամասեր են եղել, որոնցից մեկ համար հետաքրքրական են այն հողամասերը, որոնք անվանված են ըստ մարդկանց անձնանունների «Ֆրիապատիական», «Արտաբանական», «Միհրդատական», «Գոտարզական» (Fryapātīkān, Artaḅānukān, Mihrdātakān, Gōtarzakān)։ «Բնորոշ է, — գրում են հետազոտողները, որ բոլոր այն անձնանունները, որոնցից կազմված են այդ հողերի անվանումները՝ Արշակունի գինաստիայի թագավորների անուններն են,

⁹² C. Huart et L. Delaporte, L'Iran antique. Elame et la civilisation iranienne, Paris, 1952, էջ 321։

⁹³ W. W. Tarn, The Greeks in Bactria and India, Cambridge, 1951, էջ 92։

⁹⁴ Cerfaux-Tondriaux, էջ 260։

⁹⁵ Nilsson, էջ 171։

⁹⁶ Cerfaux-Tondriaux, էջ 260։

⁹⁷ Isid. Char., 12.

ավելի ճիշտ՝ Պարթևաստանում մ. թ. ա. I դարի սկզբներին թագավորած արքաների նախնիների ու նախորդների անուններ։ Դրանք են. Ֆրիապատիոսը, երրորդ պարթև թագավորը, և այնուհետև նրա շառավիղների կրտսեր ճյուղը՝ Արտաբան Բ, Միհրդատ Բ, և դրանցից հետո՝ վերջինիս հաջորդը՝ Գոտարզ Ա-ը։ Քանի որ վավերագրերը կազմելու ժամանակ յ. յգ թագավորներն արդեն մեռած էին, ապա, ինչպես երևում է, խոսքը դրանց հետմահու պաշտամունքին նվիրված հողերի մասին է»⁹⁸։ Հետագայում Նիսայում գտնվեց ևս մի վավերագիր, որտեղ «Գոտարզական» հողամասը հիշատակված է Գոտարզ թագավորի կենդանության օրոք, և իրենք՝ հետազոտողները շտապեցին հրաժարվել հողամասերի դերի մասին հայտնելից կարծիքից կամ, համենայն դեպս, վերապահություն անել, թե այն կարող է վերաբերվել այդ տիպի ոչ բոլոր հողամասերին⁹⁹։ Մինչդեռ ամենևին բացառված չէ, որ, եթե մեռյալ թագավորների անունը կրող հողամասերը սահմանված էին նրանց հետմահու պաշտամունքի համար, ապա Գոտարզի անունը կրողը ծառայում էր ապրող թագավորի պաշտամունքի պետքերին։ Վերը բերված փաստերը համահունչն են այն ենթադրությանը, որ կենդանի պարթև թագավորները ևս պաշտամունքի առարկա են եղել. նորից կարելի է հիշատակել Անտիոքոս Կոմմագենացու և նրա նախնիների օրինակը։ Սակայն անհրաժեշտ չէր նույնիսկ ապրող թագավորի աստվածացումը. Ատտալյան թագավորները մահվանից առաջ չէին աստվածացվում, սակայն դեռ ապրելիս արժանանում էին հատուկ զոհասեղանների և զոհերի մատուցման¹⁰⁰։

⁹⁸ И. М. Дьяконов, М. М. Дьяконов, В. А. Лившиц, Пафянский архив из древней Нисы, ВДИ, 1953, № 4, էջ 126 և հաջ.։

⁹⁹ И. М. Дьяконов, В. А. Лившиц, Документы из Нисы I в. до н. э. Предварительные итоги работы, „XXV Международный конгресс востоковедов“, М., 1960, էջ 21։

¹⁰⁰ Nilsson, էջ 173։

Պարթևների մոտ թագավորական դինաստիայի պաշտամունքի մասին վերջնական եզրակացություն անելը դուրս է մեր խնդրի սահմաններից. և, թերևս, վաղաժամ: Մեզ համար միանգամայն բավական էր համոզվել, որ պարթևական ավանդները չէին կարող խանգարել հայ Արշակունիների պաշտամունքի հաստատմանը՝ ըստ տեղական ավանդի, և որ այս կողմից ևս ոչինչ չի խոչընդոտում Գառնիի արձանագրության «Հելլոս» բառի մեր մեկնաբանմանը:

Պարթև Արշակունիների հանգստարան հանդիսացած նիսայի կապակցությամբ մտարերում ենք Ագաթանգեղոսի, Բուզանդի և Խորենացու տվյալները հայ Արշակունիների հանգստարանների մասին: Հեթանոսական տաճարների ավերումը նկարագրելիս Ագաթանգեղոսը հաղորդում է Տրդատի մասին. «... ապա երթեալ հասանէր յամուր տեղին անուանեալ Անի, ի թագաւորարնակ կայանսն հանգստոցաց գերեզմանաց թագաւորացն Հայոց: Եւ անդ կործանեցին զբազինն Զեւս դիցն Արամազդայ, հօրն անուանեալ դիցն ամենայնի»¹⁰¹, Ահա և Փավստոսի հաղորդումը IV դարի կեսերին պարսկական զորքերի կատարած սուպատակության մասին. «Եւ զային պահ արկանէին շուրջ զԱնգեղ զամուր բերդան, որ է յԱնգեղ տանն գաւառին. զի անդ էին բազում Հայոց թագաւորացն գերեզմանք շիրմացն արանցն Արշակունեաց. բազում զանձք մթերեալ մնացեալ կային ի նախնեացն ի հնոց ժամանակաց հետէ»¹⁰² Սակայն պարսիկները չկարողացան բերդն առնել. նրանց հաջողվեց մատնության մտքով տիրանալ Գարանաղայաց զավառի Անի բերդին. «Եւ անէին ի վեր... Եւ բանային զգերեզմանս զառաջին թագաւորացն Հայոց զարանց քաջաց զԱրշակունոյ, և խաղացուցանէին ի գերութիւն զոսկերս թագաւորացն. բայց միայն զգերեզման շիրմին Սանատրկոյ արքային ոչ կարացին բանալ վասն անհեղեղ սկայազործ հաստաշինած ճարտարագործ արարածոցն»¹⁰²: Պարսիկները կարծում էին, — ասում է

101 Ա գ ա թ ա ն գ ե ղ ո ս, 785:

102 Փ ա վ ս տ ո ս, IV. 24:

Բուզանդը, որ գերելով հայոց թագավորների ոսկորները, իրենց երկրին կհաղորդեն նրանց փառքը, բախտը և քաջությունը: Սակայն հայոց զորքերը, վրա հասնելով, խլեցին թալանած զանձերը և արքաների ոսկորները: Վերջիններս տեղափոխվեցին Արարատի լանջին գտնվող Աղձք գյուղը և այնտեղ թաղվեցին¹⁰³: Այդ նոր հանգստարանի խցերից մեկը՝ երկու սարկոֆագներով, պահպանվել է մինչև օրս:

Փավստոսն ուրեմն խոսում է թագավորական երկու հանգստարանների մասին՝ Անգեղ-տուն զավառի Անգեղ բերդում և Դարանաղի զավառի Անի բերդում: Անգեղում թաղված թագավորների անունները անհայտ են մնում, իսկ Անիում, ըստ Փավստոսի, ի թիվս այլոց, հանգչում էր Սանատրուկ թագավորը, երկրորդ հայ Արշակունին, որը թագավորել է մ. թ. I դարի վերջերին և II դարի սկզբներին: Նույն Փավստոսը մի այլ տեղ հայտնում է, որ Անիում է թաղվել նաև Տրդատի որդի Խոսրով թագավորը (330—338)¹⁰⁴: Անիում, ուրեմն, կարող ենք հերակացնել, թաղված էին բոլոր հայ Արշակունիները, սկսած թերևս հենց Տրդատ Ա-ից: Զևս-Արամազդի մեհյանի առկայությունն այստեղ վկայում է, որ Անին եղել է նաև սրբաբավայր:

Իսկ ովքե՞ր են թաղված եղել Անգեղում: Փավստոսի պրնդմամբ՝ դարձյալ Արշակունիները: Վերջինս սակայն պետք չէ բառացիորեն հասկանալ: Անանունի և Մ. Խորենացու տվյալները պարզ ցույց են տալիս, որ ուշ շրջանի հայ պատմական ավանդությունը Հայկյաններից հետո ուրիշ հայկական թագավորական դինաստիա բացի Արշակունիներից չի ձևնաչել, և սրանց մեջ է ներմուծել նաև Արտաշեսյաններին¹⁰⁵: Գերեզմարած հրեաներին Հայաստանի քաղաքներում բնակեցնող Տիգրան թագավորը, այսինքն Տիգրան Բ-ը, Փավստոսի մոտ ան-

103 Փ ա վ ս տ ո ս, անդ, տե՛ս նաև Խ ո ռ ե ն ս ց ի, III, 27:

104 Փ ա վ ս տ ո ս, III, 11:

105 «Սերէոսի եպիսկոպոսի պատմութիւն», Երևան, 1939, էջ 10 և հաջ.: Խորենացու արքայացանկը ցրված է նրա «Պատմութիւն» 2-րդ գրքով մեկ:

վանված է Արշակունի¹⁰⁶; Ուրեմն նա ևս Խորենացու և Անանունի պատկերացումներն ուներ: Այս տեսակետից միանգամայն հասկանալի է, որ նա Անիում թաղված Արշակունիներին անվանում է «հայոց առաջին թագավորներ» (քանի որ այնտեղ թաղված են եղել իսկապես առաջին հայ Արշակունիները), իսկ Անիի Արշակունիներին՝ սոսկ «նախնիներ»:

Այս տարբերությունը առիթ է տալիս մտածելու, որ Անգեղում թաղված պետք է լինեին Արտաշիսյան դինաստիայի թագավորները, որոնք թեև իրականում ավելի հին էին, քան հայ Արշակունիները, սակայն V դարում շրջանառության մեջ գրտնրվող արքայացանկերում գրավում էին միջանկյալ տեղ, մինչդեռ ցանկերը բացվում էին Արշակի (Խորենացու մոտ՝ Վաղարշակի) սնունով¹⁰⁷: Այս ենթադրությունը իր հենարանն է գտնում Ապպիանոսի մի հաղորդման մեջ, թե Տիգրան Բ-ը պարթևների մոտ պատանդ լինելուց հետո երբ վերադարձել է Հայաստան, ապա թագադրվել է նույն այն տեղում, որտեղ հետագայում նա հիմնադրեց Տիգրանակերտ քաղաքը¹⁰⁸: Անշուշտ թագադրման վայրը չէր կարող որևէ պատահական աշխարհագրական կետ լինել, այլ կապված պիտի լիներ հայ ժողովրդի կամ թագավորական դինաստիայի ինչ-որ հին ավանդությունների հետ: Հաշվի առնելով, որ Անգեղ ամբողջ տեղավորված է եղել Տիգրանակերտից ընդամենը մի քանի տասնյակ կիլոմետր հեռավորության վրա դեպի հյուսիս-արևմուտք, և ենթադրելով, որ այնտեղ գտնված թագավորական հանգստարանը Արտաշիսյաններին է եղել, կարելի է մտածել, որ Տիգրանը հենց այնտեղ է թագադրվել: Դժվար է թաղադրման ավելի պատշաճ տեղ պատկերացնել, քան դինաստիայի հանգստարանը, որը հավանաբար նաև սրբատեղի է եղել:

Այսպիսով, թագավորական նախնիների պաշտամունքին նվիրված հայկական մեզ հայտնի սրբատեղիների քանակը

106 Փ վ ս տ ո ս, IV, 55:

107 Այս խնդիրների մանրամասն պարզաբանումը տե՛ս հաջորդ գլխում:

108 A p p., Mithr., 67.

հասնում է 4—5-ի: Կոմմագենեում հայտնի է կրկնակին: Սակայն հաշվի առնելով այս երկրների ծավալների տարբերությունը, իսկ ստավել ևս այն հանգամանքը, որ Հայաստանի մասին տվյալները գալիս են այնպիսի շափաղանց սուղ և հիմնականում ուշ շրջանի աղբյուրներից, որոնք մեզ հասցրել են քննության առարկա երևույթի փշուրները միայն, պետք է կարծել, որ նման սրբավայրերի թիվը շատ ավելի մեծ է եղել Հայաստանում:

Վերադառնալով Արշակունիներին, պետք է մի քանի խոսք ասել Սանատրուկ արքայի մասին, որի գերեզմանը ամուր կառուցված լինելով, պարսիկները չեն կարողացել բանալ: Սանատրուկը շատ հետաքրքրական անձնավորություն է եղել, և, ի տարբերություն վաղ շրջանի մյուս Արշակունիների, մասնավորապես իր նախորդ Տրդատ Ա-ի, քաջ հայտնի էր IV—V դարերի հայ պատմական ավանդությանը: Նրա հետ է կապվում Մծուրք (Մծուրն) քաղաքի հիմնադրումը՝ Արածանիի ափին¹⁰⁹ և Քաղեռս առաքյալի սպանությունը. նա հայտնի է և գովաբանված նաև անտիկ պատմագրության մեջ¹¹⁰: Մովսես Խորենացին պատմում է, որ Սանատրուկը Մծբինում (իմա՝ Մծուրնում) իրեն արձան է կանգնեցրել¹¹¹: Նկատի ունենալով Հայաստանում տիրակալի պաշտամունքի մասին եղած մյուս տվյալները, կարելի է ընդունել այս հաղորդումը, որպես Սանատրուկի պաշտամունքի հաստատման մասին ակնարկ:

Հելլենիստական աշխարհում և մանավանդ, հետագայում, հռոմեական իրականության մեջ տիրակալի պաշտամունքի տարածված տարատեսակներից մեկն է եղել նրա «բախտի», «ճակատագրի» (τύχη, δαίμων) պաշտամունքը: Վերը մենք արդեն հիշատակել ենք Հրահատ Դ-ի δαίμων-ի պաշտամունքի մասին¹¹²: Նեմուզ լեռան արձանագրության մեջ ևս

109 Փ վ ս տ ո ս, IV, 14:

110 Արրիանոսը Սվիդասի մոտ՝ II, 668:

111 Խորենացի, II, 36:

112 Տե՛ս վերը, էջ 60:

խոսք կա Անտիոքոս Կոմմազենացու ԾՆՂԴ-ի մասին¹¹³: ԾՆՂԴ-ի պաշտամունքը ծաղկեց հռոմեական շրջանում, մասնավորապես սկսած Օգոստոսի ժամանակից¹¹⁴, և շարունակվեց մինչև կայսրների կողմից քրիստոնեության ընդունումը:

Թագավորի ԾՆՂԴ-ի և, հետևաբար, տիրակալի պաշտամունքի այդ տարատեսակի գոյությունը մասին հիշատակություն կա նաև հայկական հողի վրա Տիգրանակերտի՝ IV դարի սկզբներին վերաբերող¹¹⁵ հունարեն արձանագրության մեջ: Այն արձանագրության մեջ, որը շարադրված է հայոց թագավորի անունից, հիշատակվում է $\text{πρ[ο]ν[ο]ία τῶν θεῶν καὶ τῆ τῶν ἑ[σ]τ[ῆ]ν ἡμετέρ[α]$: Խոսքը այն մասին է, որ քաղաքները ունենին (կամ ստացել էին) ինչ-որ բարիքներ Վնդաժուխումը պատվածների ու մեր (այսինքն թագավորի—Գ. Ս.) բարիտի:

¹¹³ K. Humann und O. Puchstein, մեծ արձանագրության II. B. 5 տողը:

¹¹⁴ Cerdiaux-Tondria, էջ 329 և հաջ.:

¹¹⁵ Սույն արձանագրության թվագրման հարցի շուրջը ընթացող վեճի (վեճը՝ արձանագրությունը մ. թ. III—IV դարերի կողմից և կամ IV դարի երկրորդ կեսով թվագրելու մասին է: Տե՛ս ՊՅԸ, 1962 թ. 1-ին համարում զետեղված մեր հոդվածը) կապակցությամբ վերջերս նորից հանդես եկավ է. Ա. Երնիցկին՝ К истории антицерковных и антихристианских тенденций в Армении в IV в. н. э., ВДИ, 1965, № 2, էջ 122 և հաջ. հոդվածով, որտեղ կրկին անգամ պաշտպանում է հիշյալ տեսակետներից երկրորդը: Հոդվածը հետաքրքրական դիտողություններ է պարունակում, մասնավորապես մատնացույց է անում ԾՆՂԴ-ի հիշատակությունը Տիգրանակերտի արձանագրության մեջ, որպես ակնարկ՝ թագավորի «բարիտի» պաշտամունքի Հայաստանում գոյության մասին: Միաժամանակ հողործնում էրոսը և արվում հաշտեցնելու Տիգրանակերտի արձանագրության տվյալները Փավստոսի կողմից Պապ թագավորին տրված բնութագրի հետ: Փնջմտոսը պատկերում է Պապին որպես եկեղեցուն ճշդողի, անփութ քրիստոնյայի ու հեթանոսությանը թողտվությամբ վերաբերվող անձնավորության, բայց ոչ ավելին: Միանգամայն պարզ է, որ Պապը, այնպիսին, ինչպիսին նա բնութագրված է Փավստոսի մոտ, չի կարող լինել Տիգրանակերտի արձանագրության հեղինակն (ու առավել ևս դրա հեղինակ չի կարող լինել IV դարի որևէ այլ քրիստոնյա հայ թագավոր): Համառոտով այդ տեսակետի վրա, անհրաժեշտ կլինի ապացուցել, թե Պապը սխալ է բնութագրված Փավստոսի կողմից, թե վերջինս հանգամանորեն պատմելով Պապի մասին, հա-

Մյուս դեպքում հիշատակվում է $[\eta\mu\epsilon\tau\acute{\epsilon}\rho\alpha]$ ν τῶν ἑ[σ]τ[ῆ]ν κα[ὶ] βασι-λε[ῖ]α[ν] — «մեր բարիտը և թագավորությունը»¹¹⁶:

Քաղաքին առաքված թագավորական մի ուղերձ հանդիսացող այդ արձանագրության լույսի ներքո մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում մի այլ թագավորական ուղերձ՝ Տրդատ Գ-ի հրովարտակը հայոց աշխարհին: Աստվածների ու նրանց օգնության մասին իր որոշ արտահայտություններով այդ հրովարտակը փոխադարձ արձագանքում է Տիգրանակերտի արձանագրությանը, թեև, ըստ երևույթին, վավերական չէ: Ահա մի հատված այդ հրովարտակից. «Ողջուն հասեալ և շինութիւն դիցն օգնականութեամբ (հմմտ. այս նախադասության թարգմանությունը Ազաթանգեղոսի հունարեն տարբերակում՝ πρόνοια γέννηται ἀπὸ τῆς τῶν θεῶν βοήθειας և արձանագրության $\tau\eta\ \text{προνοία καὶ βοήθεια τ[ῶν θεῶν]$ արտահայտությունը»¹¹⁷, լիութիւն պարարտութեան յարոյն Արամազդայ, խնամակալութիւն յԱնահիտ տիկնոջէ, և քաջութիւն հասցէ ձեզ ի քաջէն Վահագնէ ամենայն Հայոց աշխարհիս. իմաստութիւն Յունաց հասցէ դաստակերտիդ կայսերաց և ի մեր դիցախառն Պարթևաց հասցէ այցելութիւն ի փառաց թագաւորաց և ի քաջ նախնեաց»¹¹⁸:

դորդով նաև մի շարք այնպիսի մանրամասներ, որոնք հաստատում են Ամմիանոս Մարկելլինոսի կողմից, այսուհանդերձ տեղյակ չի եղել ամենազրեխավոր հանգամանքին, այն է, որ Պապը պաշտոնապես լքել է դեռ դարասկզբից Հայաստանում պետական կրոն հանդիսացող քրիստոնեությունը, և բացկերպ անցել հեթանոսության, ինչպես, ասենք, Հուլիանոս Ուրացողը (Տիգրանակերտի արձանագրության բնույթը թույլ չի տալիս այլ կերպ հանձնարարել նրա հեղինակին): Եվ կամ պետք է ապացուցել, թե Փավստոսը իմացել է այդ մասին, բայց թաքցրել, Պապին «չվարկարկելի» նպատակով: Երկու դրույթն էլ հավասարապես անհավանական են: Մենք հույս ունենք դեռ վերադառնալու այս խնդրին: Արձանագրության ուսումնասիրությունը, թվում է, պետք է տանել նրա հնագրական ավյալների առավել խոր հետազոտման ուղղությամբ:

¹¹⁶ Տե՛ս Գ. X. Саркисян, Тигранакерт, էջ 81 և հաջ.:

¹¹⁷ Agathangelus, էջ 30:

¹¹⁸ Ազաթանգեղոս, 127:

Այս տողերը համակված են դինաստիայի պաշտամունքի ոգով: Այստեղ են Արամազդ, Անահիտ, Վահագն աստվածները, որոնք սերտ կապված են տիրակալների ու նրանց նախնիների պաշտամունքի հետ, այստեղ են «դիցախառն Պարթևները», այսինքն՝ Արշակունի դինաստիան, «թագավորաց փառքը», որը թերևս տվյալ դեպքում պետք է հասկանալ որպես ԾՆՂԴ և վերջապես «քաջ նախնիք», որոնք ուղերձի մեջ պատկերանում են որպես հայոց աշխարհի անտեսանելի պահապաններ:

Տիրապետության արձանագրության հետ միասին, այս հրովարտակը վկայում է, որ տիրակալի և նրա նախնիների պաշտամունքը, իր այս կամ այն գրսևորմամբ, շարունակել է գոյություն ունենալ Հայաստանում ընդհուպ մինչև քրիստոնեություն հաստատումը¹¹⁹:

Այս տեսակետից դիտելով՝ արդեն Խորենացու պատմածը Արտաշիրի կողմից պաշտամունքային կառույցները ոչընչացվելու մասին անաքրոնիզմ չի թվում: Հավանական է դառնում, որ դրա տակ պատմական փաստ է թաքնված: Ուղղափառ մասդայանի համար պետք է ատելի լինեին հեյլենիստական սինկրետիկ պաշտամունքները: Արտաշիրի՝ Հայաստանին տիրանալու մասին Ազաթանգեղոսի և Խորենացու հաղորդումներից բացի այլ բան հայտնի չէ, սակայն Արտաշիրի որդի Շապուհ Ա-ի (241—272) հայտնի եռալեզու արձանագրությունը, որի մեջ նա պատմում է հոմեացիների դեմ վարած պատերազմների մասին, վկայում է, որ իր որդին՝ Որմիզդ-Արտաշիրը (Արտաշիր Պապականի թոռը) թագավորել է Հա-

119 Ակադ. Կ. Մելիք-Օհանջանյանը հրավիրեց մեր ուշագրությունը Փավստոսի մի հատվածի վրա (IV, 5), որը ենթադրել է տալիս, թե պաշտամունքի տարրերը պահպանվում էին դեռևս IV դարի երկրորդ կեսում: Պապ թագավորի օրոք տեղի ունեցած հայ-պարսկական ճակատամարտերից մեկում հայ զինվորները, սպանելով պարսիկ զինվորներին, բացականում էին. «Արշակա թագաւորին մերոյ զոճ լիջիր» կամ «Առ Արշակ քաջ» (որ բնութագրում է ընթերցվի «Ա՛ռ, Արշակ քաջ»):

յաստանում: Թերևս Ազաթանգեղոսի և Խորենացու Արտաշիրի տակ տվյալ դեպքում թաքնված է այս Որմիզդ-Արտաշիրը¹²⁰:

Տիրապետության արձանագրության և Տրդատի մյուս հրովարտակի տվյալները միաժամանակ ուրվագծում են Հայաստանում թագավորական դինաստիայի պաշտամունքի զարգացման եզրափակիչ փուլերի ժամանակագրությունը: Ավելի բարդ է նրա սկզբնական փուլերի, նրա ծագման ժամանակագրության խնդիրը: Տիրակալի պաշտամունքի մասին հաստատապես կարելի է խոսել միայն սկսած Տրդատի Բ-ի ժամանակից, բայց ոչինչ չի ստիպում համարելու այդ ժամանակը նաև արքայական նախնիների պաշտամունքի սկզբնակետ, մասնավանդ որ նախնիների պաշտամունքի հաստատումը սովորաբար նախորդում էր տիրակալի պաշտամունքի հաստատմանը: Առաջինի սկիզբը հնարավոր է թվում տանել դեպի ավելի վաղ շրջան, վերագրելով այն Արտաշես Ա-ին (190—մոտ. 160): Հայկական պետության սահմանների շեշտակի ընդարձակումը, նրա ռազմական հզորության ու քաղաքական հեղինակությունը այն աճը, որ տեղի ունեցավ այդ ժամանակ, դրա համար կարող էին անհրաժեշտ նախապայմաններ ստեղծել: Արտաշես Ա արքան, անցյալում՝ Սելևկյանների ստրատեգոս, նրանց պետության ավանդների և սովորությունների կրողն էր, իսկ այդ շրջանում, մ. թ. ա. II դարի սկզբներին, տիրակալի պաշտամունքը իր ծաղկումն էր ապրում Սելևկյանների մոտ: Պաշտամունքի հայկական տարբերակի շատ գծեր՝ և՛ Ապոլլոնին (Սելևկյանների հովանավոր աստծուն) նվիրված մեծ տեղը, և՛ պաշտամունքի ձևը նրան մերձեցնում են հենց սելևկյան տարբերակին: Կոմմագենյան պաշտամունքի հետ հայկականի ունեցած ընդհանրությունները ևս որոշ չափով բացատրվում են վերջինիս սելևկյան արմատներով (թեև հիմնականում դրանք հայ-կոմմագենյան կապերի կամ թերևս, Կոմմագենի

120 Տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Նախ-ի-Ռուստեմի «Քաաբա ի Զարդուշտ» հուշարձանի արձանագրության վկայությունները Հայաստանի մասին, Պ Բ 2, 1966, № 2, էջ 67 և հաջ.:

վրա հայ քաղաքակրթության ունեցած ազդեցության հետ կարող են առնչվել):

Արտաշեսը մեծ հոգատարություն է ցուցաբերել իր նախնիների հիշատակի հավերժացման նկատմամբ: Իր հիմնադրած քաղաքներից հինգը նա անվանել էր իր հոր Զարեհի անունով (Զարեհավան կամ Զարիշատ <՝ Զարեհաշատ)¹²¹, այստեղ ևս հետևելով հելլենիստական աշխահի, մասնավորապես Սելևկյանների սովորությանը¹²²: Նախնիների հիշատակի, կամ ավելի ճիշտ իր ծագումնաբանական ծառի մասին հոգատարության մի այլ արտահայտություն էր նրա ձգտումը, իր ծագումը կապել նախորդ, Երվանդյան (Օրոնտյան) զինաստիպին: Ստրաբոնի հաղորդումից չի երևում, որ Արտաշեսը ազգակցական կապերով կապված է եղել այդ տոհմին¹²³, Խորենացին, ընդհակառակը, կարծում է, թե նրանք միևնույն (Արշակունի) տոհմին են պատկանել, բայց Երվանդին նա վերագրում է ապօրինի ծագում՝ Արշակունի տոհմին պատկանող մի կնոջից¹²⁴: Արտաշես Ա-ը արձանագրության մեջ ինքն իրեն անվանում է Երվանդական (այսինքն՝ Երվանդյան)¹²⁵: Քանի որ դժվար է անզիտանալ Ստրաբոնի հաղորդումը, մենք ենթադրում ենք, որ Արտաշեսը Երվանդյան է եղել հավանաբար իզական գծով (մոր կողմից), և այդ հանգամանքն է, որ յուրօրինակ ձևով բեկվելով, իր արտահայտությունն է գտել Խորենացու մոտ Երվանդի մասին պատմածի մեջ¹²⁶: Իսկ Արտաշեսի հոր՝ Զարեհի տոհմը այլ ծագում է ունեցել:

¹²¹ Г. X. Саркисян, Тигранакерт, էջ 43:

¹²² Սելևկոս Ա-ը իր հոր Անտիոքոսի (որը, ինչպես և Արտաշեսի հայր Զարեհը, թագավոր չէր եղել) անվամբ Անտիոքենը է կոչել իր հիմնադրած քաղաքներից տասնվեցը (A p p., Συγ., 57):

¹²³ Strab., XI, 14, 15.

¹²⁴ Խորենացի, II, 37:

¹²⁵ И. М. Дьяконов, К. Б. Старкова, Надписи Артаксия (Арташеса I), царя Армении, ВДИ, 1955, № 2, էջ 168, ծան. 1, Գ. Տիրացյան, Արտաշես Ա-ի նորագյուտ արձանագրությունը, «Տեղեկագիր», 1937, № 10, էջ 108:

¹²⁶ Տե՛ս Գ. Խ. Սարգսյան, Հայաստանը մ. թ. ա. II դարում, «Տեղեկագիր», 1965, № 3, էջ 59, տե՛ս նաև ստորև էջ 204 և հաջ.:

Արտաշեսի կողմից Երվանդյաններից իր ծագման ընդգծումը շատ հասկանալի պատճառներ է ունեցել: Այստեղ մեծ դեր է խաղացել նոր զինաստիպանների հիմնադիրներից շատերին հատուկ ձգտումը՝ հիմնավորել իրենց իշխանությունն օրինականությունը նախորդ զինաստիպի հետ ունեցած ազգակցական կապի օգնությամբ: Էլ ավելի է գայթակղեցրել Արտաշեսին այն հանգամանքը, որ սերված համարվելով Երվանդյաններից, նա դրանով իսկ դառնում էր Արեմենյանների շտապիղ¹²⁷: Հելլենիստական Առաջավոր Ասիայի տիրակալները երազն էր Արեմենյանների կամ թեկուզ Դարեհի զինակիցներից որևէ մեկի սերունդ համարվել¹²⁸: Պարթև Արշակունիները նույնպես հասցնում էին իրենց ծագումը Արեմենյաններին, Արտաքսերքս Բ-ին (համաձայն Արրիանոսի հաղորդման): Առանձնապես հաջողությամբ էին պսակվել Երվանդյանների հավակնությունները, որոնք ժամանակին ապացուցելով իրենց ծագումը Արեմենյաններից և, բացի այդ, նաև վեց պարսիկներից մեկից՝ Հյուրարենսից, իրենք դարձել էին ցանկալի ու նախանձելի նախնիներ: Ավելի ուշ, սկսած մ. թ. ա. I դարի սկզբներից, նրանք իրենց նախնիների ցանկի մեջ ներմուծեցին նաև Սելևկյաններին, Ալեքսանդր Մակեդոնացու զխավորությամբ¹²⁹:

Ահա այս բոլոր հանգամանքները շատ հավանական են դարձնում, որ թագավորական նախնիների պաշտամունքը Հայաստանում հաստատվել է հենց Արտաշես Ա-ի օրոք: Այդ ժամանակ էլ պետք է տեղի ունենար նախնիների անվանական ցանկի կանոնացումը մոտավորապես այն կազմով, որը մենք հանդիպում ենք հետագայում, մեկ հարյուրամյակ անց, Կոմ-

¹²⁷ Գ. Ա. Տիրացյան, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» և Ստրաբոնի «Աշխարհագրության» մի քանի սվյաչներ ն. մ. թ. III—II դարերի Հայաստանի պատմության մասին, «Բանբեր Մատենադարանի», № 6, 1962, էջ 14 և հաջ.:

¹²⁸ Հմմտ. Polyb., V, 43 (Պոնտոս), Diod., XXXI, 19 (Կապադովկիա) և այլն:

¹²⁹ Տե՛ս վերը, էջ 31:

մագենացի Անտիոքոս Երվանդյանի արձանագրություններում՝ Աքեմենյաններ, Երվանդյաններ: Սրանց հետզհետե պիտի ավելանային Արտաշեսն ու իր հետնորդները՝ Արտաշիսյանները, իսկ Արշակունիների՝ Հայաստանի պահին հաստատվելուց հետո պիտի ավելանային նախ՝ պարթև Արշակունիները, որպես հայ Արշակունիների նախնիներ, ապա և, հետզհետե, իրենք հայ Արշակունիները: Որոշ ժամանակաշրջանում, հատկապես, ինչպես երևում է նույն Խորենացու հաղորդումից, Օգոստոս կայսեր օրոք, Հայաստան է ներմուծվել նաև հռոմեական կայսեր պաշտամունքը: Խորենացին հայտնում է, թե «...ի Հայս առաքեալ գործակալք Հռոմայեցոց, բերելով զպատկերն Աւգոստոսի կայսեր՝ կանգնեցին յամենայն մեհեանս» (II, 27):

Քաղաքական նախնիների պաշտամունքի հաստատումը ավելի վաղ, այն է՝ Երվանդյանների ժամանակին վերագրելու փորձը, որ հիմնված է Խորենացու մոտ Երվանդ թագավորի կապակցությամբ այդ պաշտամունքի հիշատակման փաստի վրա¹³⁰, մեզ բավարար համոզիչ չի թվում: Երվանդը, ինչպես հայտնի է, Խորենացու մոտ սխալմամբ տեղագրված է մ. թ. I դարի երկրորդ կեսում և «օրինականացված» է այնտեղ նրա գործունեության կապակցմամբ այնպիսի դեմքերի հետ, ինչպիսիք են Վեսպասիանոս և Տիտոս Փլաբիոսները¹³¹, Այդ անաքրոնիզմը և նրա «օրինականացումը» հաղվագյուտ ղեպք չէ Խորենացու մոտ: Նման երկվույթները մենք փորձել ենք բնութագրել որպես Խորենացու «ժամանակագրական համակարգի արտադրանք»¹³²: Այն տեղի է ունենում, երբ որևէ թագավորի կամ գործչի վերագրվում են որոշ գործեր ու հարաբերություններ, ելնելով ոչ թե նրա անձից, այլ այն տեղից, որ նա գրավում է Խորենացու ժամանակագրական համակարգում: Բացառված չէ, որ պաշ-

130 Գ. Ա. Տիրացյան, Նշվ. աշխ., էջ 13:

131 Խորենացի, II, 37—46:

132 Տե՛ս Գ. Ա. Սարգսյան, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը, էջ 137:

տամունքի մասին տեղեկությունները կապված են եղել Խորենացու մոտ այն կոնկրետ ժամանակի հետ, որտեղ սխալմամբ ընկել է Երվանդը: Ավելի հավանական է, սակայն, որ պաշտամունքի մասին տվյալների՝ Երվանդի հետ կապելը տեղի է ունեցել նախնիների պաշտամունքի մասին տեղեկությունների Խորենացու կողմից համակարգման ու ըստ «Պատմության» բաժինների տեղաբաշխման ընթացքում: Շեշտենք, որ պաշտամունքի հաստատումը Արտաշես Ա-ի ժամանակին վերագրելիս, մենք ամենևին չենք հենվում այն փաստի վրա, որ Խորենացին Արտաշեսին ևս առնչում է այդ պաշտամունքին:

Մի կարևոր հանգամանք կա, որը և ստիպում է մեզ թերահավատությամբ վերաբերվել թվագրման վերոհիշյալ փորձին: Մ. թ. ա. III դարը շափազանց վաղ ժամանակ է Երվանդյան Հայաստանի կարգի պետություններում թագավորական նախնիների պաշտամունքի հաստատման համար: Խոսքը, իհարկե, ոչ թե ընդհանրապես այդ պաշտամունքի, այլ նրա հելլենիստական տարատեսակի մասին է: Այդ երկվույթը, բացի Պտղոմյաններից և Սելևկյաններից, III դարում արձանագրված է միմիայն Ատտալյանների մոտ: Ավելի լայն տարածում է գտնում տիրակալի ու նրա նախնիների պաշտամունքը մ. թ. ա. II և I դարերում (Կապադովկիա, Բյութանիա, Պոնտոս և այլն): Կոմմագենեում այն հաստատվել է ոչ ավելի վաղ, քան մ. թ. ա. II դարի վերջերին, Անտիոքոս Կոմմագենացու հոր՝ Միթրադատես Կալլինիկոսի օրոք:

Մնում է պարզել Հայաստանում դինաստիայի պաշտամունքի ունեցած նկարագիրը. պետկա՞ն էր արդյոք այն և հիմնադրված թագավորական իշխանության կողմից, թե քաղաքային տիպի պաշտամունք էր, ոչ պարապոլիսի, որի ստեղծման նախաձեռնությունը ոչ թե աստվածացվողներինն էր, այլ աստվածացնողներինը: Հելլենիստական շրջանի հայկական պետության բնույթն իսկ կասկածելի է դարձնում, թե Հայաստանում քիչ թե շատ լայն տարածում կարող էր գտնել

քաղաքային տիպի պաշտամունքը, որը հատուկ էր առավելապես Հունաստանի հին քաղաքներին, որոնցից այն փոխ էին առել որոշ հելլենիստական պոլիսներ: Քաղաքային պաշտամունքն անշուշտ գոյություն ուներ Տիգրան Բ-ի տերության մեջ, որն ընդգրկում էր Ասորիքը, Փյունիկիան, Կիլիկիան ու սրանց հելլենիստական բազմաթիվ պոլիսները: Բայց դա համեմատաբար կարճատև ժամանակաշրջան էր: Նրանից դուրս, եթե հաշվի չառնենք հնարավոր բացառությունները, խոսք կարող է լինել պետական, պաշտոնական, վերուստ հաստատված պաշտամունքի մասին:

Խորենացու տվյալները ևս այս եզրակացությունն օգտին են վկայում: Պաշտամունքի հաստատողները, տաճարների հիմնադրողները, դրանց մեջ արձաններ կանգնեցնողները, քրմեր նշանակողները (վերջինս շատ կարևոր է. արքայի կողմից քրմերի նշանակումը պաշտամունքի պետական բնույթի հատկանիշներից մեկն էր)¹³³ նրա մոտ թագավորներն են: Այնուհետև շատ պերճախոս են թագավորների և Բագրատունիների պայքարի դրվագները: Թագավորները ջանում էին հրեական (ըստ Խորենացու) ծագում ունեցող այդ տոհմին պարտադրել թողնելու իրենց պապենական օրենքները, ընդունելու հեթանոսական աստվածներին, պաշտելու թագավորի և նրա նախնիների կուրբերը: Արդեն նշել ենք այդ պայքարի նկարագրման մեջ եղած որոշ չափազանցությունները, սակայն բախման հիմքը պատմական է:

Ահա Խորենացու պատմածի որոշ մանրամասներ, որոնց վրայից մեր շարագրանքի սկզբում թեթևակի անցանք: Վաղարշակի որդի Արշակի ճնշման տակ Բագրատունիները ստիպված էին որոշ հարցերում տեղի տալ՝ շաբաթ օրերը ելնել պատերազմի ու որսի, չթլպատել իրենց զավակներին, իսկ Տիգրանի օրոք՝ նաև ճաշակել թագավորական զոհաբերություններից և ուտել խոզի միս: Վերջապես Արշամ թագավորի օրոք, ինչպես ասվեց, նրանք վերջնականապես թողեցին հրեական օրենքները:

¹³³ Nilsson, էջ 165, 178:

Ահա և մի դեպք Սելևկյանների պատմությունից. Անտիոքոս Գ էպիփանեսը մ. թ. ա. 167 թ. շեղյալ հայտարարեց Անտիոքոս Գ-ի այն հրամանագիրը, որով Երուսաղեմը նշանակալից արտոնություններ էր ստացել, և ճնշումներ գործադրեց հրեական կրոնի դեմ: Տաճարներում հրեական ծիսակատարությունները փոխարինվեցին հունականներով, այնտեղ կանգնեցվեցին հունական զոհասեղաններ, որոնց վրա հաճախակի խոզեր էին զոհաբերում: Թլպատումը, ինչպես և շաբաթը, տոները, սրբագործման ծեսերը արգելվեցին: Եհովայի կողքին կանգնեցին հունական աստվածները, իսկ բոլորից վեր՝ Զևս Օլիմպիականը, որը նույնացվել էր Անտիոքոս Գ-ի հետ¹³⁴: «Եւ արասցէ ըստ կամաց իւրոց եւ բարձրասցի թագաւորն,— կարդում ենք Գանիլի գրքում,— և հպարտասցի ի վերայ ամենայն աստուածոց, և ի վերայ Աստուծոյն աստուծոց խոսեցցի ամբարտաւանս»: Ու այնուհետև. «Եւ ի վերայ աստուծոցն հարց իւրոց զմտաւ ածցէ... հետև. «Եւ ի վերայ ամենայն դիւ զմտաւ ոչ ածցէ, եւ ի վերայ ամենայնի հպարտասցի: Եւ զԱստուած հզօր ի տեղւոյէ իւրմէ փառաւորեսցէ, և զԱստուած զոր ոչ ծանեան հարք նորա՝ փառավորեսցէ...»¹³⁵: Խոսքը, ինչպես նշվեց, Անտիոքոսի հետ նույնացված Զևս Օլիմպիականի մասին է:

Խորենացու պատմածի նմանությունը այս դրվագին, հրեաների և թագավորի միջև ստեղծված փոխհարաբերությունների առումով, շատ սկիսառու է, բայց տարբեր է միջավայրը: Փորձենք սակայն հասկանալ, թե վերոհիշյալ տողերը ինչ հիմքի վրա կարող էին ծագել Խորենացու մոտ: Որ Բագրատունիները հրեա չէին, այդ հայտնի էր դեռ Խորենացու ժամանակ. նա պնդում էր իր հատուկ կարծիքը ուրիշների հետ վիճելով. այդ խոստովանում է հենց ինքը¹³⁶: Ընդհանրապես նախարարությունը այն միջավայրը չէ, որտեղ կարող էին

¹³⁴ Cerfaux — Tondriaux, էջ 241 և հաջ.:

¹³⁵ Գ ա ն., ԺԱ, 36 և հաջ.:

¹³⁶ Խ ո Ր Ե Ն ա ջ ի, I, 22: Հմմտ. «Սերէոսի եպիսկոպոսի պատմութիւն», Երևան, 1939, էջ 9:

ծավալվել նման իրադարձությունները: Այդպիսի միջավայր կարող էր լինել հայկական քաղաքների հրեական բնակչությանը: Հայտնի է, որ Տիգրան Բ-ի կողմից Հայաստան տեղափոխված և քաղաքներում բնակեցված մարդկային կես միլիոնանոց զանգվածի մեջ մեծ տեղ էին գրավում հրեաները: Նրանց վերաբնակեցումը, ավելի փոքր մասշտաբներով, տեղի է ունեցել և Արտավազդ Բ-ի օրոք: Հրեաները ապրում էին հայկական քաղաքներում մեկուսացած համայնքներով-պոլիտեմաներով ընդհուպ մինչև IV դարի կեսերը, երբ Շապուհ Բ-ը նրանց մեծ մասին հայկական բնակչության հետ միասին տեղահան արեց և գերեվարեց Պարսկաստան¹³⁷: Եթե հաշվի առնենք աղբյուրների մշակման Խորենացու նախասիրած ձևերը, ապա դժվար չէ վերականգնել հայոց թագավորի և նրա հպատակ հրեաների միջև տեղի ունեցած բախումների վերաբերյալ տեղեկությունների զարգացումն ու ձևափոխումը մինչև այն վիճակը, որում նրանց հանդիպում ենք Խորենացու մոտ: Մի կողմից նա տեղեկություն է ունեցել կրոնական հարցերում, մասնավորապես տիրակալի պաշտամունքի շուրջ հրեաների հետ թագավորի բախումների մասին, մյուս կողմից, համոզված է եղել Բագրատունիների հրեական ծագմանը: Միավորելով այս երկու գծերը, ինչպես որ հաճախ էր անում, Խորենացին օգտագործել է դրանք իր սիրած տոհմի ներկայացուցիչների գովաբանման նպատակով:

Այս բոլորը հաստատում են տիրակալի և նրա նախնիների պաշտամունքի պետական, պաշտոնական բնույթը Հայաստանում:

Ի վերջո մի քանի խոսք քննության առարկա երևույթի սոցիալ-քաղաքական նշանակության մասին: Արտասահմանյան հետազոտողները, որոնք հսկայական ու մանրակրկիտ աշխատանք են կատարել տիրակալի ու նրա նախնիների պաշտամունքի՝ տարբեր երկրներում ու ժամանակաշրջաններում գոյություն ունեցած կոնկրետ ձևերի ու դրսևո-

137 Փ ա Վ ս տ ո ս, IV, 55:

րումների բացահայտման գործում¹³⁸, հաճախ սքողում, ավելի ճիշտ՝ մերժում են նրա սոցիալ-քաղաքական նշանակությունը, որպես միապետի կենտրոնացված իշխանությանը օժանդակող միջոցի: Հիմնական փաստարկն այստեղ այն է, թե տիրակալների պաշտամունքն ստեղծվել է հելլենիստական միապետների իշխանության ու հզորության հիմքի վրա, հետևաբար նա իշխանության հետևանքն ու դրսևորումն է, և ոչ՝ նեցուկը¹³⁹: Նման դատողությունը սոփիստության է հասնում: Պաշտամունքը իշխանության արդյունքն է այնքանով, որ տիրակալի պաշտամունքը հնարավոր է դարձել ու իրականացել այն ժամանակ, երբ տիրողները հսկայական իշխանություն են ձեռք բերել (այդ մասին արդեն խոսվել է գլխի սկզբում): Բայց չէ՞ որ իշխանությունը, մեկ անգամ հաստատվելով, այնուհետև անսասան շէր մնում: Մեզ քաջ հայտնի է, թե հելլենիստական արքաների իշխանությունը մշտապես ինչպիսի արհավիրքների էր ենթակա. հարևան պետությունների ագրեսիան, սովյալ պետության ներսում գործող կենտրոնախույս ուժերը, ներդինաստիական երկպառակությունները և, որ կարևորագույնն է, աշխատավոր ճնշված զանգվածների դժգոհությունը: Հետևաբար իշխանությունը մշտական նեցուկի ու հենարանի կարիք էր զգում, որոնք և հելլենիստական միապետները որոնում ու գտնում էին տիրող դասակարգի տարբեր սոցիալական շերտերում ու տարրերում, ներգրավելով այս գործի մեջ, անշուշտ, և հոգևոր զենքը, առաջին հերթին՝ կրոնը:

Որպես երկրորդ փաստարկ՝ հօգուտ հիշատակված դրույթի առաջ է քաշվում այն հանգամանքը, որ թագավորները շատ դեպքում «մեղավոր չէին» իրենց պաշտամունքի ստեղծման մեջ. նախաձեռնությունը պատկանում էր քաղաքներին, որոնք անում էին այդ ի պատասխան արքայական բարեգործությունների և կամ բարեգործությունների ակնկալությամբ,

138 Հետաքրքրվողներին հղում ենք Cerfaux—Tondriaux-ի գրքում զետեղված ծավալուն մատենագրությանը (էջ 9—73):

139 Nilsson, էջ 179 և հաջ., Cerfaux—Tondriaux, էջ 262:

մինչդեռ միապետներին մնում էր միայն ընդունել իրենց մատուցվուչ պատիվը:

Նախ և առաջ, դեռ հայտնի չէ, թե քաղաքների ցուցաբերած նախաձեռնությունը իսկապես որքանո՞վ էր բխում քաղաքներից, և որքանո՞վ էր ներշնչվում կամ նույնիսկ թելադրվում միապետների կողմից: Քաղաքների և միապետների միջև հեղինակական շրջանում հաստատված փոխհարաբերությունների էությունը վկայում է, որ շատ դեպքում տեղի էր ունենում հենց երկրորդը:

Մյուս կողմից, չէ՞ որ քաղաքային պաշտամունքից բացի, գոյություն ունեւր տիրակալի և նրա նախնիների պետական պաշտամունքը, որը հիմնադրվում ու իրականացվում էր տիրակալների սեփական նախաձեռնությամբ, ըստ որում նյութական զոհողությունների գնով: Չի կարելի լրջորեն պնդել, թե թագավորներն այդ բոլորը անում էին սոսկ իրենց ինքնասիրությունը բավարարելու համար, երբ օրակարգում կային շատ ավելի հրատապ խնդիրներ:

Գիտելով քննության առարկա երևույթը հեղինակական միապետությունների անկայունության, մակերևութին ոչ միշտ նկատելի, բայց նրանց ամբողջ էությունը սասանող սոցիալ-քաղաքական պայքարի, վերջապես ամեն քայլափոխում տնտեսական ու քաղաքական կարգի երևույթներում արտահայտվող՝ ստրկատիրական հասարակարգի ճգնաժամի պատաստի վրա, չի կարելի չհանգել այն եզրակացության, որ թագավորական իշխանության պաշտամունքի հիմնարկությունը, պետական իշխանության այլ միջոցների հետ միասին, ունեւր կարևոր և լուրջ սոցիալական ֆունկցիա՝ օժանդակել տիրող դասակարգին նրա տիրապետության ապահովման գործում:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Կ Ր Ո Ր Գ

ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ԱՐՔԱՅԱՑԱՆԿԵՐԸ, ՆՐԱՆՑ ԾԱԳՈՒՄԸ

I

Հին Հայաստանում թագավորական դինաստիայի պաշտամունքի տարածված լինելու ակնառու փաստը և հատկապես այն հանգամանքը, որ հիմնական տեղեկություններն այդ մասին հաղորդում է ոչ այլ աղբյուր, քան ինքը՝ Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը», սրում է մեր ուշադրությունը այդ իսկ երկի մեջ հանդես եկող թագավորական դինաստիաների, մասնավորապես մինչքրիստոնյա հայ արքաների ու պարթև արքաների շարքերի վրա: Արդեն առիթ ենք ունեցել քննելու այդ շարքերը՝ նրանց հետ կապված ժամանակագրական տվյալների առումով¹, իսկ այժմ, երբ հետամուտ ենք դինաստիայի պաշտամունքի մասին տեղեկությունների աղբյուրներին, հասկանալի է, մեղ հետաքրքրում է արքայացանկերի ծագման խնդիրը:

Այդ խնդիրը իր ներկայացրած տեսական հետաքրքրության հետ մեկտեղ (կապված Խորենացու աղբյուրների համակարգի հետ), ունի նաև շեշտված գործնական նշանակություն հայ ժողովրդի պատմության հին շրջանի գիտական ուսումնասիրման համար: Հանրահայտ են այն տարբեր մո-

¹ Տե՛ս Գ. Խ. Ս ա Ր զ ս յ ա ն, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը, Երևան, 1965, էջ 34 և հաջ., 75 և հաջ.:

տեցումները, որ դրսևորվել են հայ թագավորների Խորենացու առաջարկած հաջորդակցական շարքի նկատմամբ՝ սկըսած Չամշյանից: Եթե վերջինս դեռևս ընդունում էր այդ հաջորդականությունը և ջանում հնարավորին շափ պահպանել այն², ապա հետագայի պատմաբանները հետզհետե տեղի տվին³ ու վերջապես հրաժարվեցին⁴ դրանից, ավելի ու ավելի հենվելով արտաքին՝ անդրադարձվող իրողություններին ժամանակակից կամ նրանցից համեմատաբար կարճ ժամանակահատվածով բաժանված աղբյուրների վրա, որոնք են. Պոլիբիոս, Ստրաբոն, Տակիտոս, Ապպիանոս, Պլուտարքոս, Գիոն և անտիկ պատմագրության բազմաթիվ այլ ներկայացուցիչներ: Այդ աղբյուրների տվյալների հիման վրա բայլ առ բայլ ստեղծվել է Հայաստանում իշխողների հաջորդականության և ժամանակագրության մասին այլ պատկերացում, որն իր վերջավորված արտահայտությունն է գտել Հ. Մանանդյանի «Քննական տեսության» մեջ⁵: Խորենացու մոտ Արշակունիներին հատկացված ժամանակահատվածում ի հայտ է բերվել մի ամբողջ ոչ-Արշակունի հայկական գիւնաստիա, որն իշխել է շուրջ երկու դար՝ մ. թ. ա. 189 թ. մինչև մեր թվականության սկիզբը, և ստացել գիտության մեջ «Արտաշիսյան» անվանումը՝ իր հիմնադիր Արտաշես Ա-ի անունից: Արշակունիների Հայաստանում հաստատման տարեթիվը Խորենացու տվածի համեմատությամբ հետաձգվել է շուրջ երկու դարով՝ մինչև մ. թ. I դարի կեսերը⁶:

2 Մ. Չ ամշյան, Պատմութիւն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ 1784, հ. Ա, Վինետիկ, 1784, գիրք երկրորդ, էջ 101 և հաջ.:
 3 Հ. Գ ամթրեյան, Տիեզերական պատմութիւն ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցմեր ժամանակս, հ. Ա և Բ, Վինետա, 1849 և 1852:
 4 Ա. Մ. Գ արագաշյան, Քննական պատմություն հայոց, Թիֆլիս, 1895, հ. Ա:
 5 Հ. Մ անանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Ա, Երևան, 1944, հ. Բ, մասն Ա, Երևան, 1957:

Մի բանի հեղինակներ՝ A. von Petrowic (Arsaciden-Münzen, Wien, 1904), Ատրպետ (Տիգրան մեծի դրամները, «Ազգագրական հանդես», XXIII, էջ 39 և հաջ.), Ստ. Լիսիցյան (Тигран Великий по монетам, «Գիտական ժողովածու, նվիրված Հայաստանում սովետական

Մյուս կողմից փորձեր են արվել գտնելու Խորենացու արքայացանկի օգտագործման նոր եղանակներ, հրաժարվելով նրա առաջարկած ժամանակագրական դասավորությունից և գործի դնելով նրա մատուցած բուն նյութը: Փորձերը հիմնված են այն հանգամանքի վրա, որ Խորենացու կողմից «Արշակունի» հայտարարված արքայաշարքը պարունակում է մի բանի այնպիսի արքայանուններ՝ Երվանդ, Արտաշես, Տիգրան, Արտավազդ և այլն, որոնք, խորթ լինելով Արշակունիներին, ընդհակառակը, բնորոշ են նախաարշակունյան

իշխանության հաստատման 20-ամյակին», Երևան, 1941, էջ 107 և հաջ.), մասամբ և Հ. Տաշյան (Արշակունի դրամներ, մասն Ա, Վինետա, 1919, էջ 160 և հաջ.), հենվելով մի խումբ բավարար չպարզարանված դրամների վրա ու ջանալով հաստատել դրանց տվյալները պատմողական աղբյուրների որոշ ակնարկների հատուկ մեկնաբանությամբ, ձգտում են ապացուցել Արշակունիների դեռևս մ. թ. ա. II դարում Հայաստանի գահի վրա հաստատվելու և, այսպիսով Տիգրան Բ-ի և նրա հաջորդների՝ Արշակունի տոհմին պատկանելու հանգամանքը: Եթե միայն հարցը չվերածվի պնդման, թե Արտաշիսյաններից մեկը կարող է ինչ-որ ազգակցական կապ հաստատած լինել հարևան նրկրում իշխող Արշակունի դինաստիայի հետ, այնտեղից թագուհի վերցնելով (որ միանգամայն հնարավոր է), և պաշտպանվի այն տեսակետը, թե Տիգրանը ուղիղ գծով ծագում է Արշակունիներից, ապա պետք է հաղթահարվի առնվազն երեք, մեր կարծիքով անհաղթահարելի, դժվարություն: Նախ, պետք է հիմնավորված կերպով մերժվի Հայաստանի մ. թ. ա. II—I դարերի պատմության ամենարժանահավատ աղբյուրը հանդիսացող Ստրաբոնի աներկբայելի պնդումը, թե Տիգրանը Արտաշեսի սերնդից էր: Երկրորդ, պիտի բացատրվի Արշակունի դինաստիային հատուկ անձնանունների կատարյալ բացակայությունը մ. թ. ա. II—I դդ. հայոց թագավորների մեջ և հակառակը: Երրորդ, պիտի բացատրվեն տրվի նաև այն հանգամանքին, թե ինչու՞ մ. թ. ա. I դարի հայ-պարթևական հարաբերությունները լուսաբանող բազմաթիվ, հաճախ շատ մանրամասն, տվյալների մեջ, որոնք հագորդում է մեզ հունահռոմեական պատմագրությունը, այդպիսի մի կարեւորագույն փաստի մասին միայն մի երկու խախուտ ակնարկ են կարողանում հայտնաբերել ձգտողները (համեմատենք թեկուզ, թե որքան պարզ և ուժգնորեն է դրսևորված մ. թ. I և հաջորդ դարերի հայ-պարթևական ազգակցությունը հունահռոմեական պատմագրության անհամեմատ ավելի սուղ տվյալներում և ինչպե՞ս է այն արտահայտվում հայոց թագավորների անվանացանկի մեջ):

հայկական դինաստիաների՝ Երվանդյանների և Արտաշեսյանների ներկայացուցիչների համար: Եվ ոչ միայն, ասինք, հատուկ են եղել Արտաշեսյաններին, այլև սպառուս են այդ դինաստիային պատկանող արքաների անվանացանկը, քանի որ նրա բոլոր ներկայացուցիչները հերավի կրել են միայն երեք անուն՝ Արտաշես, Տիգրան, Արտավազդ: Բայց և ոչ միայն այդ. Խորենացու արքայացանկի մի արքայախումբը՝ Երվանդ—Արտաշես—Արտավազդ—Տիգրան—Տիգրան, իր զասավորությունը իսկ համընկնում է հայ արքաների պատմական հաջորդականությանը մ. թ. ա. II դարի սկզբից մինչև մ. թ. ա. I դարի կեսերը, թեև ինքը Խորենացու մոտ տեղադրված է մ. թ. I—II դարերում⁷:

Այստեղից պարզվում է, թե ինչ գործնական նշանակություն ունի վերոհիշյալ արքայացանկի ծագման խնդրի պարզաբանումը, նրա մեջ պարունակվող տեղեկությունների՝ հինգ-յոթ հարյուրամյակների վրայով Խորենացուն հասնելու ուղիների բացահայտումը: Այն միանգամայն անհրաժեշտ է, եթե ուզում ենք դրանք պատմական ուսումնասիրությունների հուսալի և արժանահավատ աղբյուր դարձնել: Իսկ մինչ այդ նրանք մնում են թեև շարժական հետաքրքրաշարժ, բայց միևնույն ժամանակ առեղծվածային փաստեր, որոնք կարելի է ցուցադրել, բայց որոնց վրա չի կարելի հաստատորեն հենվել:

Խորենացու արքայացանկերի արմատների որոնումներն առաջիմ հասցրել են առավելն մինչև IV դար, մինչև Մարաբա Մծուրնացու մատյանը: Այդ արքայացանկերը առնչվում են Անանունի, այսինքն՝ Սերեոսի «Պատմություն» կից հատվածի հեղինակի կողմից ներկայացվող արքայացանկերին և երկուսն էլ սերվում Մարաբայի մատյանից: Այս ճշմարտությունը ընդունում է հայագետների մեծամասնու-

7 Հ. Մ ա ն ն դ յ ա ն, Քննական տեսություն, հ. Ա, էջ 133 և հաջ., 9. Ս ա Ր գ ս յ ա ն, Հայաստանը մ. թ. ա. II դարում, «Տեղեկագիր», 1965, № 3:

թյունը, թեև մանրամասների որոշ տարրերով թյուններով⁸. այսպես, կա կարծիք, որ Խորենացին օգտվել է Մծուրնացուց՝ Անանունի միջնորդությամբ, կա և հակառակը, որ միջնորդը Խորենացին է և այլն: Մենք հավանա ենք այն երրորդ տեսակետին, ըստ որի երկուսն էլ՝ Խորենացին և Անանունը, իրարից անկախ, օգտվել են Մծուրնացու մատյանից⁹:

Մեր ձեռնարկած գործի համար իհարկե առաջնակարգ նշանակություն կունենար պարզել, թե իրականում ի՞նչ կազմ են ունեցել պարթևական և հայկական արքայացանկերի սկզբնօրինակները Մարաբայի մատյանում, թե Անանունի և Խորենացու մեզ հասած ցանկերի ո՞ր առանձնահատկություններն են, որ զալիս են այդ սկզբնօրինակից: Գծաբխտաբար այդ անհնարին է իմանալ անհրաժեշտ ճշգրտությամբ, ուստի ստիպված ենք սյտակերացնել սկզբնօրինակները որպես պահպանված ցանկերի բաղադրություն:

Ահա այդ ցանկերը.

Աճաճուն

Խորենացի

Պարթևական արքայացանկը

Արշակ (56 տարի)

Արշակ (31 տարի)

Արտաշես (26)

⁸ Տե՛ս J. Marquart, Beiträge zur Geschichte und Sage von Eran. Die Listen der eranischen und armenischen Arsakiden bei Mar Abas und Ps.-Moses Xorenaci, „Zeitschrift der Deutschen morgenländischen Gesellschaft“ (ZDMG), 1895, № 49, էջ 846 և հաջ., Н. Адонц, „Начальная история Армении“ у Себеоса в ее отношениях к трудам Моисея Хоренского и Фауста Византийского, „Византийский временник“, VIII, 1901, 1—2, էջ 96 և հաջ., Հ. Տ ա շ յ ա ն, Արշակունի դրամներ, մասն Բ, Վիեննա, 1960, էջ 264 և հաջ., Ս տ. Մ ա յ ի ս ս յ ա ն յ, Սերեոսի պատմությունը և Մովսես Խորենացի, Թիֆլիս, 1899 և այլն:

⁹ Տե՛ս Գ. Խ. Ս ա Ր գ ս յ ա ն, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմություն» ժամանակագրական համակարգը, էջ 13 և հաջ., 128:

Արշակ (70)	Արշակ (53)
Աշնաշ (32)	Արշական (30)
Արշէն (22)	Արշանակ (32)
Արշաւիր (45)	Արշէղ (22)
Արտաշէս (34)	Արշաւիր (46)
Դարեհ (30)	Արտաշէս (34)
Արշակ (17)	Դարեհ (30)
Արտաշէր (46)	Արշակ (17)
Պերոզ (64)	Արտաշէս (29)
Վաղարշակ (50)	Պերոզ (34)
Արտաւան (36)	Վաղարշ (50)
	Արտաւան (36) ¹⁰

Հայոց արքայացանկը

Արշակ (42 տարի)	Վաղարշակ (22 տարի)
Արշակ (13)	Արշակ (13)
Արտաշէս (25)	Արտաշէս (27)
Արտաւան (12)	Տիգրան (33)
Արշաւիր } (7)	Արտաւաղղ (2)
Արշակ } (7)	
Երուանդ (21)	Արշամ (20)
Արտաշէս (52)	Արգար (38)
Տիրան (22)	Սանատրուկ (30)
Տիգրան (42)	

¹⁰ Խորենացու տարբերակի զահատարիներին թվերը տրված են հետազոտությունների բնթացքում հշտված վիճակում, այսպես. Արշանակ 32՝ 31-ի փոխարեն (H. АДОНИ, նշվ. աշխ., էջ 85, Թ ա դ. Ա վ դ ա լ ր ե դ յ ա ն, Խորենացու «Պատմության» ժամանակաբանական սկզբնաղբիր վերականգնելու նոր փորձ, ՊԲՀ, 1964, № 4, էջ 211), Արշէղ 22՝ 20-ի փոխարեն (H. АДОНИ, նշվ. աշխ., էջ 85), Արշակ 17՝ 19-ի փոխարեն (H. АДОНИ, նշվ. աշխ., էջ 84, Թ. Ա վ դ ա լ ր ե դ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 208), Արտաւան 36՝ 31-ի փոխարեն (H. АДОНИ, նշվ. աշխ., էջ 84, Թ. Ա վ դ ա լ ր ե դ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 208); ՏԼ՝ ա ն ա հ Գ. Խ. Ս ա ր գ ս յ ա ն, Մոսկուս Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը, էջ 24—26:

Արշամ (20)	Երուանդ (21)
Արգար (38)	Արտաշէս (41)
Սանատրուկ (30)	Արտաւաղղ (—)
	Տիրան (21)
	Տիգրան (4՝)
Արտաշէս (41)	
Արտաւաղղ } (24)	
Տիգրան } (24)	
Վաղարշ (20)	Վաղարշ (20)
Խոսրով (48)	Խոսրով (48) ¹¹

Նմանություններն ու տարբերություններն ակնհայտ են: Ընդհանուր տպավորությունն այն է եղել միշտ, որ Անանունն ավելի հարազատ է սկզբնաղբուրին: Հավանաբար դա այդպես է, սակայն դժվար է պնդել, թե Խորենացու մոտ հանդես եկող այս կամ այն առանձնահատկությունը ժառանգված չէ սկզբնօրինակից¹²: Ելնելով այս հանգամանքից (ինչպես և այն փաստից, որ ներկա դեպքում, երբ խոսքը ցանկերի ծագման մասին է, մեզ համար այնքան կարևոր չեն Խորենացու և Անանունի ցանկերի տարբերությունները, որքան մտահոգում է այն, որ հանկարծ շանտեսվի սկզբնօրինակի որևէ կարևոր տվյալ), նպատակահարմար է դիտել զբանք միասնաբար, որպես նույն սկզբնօրինակի երկու տարբերակներ, որոնցից յուրաքանչյուրը՝ մեկն առավել, մյուսը պա-

¹¹ Այստեղ երկու թիվ է հշտված՝ Արտաւաղղ 2՝ զրոյի փոխարեն (H. АДОНИ, նշվ. աշխ., էջ 82, Գ. Խ. Ս ա ր գ ս յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 24), Երուանդ 21՝ 20-ի փոխարեն (H. АДОНИ, նշվ. աշխ., էջ 84, Թ. Ա վ դ ա լ ր ե դ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 208): Անանունի հայոց արքայացանկի տարբերակը շարունակվում է մինչև Պապ թագավորը. Խոսրովի վրա այն հատկու հիմքերի մասին տե՛ս Գ. Ս ա ր գ ս յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 80 և հաջ.:

¹² Հմմտ. Հ. Տ ա շ յ ա ն, Արշակունի դրամներ, մասն Բ, էջ 363, 371, ուր նա ցույց է տալիս, որ Անանունի պարթևական արքայացանկում ևս պետք է լինեն 14 թագավոր, ինչպես այժմ Խորենացու մոտ է, և հիմնավորում է երկու թագավորների վերականգնումը:

կաս շափով, մեկը մի կետում, մյուսը մի այլ, կարող են պահպանած լինել նախնական պատկերը:

Արքայացանկերի՝ Մարաբայից այն կողմն ընկած արմատների բացահայտման լուրջ փորձեր, որքան մեզ հայտնի է, չեն եղել: Անանունի այն տեղեկությունը, թե արքայացանկերը գալիս են Տրդատ թագավորի Ազաթանգեղոս անունով քարտուղարի («Կեղծ Ազաթանգեղոս») փորագրած արձանագրությունից, պարուրված է ուսումնասիրողների թերահավատության թանձրագույն պատյանով. այդ հարցին մենք կանգրագոնանք հետագայում: Գր. Խալաթյանցը, որ չէր ընդունում Մարաբայի գոյությունը, համարել է արքայացանկերը Անանուն մասնագրի հորինվածք, հիմնված V—VII դարերի հայալեզու տարաբնույթ աղբյուրների վրա¹³:

Մի փոքր ավելի ուշադրություն է դարձվել արքայացանկերից պարթևականի ծագման խնդրի վրա: Պետք է ասել, որ այս արքայացանկը ոչ պակաս կարևոր ու հետաքրքրական է, քան հայկականը, և ինչպես հետագայում կտեսնենք, նույնանման առանձնահատկություններ է ցուցաբերում: Սերտ կապված լինելով հայ Արշակունիների ցանկի հետ, այն ոչ միայն թույլ չի տալիս վերջինիս ծագման խնդրը առանձին ու մեկուսացած ուսումնասիրել, այլև որոշ իմաստով այդ խնդրի լուծման բանալին է հանդիսանում: Ուստի, նախ և առաջ, պետք է անդրադառնալ այդ ցանկի ծագման հարցին:

Գր. Խալաթյանցի կարծիքով, Մ. Խորենացին վերցրել է Անանունի պարթևական ցանկը և լրացրել այն պարսկական ինչ-որ աղբյուրի տվյալներով¹⁴: Վերջին կետում նա հենվում

¹³ Г. Халатянц, Армянский эпос, ч. I, էջ 96 և հաջ.: Այդ աղբյուրներն են. Աստվածաշունչ, Եվսեբիոս Կեսարացու «Քրոնիկոն», Ազաթանգեղոս, Սեբեոս, Փավստոս, Լաբուրնա, Կորյուն, Եղնիկ, ժողովրդական վեպ, Երվանդաշատ քաղաքի անունը: Անանունը վերլուծված է այստեղ նույն եղանակով, որով Գր. Խալաթյանցը սովորաբար վերլուծում է Խորենացուն, ելնելով իր կանխակալ այն համոզմունքից, թե վերջինս կեղծարար է:

¹⁴ Г. Халатянц, Армянские Ашакиды, ч. I, էջ 118:

է Ա. Գուտշմիդի վրա, սակայն Գուտշմիդի տեսակետը որոշ շափով այլ է եղել: Նա չէր ընդունում Անանունի գոյությունը, նրա աշխատությունը համարելով Խորենացու հորինվածքը, և կարծում էր, թե Անանունի գրվածքը Խորենացու «Հայոց պատմության» սեպարատիստն է¹⁵: Արդ, Գուտշմիդի կարծիքով, Խորենացին, որն ընդհանրապես հմուտ է երևում պարսկական գործերում, գիտե Ջրադաշտին, Ռոստոմ Սագճիկի և Բյուրասպի Աժդահակի առասպելները և շատ ուրիշ բաներ, առել է պարթևների արքայացանկը Խոռոհրուտ պարսիկի մատյանում պարունակված՝ ազգով ասորի, բայց պարսիկներին հարազատ և նրանց մեջ Ռասասոհուն (Ճշմարտախոս) կոչված Բարսումայի երկից¹⁶: Թեև սույն կարծիքը չի արդարանում Մովսես Խորենացու այն ցուցման ուշագիտ բնությունամբ, որի վրա հենված է¹⁷, այսուհանդերձ ուժի մեջ է մնում Գուտշմիդի գրույթը, թե պարթևական արքայացանկը ծագում է

¹⁵ A. Gutshmid, եջվ. աշխ., հայերեն թարգմանությունը «Հանդես ամսօրեայ», 1877, էջ 294—299:

¹⁶ Անդ, էջ 216:

¹⁷ Իր երկրորդ գրքի 68 և 69-րդ գլուխներում Խորենացին, ինչպես հայտնի է, տալիս է պարթևական արքայացանկը, սկսած առաջին Արշակից: Հիշատակելով վերջին պարթև արքա Արտավանին և սրա գահընկեց արվելու հանգամանքը Արտաշիր Ստահրացու կողմից, որը և նվաճում է գահը, Խորենացին այնուհետև շարունակում է. «Բազում են ժամանակիս այսորիկ պատմողք ի Պարսից և յԱսորաց, այլ և ի Յունաց: Քանզի ի սկզբանէ թագաւորութեանն Պարթևաց մինչև ցրագարումն՝ ընդ հոռոմայեաց կալան գործ, երբեմն հնազանդութեամբ և երբեմն պատերազմաւ, զոր պատմէ Պաղեփատոս և Պորփիր և Փիլիմոն, և այլ բազումք: Բայց մեք ասացուք ի մատենէն, զոր երկր Խոռոհրուտ, զԲարսումայիս: «Այս Խոռոհրուտ,— շարունակում է Խորենացին հաջորդ զլիսում,— դպիր եղեալ Շապուշ թագաւորին Պարսից... պատմագրեաց զզործս Շապուշ և Յուլիանոս: Ընդ նմին թարգմանեաց և զառաջնոցն պատմութիւնս, մատեան մի, որ գերեկից իւր լեալ Բարսումայի ուրումն անուամբ, զոր Պարսք Ռասասոհուն կոչեն. յորմէ մեր ուսեալ՝ երկրորդնմբ այժմ ի գիրս յայսմիկ, թողուլ զառասպելաց նոցա բարբաջմունս: Քանզի անտեղի է մեզ այժմ երկրորդն զառասպելան յազագս երագոյն Փափագու... Այլ մեք ասացուք միայն զստոյգն, որ ինչ ճշմարտութեանն վաչել է պատմութիւն» (շարունակությունը հաջորդ էջում):

պարսկական միջավայրից. այսպիսի ենթադրությունը միանգամայն բնական է, անկախ այն բանից, թե արդյո՞ք այն համապատասխանում է իրականության:

Ոչ պակաս օրինական է և այն ենթադրությունը, թե պարթևական արքայացանկը ծագում է ասորական ոլորտից: Այդպես էր կարծում Մարկվարտը, նկատի ունենալով նույն Բարսումային, բայց դիտելով սրան, ի տարբերություն Գուտշմիդի, որպես ասորական գրականության ներկայացուցիչ¹⁸:

Այս մեջբերումից պարզ է, որ հորենացին իր պարթևաց արքայացանկը չի համարում Բարսումայից բնօրինակված: 65-րդ գլխի վերջում նա նշում է. «Բայց մեք ասացում ի մատենէն, զոր երբեք հոռոհրուտ, զԲարսումայի», իսկ 69-րդ գլխի վերջում նույն այդ մատյանին հետևելու և նրանից բնորոշարար նյութեր բազմապատկան կրկնում՝ «Այլ մեք ասացում միայն զստոյգն...» և այլն: Միանգամայն հասկանալի է, որ ասացում ապառնին չի կարող վերաբերել նախորդող շարադրանքին, որի մեջ է գրտնջվում պարթևաց արքայացանկը, այլ ակնարկում է հաջորդող շարադրանքը, որ նվիրված է Արտաշիր Սասանյանին: Ուստի 65-րդ գլխի վերջ մեջ բերված հատվածը պետք է բմբռնել հետևյալ իմաստով. շատերն են պատմել պարթևների թագավորության մասին, բայց մենք այս բոլորը մի կողմ ենք դնում և շարունակում մեր պատմությունը հոռոհրուտի բերած՝ Բարսումայի մատյանից:

Բարսումայի մատյանի բովանդակությունը երևում է հորենացու այն նշումից, թե այժմ ինքը երկրորդում է այդ մատյանից, առանց կրկնելու, սակայն, նրա առասպելների բարբառմունքը: Վերջիններիս մի քանի նմուշները, որ հորենացին իսկույն մեջ է բերում, վերաբերում են Արտաշիր Պապականին, և ոչ պարթևական թագավորներին: Այստեղից իմացվում է, որ հոռոհրուտի՝ իր գրած Շապուհ Բ-ի և Հուլիանոսի պատերազմի պատմության վրա ավելացված «առաջնոց պատմությունը»-ը (Բարսումայի մատյանը) պարունակած պիտի լինի Սասանյանների պատմությունը Արտաշիրից մինչև Շապուհ Բ, իսկ պարթև արքաների պատմությունը կարող էր շուտով ված լինել միայն նրանց տապալման կապակցությամբ՝ Արտաշիրի ձեռքով:

¹⁸ J. Marquart, *Նշվ. աշխ.*, ZDMG, 1895, № 49, էջ 648: Այս Բարսուման կամ, ասորական հնչյամբ, Բարծաուման, մեզ հայտնի չէ ասորական գրականությունից: Հայտնի երկու անձնավորությունները, որոնք կրել են Բարծաումա անունը, ապրել ու գործել են 5-րդ դարում, Սասանյան Պերոզ թագավորի օրոք (457—484 թթ.): Տե՛ս. A. Baumstark, *Geschichte der syrischen Literatur*, Bonn, 1922, էջ 108, 147:

Անշուշտ, անկախ Բարսումայի մասնավոր խնդրից, այս կարծիքը հիմնված է երևում մի ժամանակ տարածված այն տեսակետի վրա, թե Մարաբան ինքը ասորական գրականության գործիչ է եղել, որը իրերի բերմամբ անդրադարձել է հայկական հարցերին: Այդպես էին մտածում հատկապես Պ. Ֆետտերը¹⁹, Ն. Մառը²⁰ և ուրիշներ: Սրանց կողքին ունենք Ն. Ադոնցի²¹ և Հ. Մանանդյանի²² կարծիքները, որոնք Մարաբային, հակառակ նրա ասորական անվան, համարում էին հունական կրթություն ունեցող հեղինակ:

Այսպիսով, ուրվագծվում է երեք տարբեր միջավայր կամ ոլորտ, պարսկական, ասորական և հունական, որտեղից (անկախ աղբյուրների մեջ պահպանված կոնկրետ ցուցումների մեկնաբանություններից) կարելի է սպասել պարթևական արքայացանկի ներթափանցումը հայ պատմագրության մեջ: Ի դեպ, նույն այս երեք միջավայրերն է թվարկում, և հենց նույն առումով, նաև ինքը Մովսես հորենացին, ասելով. «Բազում են ժամանակիս այսորիկ (պարթև Արշակունիների ժամանակի—Գ. Ս.) պատմողք ի Պարսից և յԱսորուց, այլ և ի Յունաց»²³: Ահա, ուրեմն, կարևոր խնդիր է ստուգել նախապես, թե ո՞ր միջավայրից կարող է սերված լինել բնություն առարկա արքայացանկը, արդյոք թվարկվածներից որևէ մեկի՞ց, թե հենց հայկականից:

¹⁹ P. Vetter, *Das Buch des Mar Abas von Nisibis*, Festgruss an Rudolf Roth, Stuttgart, 1893, էջ 81 և հաջ.:

²⁰ Н. Марр, *О начальной истории Армении Анонима*, „Византийский временник“, I, вып. 1, 1894, էջ 289 և հաջ.:

²¹ Н. Адонц, *Նշվ. աշխ.*, էջ 96:

²² Я. А. Манандян, *Начальная история Армении Мар Абаса (К вопросу об источниках Себеоса, Моисея Хоренского и Прокопия Кесарийского)*, „Палестинский сборник“, вып. 2 (64—65), 1956, էջ 76:

²³ *Խորենացի*, II, 68:

Սկսենք պարսկական միջավայրից, պահպանելով հորենացու առաջարկած հերթականությունը:

Հետազոտողներին մեծ դարմանք է պատճառում այն անհամապատասխանությունը, որ կա Իրանի պատմության պարթևական շրջանի նշանակության և այդ շրջանի մասին Սասանյանների օրոք գոյություն ունեցած պատկերացումների միջև: Հիրավի, Արշակունիների հարուստ ու փարթամ պատմության մասին հաջորդ շրջանում արդեն գրեթե ոչինչ չգիտեին²⁴: Հայտնի իրանագետ Քրիստենսենը այստեղ տեսնում է Սասանյանների՝ իրենց նախորդած գինաստիանների, հատկապես Արշակունիների հանդեպ ունեցած խիստ բացասական միտումնավոր վերաբերմունքի հետևանքները և վերագրում այդ վերաբերմունքը Սասանյանների ծայրահեղ կրոնամոլության, որի պատճառով նրանք ատում էին այդ հարցերում կրավորական դիրք բռնած Արշակունիներին: Սպառիչ է արդյոք այս բացատրությունը, թե ոչ, դժվար է ասել, թերևս այն կարելի է լրացնել և ուրիշներով: Բայց փաստը մնում է փաստ:

Այդ փաստը իր ցայտուն արտահայտությունն է գտել Ֆիրդուսու «Շահնամե»-ում, որի մեջ գեղարվեստականորեն վերարտադրված է Իրանի առասպելական և պատմական ավանդությունների ամբողջ բազմազանությունը, սկսած ամենահին ժամանակներից մինչև արաբների տիրապետությունը: «Շահնամե»-ի տասնյակ հազարավոր տողերից Արշակունիներին նվիրված ընդամենը քսաներկու բեյթերում թվարկված տասի շարք տիրակալների անունները մեծ մասամբ չեն էլ համընկնում պարթևական թագավորների իրական անունների հետ, իսկ պատմական իրողությունների նկարագրության մասին խոսք անգամ չկա²⁵:

²⁴ H. Massé, Firdousi et l'épopée nationale, Paris, 1935, էջ 17 և հաջ.:

²⁵ Le livre des rois, par Abou'lkasim Firdousi, V, Paris, 1877, էջ 216:

Ճիշտ է, միաժամանակ «Շահնամե»-ում առկա է պարթևական շրջանին վերաբերվող բառերի, տեղմիջների և հատուկ անունների մի նշանակալից շերտ, ըստ որում այդ անունները կրողներից մի քանիսը կարևոր դեր են խաղում պոեմում, սակայն դրանք տարրալուծված են նյութի ամբողջության մեջ, և հեղինակը չի էլ գիտակցում, թե գործ ունի այն շրջանի արժեքների հետ, որի վրայից նա երկու խոսքով է անցնում²⁶:

«Շահնամե»-ում արտահայտված պատկերը հարազատորեն վերարտադրում է այդ խնդիրների կապակցությամբ Սասանյան դինաստիայի օրոք (226—651) գոյություն ունեցած իրավիճակը, որովհետև Ֆիրդուսու նյութը պատմական հենց այն ավանդություններն են, որոնք տարածված են եղել ու գրանցվել են դեռևս Սասանյանների ժամանակ: Այդ թագավորների դիվաններում ժամանակի ընթացքում կուտակվել են պատմական և կիսապատմական բնույթի նյութեր, ժամանակագրություններ և արքայացանկեր, որոնց ի մի բերման առաջին փորձը կատարվել է խոսքով Ա-ի ժամանակ (531—579)²⁷: Վեցերորդ դարի հույն հեղինակ Ագաթիասը տեսել ու օգտվել է այդ նյութերից, որոնք նա անվանում է περσικοί βίβιοι, βασιλικά ἀπομνημονεύματα, βασιλικαὶ διφθέραι²⁸. «պարսկական մատյաններ», «արքայական հիշատակարաններ», «արքայական մատյաններ»: Իրենց վերջնական միավորումն ու ձևավորումը դրանք ստացել են Սասանյան թագավոր Հազկերտ Գ-ի օրոք (632—651): Այդ մատյանը, որի կազմումը վերագրվում է ում դեհկան Դանիշվարի, կոչվել է «Խվատայ նամակ» («Տիրողների գիրք») և մեզ չի հասել: Չեն հասել և նրա՝ VIII դարում կատարված արաբերեն մի քանի թարգմանությունները²⁹, և մեր տեղեկությունները «Խվատայ

²⁶ Th. Nöldeke, Das iranische Nationalepos, Zweite Auflage, Berlin und Leipzig, 1920, էջ 7—8:

²⁷ Անդ, էջ 12—13:

²⁸ Agathias, II, 27, IV, 30.

²⁹ Th. Nöldeke, Նշվ. աշխ., էջ 13 և հաջ.:

նամակի» բովանդակության մասին գալիս են գրանց վրա հիմնված Ֆիրդուսու և արաբ կամ արաբալեզու մի շարք պատմիչների գործերից, ըստ որում վերջիններս, որպես պատմիչներ, ավելի մեծ ճշգրտությամբ են պահպանել նյութը, մեզ հասցնելով նաև արքայացանկերում հիշատակված յուրաքանչյուր տիրոզի գահատարիների քանակը³⁰, Բերենք տասներորդ դարի նման պատմիչներից երեքի՝ Քաբարիի, Մասուդիի և Համզա Իսպահանեցու երկերում պահպանված՝ Արշակունիների (Աշկանիների) արքայացանկի տարբերակները որպես նմուշ, պատկերացում տալու համար այդ ցանկի բնույթի մասին և համեմատելու համար հորենացու-Անանունի պարթևական արքայացանկի հետ: (Մասուդիի և Համզայի սյունակներում տալիս ենք միայն այն անունները կամ թվերը, որոնք տարբերվում են Քաբարիից):

Թաբարի ³¹	Մասուդի ³²	Համզա ³³
Աշկ	10	20
Սաբուր	60	24
Ջուզարդ	10	50
Բիզան	21	Վատնան
Ջուզարդ	19	
Նարսի	40	30
Հուրմուզ	17	20
Արդավան	12	Փիրուզան
Կիսրա	40	
Բալաշ	24	
Արդավան	13	55

266 282 344

Աշքի է զարնում այն հանգամանքը, որ «նվատայ նամակից» ծագող այս արքայացանկը, որը մասնակի տարբեր-

³⁰ Th Nöldeke, նշվ. աշխ., էջ 41:

³¹ Tārikh al-Ṭabarī, I, al-Qāhira, 1960, էջ 580 և հաջ.:

³² Mas'ūdī, Muridj al-Zahā, al-Qāhira, 1948, էջ 235 և հաջ.:

³³ Hamzae Ispahanensi annalium libri X, t. II, Translatio latina Lipsiae, 1948, էջ 101:

րութուններով կրկնվում է մի շարք արաբ հեղինակների մոտ, խիստ կրճատում է, որոշ հեղինակների մոտ գրեթե կիսով չափ սեղմում պարթև Արշակունիների իշխանության իրական ժամանակաշրջանի ակտությունը: Արաբական հեղինակները թեև լրացուցիչ աղբյուրներ ու ավյալներ չեն ունեցնել պարթևական շրջանի պատմության ու ժամանակագրության մասին, բայց բավականաչափ փորձված են եղել համաշխարհային պատմության ժամանակագրության խնդիրներում և նկատել են այս խզումը³⁴: Փորձեր են արվել վերացնելու այն, ստեղծելով պարթևական արքայացանկի նոր տարատեսակներ, որոնք պարունակում են ավելի շատ անուններ և անհրաժեշտ քանակությամբ տարիներ: Այդպիսի արհեստականորեն ընդարձակված արքայացանկերի կարելի է հանդիպել գրեթե բոլոր այն հեղինակների մոտ, որոնք մեջ են բերում նախնական սեղմ տարբերակը³⁵: Դրանք ներկա դեպքում մեզ չեն հետաքրքրում:

Մեզ հետաքրքրողն այստեղ «նվատայ նամակից» ծագող այս արքայացանկերի և հորենացու-Անանունի պարթևական արքայացանկի համեմատությունն է: Առաջին հայացքից իսկ երևում է, որ գրանք շատ են տարբեր թե՛ անուններով, թե՛ նրանց կից թվերով, և թե՛ վերջիններիս հանրագումարներով: «Աշկ» անունը, որով սկսվում է պարսկական ցանկը,

³⁴ Տե՛ս օրինակ, Абу ре йхан Бируни. Избранные произведения. I, Ташкент, 1957, էջ 121 և հաջ.:

³⁵ Tabarī, նշվ. աշխ., էջ 581 և հաջ., Нямта, նշվ. աշխ., էջ 18, տե՛ս նաև Бируни, նշվ. աշխ., էջ 120: Մասուդիի մոտ փորձ է արված անզամ բացատրելու հիշյալ խզման պատճառը: Երբ Արտաշիրը, առված է այնտեղ, տիրացավ Իրանին, մի ավանդություն կար, որ պետությունը կկործանվի Ջրաղաշտի ռեֆորմից հազար տարի հետո: Ժամկետը երկարացնելու համար Արտաշիրը իրեն Ալեքսանդր Մակեդոնացուց բաժանող 510-ից ավելի տարիները կիսեց երկու մասի, և մի մասը, այդ ժամանակ իշխած թագավորների հետ միասին դեռ նետեց պատմությունից, պահպանելով միայն մյուս մասն ու նրա թագավորներին, և հայտարարեց, թե իր զահակավածն տարին ընկնում է Ալեքսանդր Մակեդոնացուց հաշված ընդամենը 260-րդ տարվա վրա: Տե՛ս H. Massé, նշվ. աշխ., էջ 18:

ճիշտ է, նույն «Արշակն» է, որը գլխավորում է հայկական ցանկը, բայց սա իհարկե փաստարկ չի կարող ծառայել ցանկերի հարադասության օգտին: Արշակունիների հիմնադիրը իսկապես Արշակ է կոչվել, և այդ հանգամանքը կարող էր գալ հասնել մեր արքայացանկերին բազմաթիվ ճանապարհներով: Նրանից հետո սկսվում են տարբերությունները: Պարսկական ցանկի հաջորդ անունները գրեթե մինչև վերջ չկան հայկականում: Կարևորն այն է, որ անունների մեծամասնությունը (պարսկականում՝ Սաբուր, Բիզան կամ Նիզար, Նարսի, Հուրմուզ, հայկականում Արշէզ, Արշափր, Արտաշէս, Դարեհ և այլն) խորթ են պարթև Արշակունիներին, չկան նրանց իրական պատմական արքայացանկում, բայց և փոխադարձաբար չեն կրկնվում պարսկական և հայկական արքայացանկերում: Այս հանգամանքը առանձնապես ընդգծելի է և ցույց է տալիս, որ նրանք չեն կարող իրարից սերված լինել: Միակ բացառությունը՝ Պերոզ-Փիրուզ անունը, որը պարթև Արշակունյաց մոտ շահագրգիռով հանդերձ, կա հայկական ցանկում և պարսկական ցանկի որոշ տարբերակներում, չի կարող փոխել այդ եզրակացությունը: Թերևս այն ինչ-որ պատմական հիմք ունի³⁶:

Վերջին երկու անունները, սակայն, Բալաշ ու Արգավան և, համապատասխանորեն, Վաղարշ ու Արտավան, համընկնում են: Սա էլ, Աշկ-Արշակի համընկնման պես, ընդհանրապես չի կարող փաստարկ լինել մի ցանկը մյուսից սերված համարելու օգտին (որովհետև այդ անունների տակ թաքնված են երկու իրական Արշակունի արքաներ՝ դինաստիայի վերջին ներկայացուցիչներ Վաղարշ Ե-ը և Արտավան Ե-ը), սակայն ավելի ուշադրության է արժանի:

Հարցն այն է, որ այդ վերջին պարթև թագավորները, հատկապես Արտավանը, պարսկական գրականության մեջ հանդես են գալիս ոչ միայն հիշյալ արքայացանկում և նրա տարբերակներում, այլև այդ ցանկից դուրս՝ Արտաշիր Պա-

36 Տե՛ս ստորև, էջ 120:

պականի հետ կապված ավանդություններում: Արտաշիրը՝ Սասանյան դինաստիայի հիմնադիրը, պայքարել է վերջին Արշակունի Արտավանի հետ, և այդ պայքարը մանրամասնորեն արտացոլված է իրանական ժողովրդական «Կարնամակի Արտաշիր Բաբական» վեպի մեջ³⁷: Ֆիրդուսին լայնորեն օգտագործել է այդ վեպը, ուստի և նրա մոտ ևս Բալաշի որդի Արգավանը մյուս պարթև թագավորների նման դատարկ անուն չէ, այլ գործող անձ:

Արդ, Հայաստանում ևս տարածված է եղել Սասանյան Պապաքի որդի Արտաշիրի և Արշակունի Վաղարշի որդի Արտավանի պայքարի մասին մի վեպ: Այդ են վկայում Ազաթանգեղոսի հունարեն թարգմանության առաջաբանը, ուր տրված է պայքարի մանրամասն նկարագրությունը³⁸, և Մովսես Խորենացու «Պատմության» երկրորդ գրքի 60-րդ գլուխը (մասամբ մեջ բերվեց վերը), որտեղ բովանդակալից ակնարկներ կան նույն գրույցի առանձին դրվագների կապակցությամբ: Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանը, մանրամասնորեն հետազոտելով խնդիրը և համեմատելով «Կարնամակի», Ազաթանգեղոսի ու Խորենացու տվյալները, հանգել է համոզիչ եզրակացության, «որ ո՛չ Ազաթանգեղոսը և ո՛չ էլ Մովսես Խորենացին ծանոթ չեն եղել «Կարնամակին», որ նրանք աչքի առաջ չեն ունեցել գրավոր պահլավերեն աղբյուր, այլ պարզապես իրենց տեղեկությունները քաղել են Հայաստանում, գուցե նաև Իրանում, տարածված Արտաշիրյան վիպական ցիկլի, գրավոր «Կարնամակին» անհայտ, պատմմաներից»³⁹: Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանը ցույց է տվել նաև, որ

37 Տե՛ս Արտաշիր Բաբական կարնամակ, պահլավ բնագրին թարգմանեց հանդերձ ծանոթագրությամբ դոքտ. Հ. Թիրաթյան, Փարիզ, 1907:

38 Agathangelus, էջ 4:

39 Կ. Մելիք-Օհանջանյան, Ֆիրդուսին և Իրանի վիպական մոտիվները «Շահ-Նամե»-ում ու հայ մատենագրության մեջ, «Ֆիրդուսի» (Բանաստեղծի ծննդյան հազարամյակին նվիրված ժողովածու), Երևան, 1934, էջ 24:

Ագաթանգեղոսը և խորենացին օգտվել են նույն վիպական շաբբի տարբեր պատումներից⁴⁰:

Հետաքրքրականն այստեղ մեր թեմայի առումով այն է, որ Հայաստանում տարածված այս վեպը կարող էր հանդիսանալ մի աղբյուր, որի հիման վրա պարթև Արշակունյաց հայկական արքայացանկը լրացվել է իր վերջին երկու անուններով: Նույն ձևով և իրանում Արշակունիների պարսկական արքայացանկի մեջ վերջին երկու անունները կարող են մուտք գործած լինել «Կարնամակից» կամ նույն վեպի մի այլ պատումից: Այս շափով միայն և այս իմաստով կարելի է խոսել հայկական ու պարսկական արքայացանկերի ազգակցական կապի մասին:

Համոզվելով, որ խորենացու-Անանունի մոտ պահպանված պարթև Արշակունիների արքայացանկը սերված չէ պարսկական բանավոր կամ գրավոր պատմական ավանդության ոլորտից, անցնենք այժմ հաջորդ, ասորական ոլորտին:

Ասորական գրականության մեջ շենք հանդիպում պարթև Արշակունիների սիստեմատիկ արքայացանկի, ուստի համեմատության համար պետք է ընտրենք այլ եղբեր:

Ասորական գրականության մեջ կան մի շարք ընդհանուր ժամանակագրական երկեր, որոնք պարունակում են մարդկության պատմության ժամանակագրությունը՝ սկսած Ադամից: Սրանց մեջ ամենից կարևորներն ու հայտնիներն են Միթայել Ասորու (XII դար)⁴¹ և Գրիգոր Բար-Հեբրեոսի (XIII դար) ժամանակագրությունները: Սրանք իրենց մեջ են առել նախորդ ասորական նմանօրինակ ընդգրկում ունեցող ժամանակագիրների նվաճումները: Վերջիններից պետք է հիշատակել Հովհաննես Եփեսոսցուն (IV դար), Հակոբ Եդեսացուն

40 Կ. Մե լի ք-0 հ ա ն ջ ա ն ն, Եջվ. աշխ., էջ 54: Տե՛ս նաև Բ. Լ. Չ ու գ ա ս զ յ ա ն, Հայ-իրանական գրական առնչություններ, Երևան, 1963, էջ 19:

41 Միթայել Ասորու ժամանակագրությունը շատ վաղ թարգմանվել է հայերեն, տե՛ս Տեառն Միխայելի Պատրիարքի Ասորյո ժամանակագրութիւն, Երուսաղեմ, 1870, և համառոտը՝ Երուսաղեմ, 1871:

(VIII դար), Դիոնիսիոս Թել-Մահրացուն և մի քանի ուրիշներին: Սրանք իրենց հերթին հենվել են ավելի վաղ շրջանների ասորական աղբյուրների վրա: Դժբախտաբար, սակայն, այս բոլոր հեղինակները մեզ հետաքրքրող շրջանի ժամանակագրության հարցերում գտնվում են Եվսեբիոս Կեսարացու «Քրոնիկոնի» հզոր ազդեցության ներքո, և գրեթե դուրս չեն դալիս նրա շրջանակներից: Եվ պետք է ասել, որ այդ ազդեցությունը դարմանալիորեն վաղ է գրսևորվել, դեռևս IV դարում, երբ Եվսեբիոսը թարգմանվել է ասորերեն⁴²: Այնպես որ ասորական ժամանակագրության այս ճյուղը որևէ այնպիսի կարևոր բան չի պարունակել պարթևների մասին, որ չունենա Եվսեբիոսը⁴³ (վերջինիս տվյալներին կանգրագառնանք քիչ հետո) և չի կարող նյութ մատուցած լինել մեր պարթևական արքայացանկի համար:

Ավելի հետաքրքրական է մեզ համար ասորական գրականության մի այլ ճյուղ՝ տեղական փոքր ժամանակագրությունները: Ասորական գրականության ամենավաղ շրջանի համար՝ մինչև V դարը, հատկանշական են վարքագրություններն ու պարունակողները, ինչպես և ծիսական գրականությունը, ապա՝ տեղական ժամանակագրությունները, որոնք ընդգրկում են մի քաղաքի կամ մի երկրամասի պատմություն: Հիմնված լինելով գրավոր կամ բանավոր ձևով պահպանված ավելի հին նյութերի վրա, վերջիններս հաճախ արժեքավոր և հետաքրքրական տեղեկություններ են պարունակում: Այսպիսի ժամանակագրություններից կարևորագույններն են Իեշու Սյունակյացի 506—507 թվականներին կազ-

42 A. Baumstark, Եջվ. աշխ., էջ 58:

43 Բացառությամբ, թերևս, մի դրվագի. Միթայել Ասորին (Եջվ. աշխ., էջ 144, համառոտ, էջ 121) հիշատակում է, որ Մամայաի որդի Ալեքսանդրի օրով թագավորից Արտաշիթ Սասանյանը Պարթև Արշակունիների բարձման ու Սասանյանների հաստատման մասին տեղեկությունը բացակայում է Եվսեբիոսի մոտ: Մեր վաղ միջնադարյան գրողները ևս ստույգ տեղեկություններ չունեն այդ իրադարձության տարեթվի մասին (համտ. խորենացի, որը այդ զեպըր առնչում է Փիլիպոս Արաբի շրթին, նաև Անանուն):

մածր, անանուն «Եղեւյան ժամանակագրութիւնը», «Վարկադե Բետ Սելոխ քաղաքի ժամանակագրութիւնը» (երկուսն էլ VI դարում կազմված) և վերջապես Մեշիհա-Ջըխայի՝ Ադիաբենե երկրի քրիստոնեական եկեղեցու պատմութիւնը (գրված 540 և 551 թթ. միջև)⁴⁴։ Մեզ համար առանձին հետաքրքրութիւն է ներկայացնում վերջինը, որովհետև, որքանով մեզ հաջողվեց պարզել, ասորական գրականութիւն մեջ ամենավաղ սիստեմատիկ տեղեկութիւնների շարքը պարթև Արշակունիների մասին նրա մեջ է պահպանված։ Երկը հասել է մեզ սկզբից ու վերջից թերի վիճակում։ Առավել հին շրջանի պատմութիւնը հեղինակը շարադրել է, ըստ իր խոստովանութիւն, իր ուսուցիչ Հաբելի պատմածի հիման վրա։ Գատեղով Հաբելի պատմածի բովանդակութիւնից, դեռևս V դարում (որի վրա է ընկնում մասամբ Հաբելի ապրելու ժամանակը) Ասորիքում գոյութիւն է ունեցել բավական ստույգ (թերևս և գրավոր) պատմական ավանդութիւն պարթև Արշակունիների մասին, իր բնութիւնով արմատապես տարբեր նույն այդ ժամանակ պարսիկների միջև այդ մասին տարածված պատկերացումներից, որոնք բնութագրվեցին վերը։ Ասորական այս ժամանակագրութիւն մեջ հանդես են գալիս պարթևական վերջին թագավորներից հինգը ոչ սոսկ անուններով, այլ որպես իրական պատմական գործիչներ՝ կապված որոշակի պատմական իրադարձութիւնների հետ։ Այսպես՝ հիշատակվում է Արշակունի խոսրով թագավորի պատերազմը Տրայանոս կայսեր հետ և խոսրովի պարտութիւնը, ինչպես և Տրայանոսի գալուստը Ադիաբենե. սրանք պատմական փաստեր են (մ. թ. 116)⁴⁵։ Պատմվում է Վաղարշ (Վուրգեշ) Բ թագավորի (105/6—147) քրիստոնեաներին ներշնչած երկյուղի մասին, սրա մահվան և Վաղարշ Գ-ի (148—192) գահակալման մասին, նկարագրվում է վերջինիս պատերազմը

հոռմեացիների դեմ, երկու զորքերին պատուհասած ժանտախտը և այլն⁴⁶, որ նույնպես պատմական փաստեր են, հաստատված այլ աղբյուրներով։ Այնուհետև պատմվում է Վաղարշ Գ-ի թագավորութիւն մասին (192—207), սրա ընդհարումների՝ հոռմեացիների և, մյուս կողմից՝ պարսիկների հետ, որոնք արդեն սկսել էին զուլա բարձրացնել, նկարագրվում է խորասանում տեղի ունեցած ճակատամարտը։ Վերջապես մանրամասն տեղեկութիւններ են տրվում (պատմական, և ոչ վիպական բնույթի) Արտավանի ու սրա տապալման մասին պարսիկ Արտաշիրի կողմից։

Արդ, եթե բերված տվյալների հիման վրա մի փոքրիկ արքայացանկ կազմենք, կստացվի հետևյալ պատկերը՝ խոսրով, Վաղարշ Բ, Վաղարշ Գ, Վաղարշ Դ, Արտավան։ Հեղինակը տալիս է ժամանակագրական երկու կովան՝ շարքի սկզբի և վերջի համար։ Խոսրովը ժամանակակից է Տրայանոսի արշավանքին դեպի Արեւելք (114—116). Արտավանը տապալվել է հունաց (= սելևկյան) 535 թ. (= մ. թ. 224 թ.)։ Թե՛ ցանկը, թե՛ ժամանակագրութիւնը պատմական են, ինչպես և, իրենց որոշ անճշտութիւններով հանդերձ, պատմական են նկարագրված իրադարձութիւնները։ Եթե սրա հետ համեմատենք Խորենացու-Անանունի արքայացանկի համար պատասխան մասը, ապա այնտեղ շենք գոնի խոսրովին, իսկ երեք Վաղարշների փոխարեն կհանդիպենք միայն մեկին. խախտված վիճակում հանդես կգա նաև ժամանակագրութիւնը։ Իհարկե մենք զուրկ ենք ասորական արքայացանկի նաև նախորդ հատվածները վերականգնելու հնարավորութիւնից, դրանք հայկականի հետ համեմատելու համար, սակայն բերված փաստերն էլ թույլ են տալիս եզրակացնելու, որ հայկական արքայացանկն իր բնութիւնով ու ծագմամբ այլ է, քան V—VI դարերում, ևս առավել ուրեմն IV դարում կամ ավելի վաղ, ասորական միջավայրում գոյութիւն ունեցած պատ-

⁴⁴ Sources syriaques. Vol. I. Ms̄iha-Zkha (Texte et traduction), Messoul, 1907.

⁴⁵ Հմմտ. N. Debevoise, A Political History of Parthia, Chicago, 1938, էջ 230։

⁴⁶ N. Debevoise, նշվ. աշխ., էջ 252, հմմտ. նաև էջ 231, 255, 258։

կերացումները, ուստի և չի հեցած նրանց վրա և նրանցից չի սերվում:

Գալով հունական միջավայրին, այստեղ ևս գտնում ենք երկու տիպի աղբյուրներ, որոնք տեղեկություններ են պահպանել պարթև Արշակունիների մասին: Դրանցից առաջինը պատմողական աղբյուրներն են, որոնցից կարևորագույնը Օգոստոսի ժամանակակից Պոմպեոս Տրոգոսի երկն է: Այն հասել է մեզ մ. թ. II դարի հեղինակ Հուստինոսի համառոտագրությամբ և պարունակում է պարթևների կապակցված պատմությունը սկզբից մինչև մ. թ. 9 թվականը, բացառությամբ մ. թ. ա. 94—55 թթ.: Այս երկի հիման վրա էլ, մի շարք անտիկ հեղինակների հաղորդած տեղեկությունների, վիմագրական և, մասնավանդ, դրամագիտական տվյալների օժանդակությամբ, քայլ առ քայլ ստեղծվել են այսօրվա գիտական պատկերացումները՝ հաջորդաբար թագավորած երեք տասնյակ պարթև Արշակունիների պատմության ու ժամանակագրության մասին⁴⁷: Պարզ է, որ սա այն ոլորտը չէ, ուր մենք կարող ենք փնտրել քննության առարկա արքայացանկի ակունքները, թեև բացառված չէ, որ այս կամ այն հեղինակի առանձին հաղորդումները կարող են հասած լինել հայ հեղինակներին:

Աղբյուրների մյուս տիպը ժամանակագրական երկերն են: Պետք է ասել, որ հունական սինքրոնիկ ժամանակագրությունների մեջ պարթև Արշակունիներն երբեք հատուկ շարք կազմելու չեն արժանացել, որպիսի շարքեր կազմել են եգիպտական, ասորական, եբրայական, հունական, Աբեմենյան, Պտղոմեյան, Սելևկյան թագավորները, հռոմեական կայսրերն էրը և ուրիշներ: Պարթևական թագավորները միայն ըստ առիթի՝ մյուս շարքերի այս կամ այն ներկայացուցչի հետ հարաբերության մեջ մտնելու կապակցությամբ են հիշատակվել այնտեղ: Դրա փայլուն օրինակը տալիս է Եվսեբիոս Կեսարացու «Քրոնիկոնը», որն այդ տիպի հունական ժամանա-

⁴⁷ М. М. Дьяконов, Очерк истории древнего Ирана, М., 1961, էջ 15 և հաջ.:

կագրությունների հանրագումարն է հանդիսանում: Պարթև Արշակունիներն այնտեղ հիշատակված են երիցս. նախ մակեդոնացիների դեմ ապստամբելու կապակցությամբ, ապա՝ 122 տարի անց, Սելևկյանների դեմ մի այլ Արշակի հաղթական կռիվ մղելու առիթով, և այնուհետև հռոմեացիների դեմ Վաղարշ (Ողոզեսոս) Գ-ի արշավելու կապակցությամբ⁴⁸:

«Քրոնիկոնը» թարգմանվել է հայերեն V դարում. ավելի վաղ հայերին նրա հայտնի լինելու հետքերը չկան: Ն, Աղոնցը ենթադրել է, որ Անանունի մոտ եղած Եվսեբիական նյութը (մեր նշած երեք կետերից առաջին երկուսը) հետագայի՝ Մարաբայի աշակերտների ձեռքով արված հավելում է, Մարաբայի հիմնական ատաղձի վրա⁴⁹: Գր. Խալաթյանցը սրամտորեն, թեև ակամա, հաստատել է այդ միտքը, ցույց տալով այն հակասությունը, որ կա պարթևական արքայացանկի և Եվսեբիոսից եկող ու սխալ հասկացված տվյալների միջև⁵⁰:

Այսպիսի արտաքին բնույթ է կրում պարթև Արշակունիների մասին Եվսեբիոսի հաղորդած տեղեկությունների ազդեցությունը մեր արքայացանկի վրա: Դրա մի ուրիշ փայլուն դրսևորումն էլ տալիս է Խորենացին՝ վերը հիշատակված երեք տեղեկություններից վերջինի առիթով:

«Քրոնիկոնում» Մարկոս Ավրելիոս կայսեր երրորդ տարվա դիմաց կարդում ենք. «Ողոզեսոս արքայ պարթևացի ի հռո-

⁴⁸ «Եսեբի Պամփիլեայ Կեսարացու ժամանակականը երկմասնակց», Վենետիկ, 1818, մասն Ա, էջ 349—350, մասն Բ, էջ 233, 245, 288:

⁴⁹ Н. Адонц, նշվ. աշխ., էջ 97:

⁵⁰ Г. Халатянц, Армянский эпос, ч. I, էջ 88 և հաջ.: Եվսեբիոսի մոտ երկու տարբեր Արշակունիներ վերաբերող տեղեկությունները, որոնց միջև ընկած է 122 տարի, հավելուղը, չիմանալով, վերագրել է մի Արշակի և ստիպված է եղել տալ նրան 130 տարվա թագավորություն: Բայց, երբ հասել է արքայացանկին և նրա մեջ հիշատակված Արշակի դիմաց նշված 56 տարիներին, ապա համաձայնություն ստեղծելու համար երանգավորել է իր խոսքը, հայտնելով, որ 130-ը Արշակի կյանքի տարիներն են, իսկ նա թագավորել է 56 տարի:

մայեցւոց վայրս արշաւեաց»⁵¹: Այս տեղեկութիւնը Խորենացու մոտ հետևյալ կերպ է անդրադարձել. «Եւ Պերող արքայ Պարսից ի հոռոմայեցոց իշխանութիւնն արշաւեաց, ուստի և Պերող անուանեցաւ, որ է յաղթող. քանզի յառաջ անուանէր Վաղեգեսոս ի յունաց լեզուն. բայց թե Պարսք զինչ կոչեն զնա, ոչ գիտեմ»⁵²: Այստեղից պարզորոշ երևում է, թե ինչպէս է Մովսէս Խորենացին Եվսեբիոսից առած տեղեկութիւնը հարմարեցրել իր արքայացանկին, որի ժամանակագրութեան համաձայն տվյալ տարիներին իշխել է Պերողը: Խորենացին ամենևին չի փորձել Պերող անունը փոխարինել «Վաղեգեսոս»-ով, այլ միայն վերջինս կցել է այդ անվանը: Ըստ որում նրան իսկապես հայտնի չի եղել, որ «Վաղեգեսոս»-ը դա նույն Վաղարշն է: Թյուրիմացութեան մեջ է Գր. Խալաթյանցը, երբ պնդում է, թե «աչքի է զարնում նաև, որ մեր պատմաբանը (Խորենացին—Գ. Ս.) ձևացնում է թե չգիտի Ոլոգեսոսի պարսկական անունը... թեև հաջորդ իսկ գլխում ինքն անվանում է նրան հենց նրա պարսկական Վաղարշ անունով»⁵³: Բայց խնդիրն այն է, որ հաջորդ գլխում⁵⁴ հիշատակված Վաղարշը ամենևին էլ Պերողը չէ: Ինչպէս սխալմամբ կարծում է Խալաթյանցը, այլ հենց արքայացանկի Վաղարշը՝ Պերողի հաջորդը:

Այսպիսով, քննելով ու բացատրելով բոլոր հնարավոր օտար միջավայրերը, որտեղից կարելի էր ենթադրել պարթևների արքայացանկի ծագումը, ելնելով կամ նրա բովանդակութունից կամ ժամանակի հայ մատենագրութեան կապերից ու առնչութիւններից, մենք եզրակացնում ենք, որ այն ձևավորված պիտի լինի տեղում, հայկական միջավայրում: Սրանից հետո թվում է, թե ավելորդ կլինեիր կատարել նույն էքսկուրսները նաև հայկական արքայացանկի նկատմամբ: Ինքնին հասկանալի է, որ սա ևս, դեռ ավելի հիմունքներով, պետք է դիտվի որպէս հայկական միջավայրի ծնունդ:

⁵¹ Եւսեբի Պատմութիւնայ..., մասն Բ, էջ 283:

⁵² Խորենացի, II, 64:

⁵³ Գ. Халатянц, Армянские Аршакиды, ч. 1, էջ 108:

⁵⁴ Խորենացի, II, 65:

3

Այժմ, շարունակելու համար, պետք է պարզել, թե Մարաբայի մատյանում, որն առայժմ մեր տեսադաշտի եզրն է կազմում, քննութեան առարկա արքայացանկերը ի՞նչ ծավալով են հանդես եկել, արդյո՞ք որպէս սոսկ ցուցակներ, թե՞ այնտեղ եղել է նաև նրանց հետ կապված շատ թե քիչ հանգամանալից պատմութիւն: Որքան մեզ հայտնի է, սույն հարցը այսպիսի սրութեամբ չի հետաքրքրել հետազոտողներին, այնինչ նրան պատասխանելու համար որոշակի հնարավորութիւններ կան:

Քանի որ Մծուրնացու մատյանը մեզ չի հասել, ապա նրա բովանդակութեան մասին պատկերացումները ստիպված ենք քաղել այն հեղինակների երկերից, որոնք անմիջականորեն օգտվել են նրանից: Այդ հեղինակներն են. Խորենացի, Անանուն, Պրոկոպիոս Կեսարացի՝ VI դարի բյուզանդական հեղինակ, որը վերարտադրել է այդ մատյանի որոշ տվյալները՝ հիշատակելով այն որպէս «Հայոց պատմութիւն»:

Սկսենք Անանունից, որի տվյալները առավել շոշափելի են: Առաջին հերթին անհրաժեշտ է ծանոթանալ նրա առաջաբանին: Բերում ենք այն ըստ Գ. Արզարյանի կողմից ճշտված բնագրի և նրա իսկ թարգմանութեամբ:

«Եւ եղև ոչ ի կամայական պիտոյից վարժ խուզակի զանստորագրեալ ժամանակ և զնախնի քաջացն ձեռնարկելով գրոշմել վիպասանութիւնս, զիմն յիշատակել զառասպելս և ի նոյն շարագրելով ասացից զառ ի յապայսն եղելոյ, և ցուցից համառաւտիւք զարդեաց ժամանակացն զաղետիցս վերաբերութիւն զամս և զատուրս հին թագաւորացն յիշատակելով:

Անդ հայելով ի մատեանն Մարաբայ փիլիսոփայի Մծուրնացոյ [յարձանագիրն], զոր եգիս գրոշմեալ ի վերայ արձանի ի Մծուրն քաղաքի, յապարանսն Սանատրուկ արքայի, հանդէպ դրան արբունական տաճարին, ծածկեալ յաւերածի արբունական կայնիցն: Քանզի զսիւնս տաճարին այնորիկ խընդրեալ ի դուռն արքային Պարսից և բացեալ զաւերածն վասն

սեանցն՝ աստ դիպան արձանագրին, դրոշմեալ ի վերայ վիմի զամս և զաւուրս հին թագաւորացն Հայոց և Պարթևաց, յունալէն դպրութեամբ, զոր իմ գտեալ ի Միջագետս, ի նորին աշակերտացն, կամեցայ ձեզ զըրուցակարգել, քանզի այս ունէր զվերնագիրն այսպէս. «Ես Ագաթանգեղոս գրիչ, գրեցի ի վերայ արձանիս այսորիկ իմով ձեռամբս զամս առաջին թագաւորացն Հայոց, հրամանաւ քաջին Տրդատայ՝ առեալ ի դիւանէ արքունի»: Զոր փոքր մի և ապա յիւրում տեղուոջն տեսցես զպատճենն»:

Թարգմանութիւն.

«Վարժ հետազոտողի քմահաճ ցանկութեամբ չէ, որ ես ձեռնարկում եմ գրել չգրված ժամանակի և նախնի քաջերի պատմութիւնը, հիշատակել որոշ առասպելներ: Նույնը շարունակելով ես կասեմ հետագայում եղածը և համառոտ ցույց կտամ ներկա ժամանակների աղետների վրա հասնելը, հիշատակելով հին թագավորների տարիները: Այնտեղ նայելով Մարաբա փիլիսոփա Մծուրնացու մատյանը [այն արձանագրութեանը], որը նա գտավ սյան վրա դրոշմված, Մծուրն քաղաքում, Սանատրուկ արքայի ապարանքում, արքունական տաճարի դռան հանդեպ, արքայական կայանի ավերակների սակ ծածկված, երբ որ այդ տաճարի սյուները պահանջեցին պարսից արքայի դուռը և երբ սյուների պատճառով բացեցին ավերակները, հանդիպեցին արձանագրութեանը՝ դրոշմված վեմի վրա՝ Հայոց և Պարթևաց հին թագավորների տարիները՝ հունարեն գրութեամբ: Սա գտնելով Միջագետքում, նրա աշակերտների մոտ, կամեցա ձեզ պատմել, որովհետև սա ուներ այսպիսի վերնագիր. «Ես՝ Ագաթանգեղոս գրիչս, այս արձանի վրա իմ ձեռքով գրեցի Հայոց առաջին թագավորների տարիները, քաղելով արքունի դիվանից քաջն Տրդատի հրամանով»: Որի պատճենը կտեսնես քիչ հետո, իր տեղում»⁵⁵:

55 Գ. Աբգարյան, Սեբեոսի պատմութիւնը և Անանունի առեղծվածը, Երևան, 1965, էջ 31—33: Այստեղ մենք ներմուծել ենք նաև վաղուց արդեն առաջարկված «հինգ» բառի ճշտումը որպէս «հին», որին Գ. Աբգարյանը անդրադառնում է իր աշխատութեան հաջորդ էջերում (էջ 34 և հաջ.):

Այս հատվածից երևում է, որ նրա հեղինակը, Միջագետքում եղած ժամանակ, ծանոթացել է Մարաբա Մծուրնացու անունը կրող մի մատյանի, որի մեջ ղետեղված է եղել մի արձանագրութեան պատճեն, որը Մարաբան գտել է վեմի վրա դրոշմված՝ Մծուրն քաղաքում գտնվող՝ Սանատրուկ հայոց արքայի պալատի ավերակներում, երբ այդ ավերակները պեղվել են տաճարի սյուները պարսից արքայի հրամանով իր մոտ տանելու նպատակով: Վեմի վրա գրված են եղել հայոց և պարթևաց հին թագավորների տարիները, ըստ որում արձանագրութիւնն ունեցել է նաև վերտառութիւն, որը բառացի կրկնված է առաջաբանում և վերը մեջ բերված տեքստի ու թարգմանութեան մեջ առնված է շակերտների մեջ: Բերելով վերնագիրը, առաջաբանի հեղինակը խոստանում է տալ նաև արձանագրութեան պատճենը՝ քիչ հետո իր տեղում:

Նախադարձացնելով այնուհետև, որ սկզբում պիտի ավելի հին պատմութիւններ անի, նա իսկապէս սկսում է դրանց շարադրանքը. դրանք են Հայկ ու Բելի, Արա և Շամիրամի առասպելները, նրանց հետնորդների պատմութիւնը մինչև Ալեքսանդր Մակեդոնացի: Այնուհետև⁵⁶ նկարագրվում են պարթևների ապստամբութիւնը մակեդոնացիների դեմ, նրանց թագավոր Արշակի՝ Սելևկյանների նկատմամբ տարած հաղթանակները, Հայաստանում իր որդի Արշակ Փոքրին թագավոր կարգելուն և սրա թագավորութեան սկզբին ուղեկցող հանգամանքները: Սրանից հետո գալիս են երկու արքայացանկեր՝ պարթևների և հայերի:

Քանի որ առաջաբանի «հինգ» բառը ճշտվում է որպէս «հին» բոլոր հիմքերը կան այս երկու ցանկերի մեջ տեսնելու Ագաթանգեղոսի արձանագրութեան՝ առաջաբանում խոստացած պատճենը: Այն իսկապէս գտնվում է առաջաբանից «փոքր մի» (Ստ. Մալխասյանցի հրատարակութեան մեջ՝ 7 էջ)

56 Քանի որ Մարոսյակին վերաբերվող փոքր հատվածի այստեղ տեղադրումը տեքստի ետևադասութեան խախտման հետևանք է. տե՛ս Գ. Աբգարյան, նշվ. աշխ., էջ 11:

հետու և «յիւրում տեղւոջն»: Երկու հանգամանք սակայն կարող են կասկած հարուցել: Մեկ, որ հայոց արքայացանկը շարունակվում է Տրդատից (որի ժամանակակիցն է եղել արձանագրութեան հեղինակ Ազաթանգեղոսը) դեպի այս կողմը, հասնելով մինչև Պայ թագավորը: Այդ խնդրին անդրադարձել ենք մեր նախորդ ուսումնասիրութեան մեջ, հանգելով այն եզրակացութեան, որ ցանկի՝ Տրդատից սկսած հատվածը հետագայի հավելում է⁵⁷: Երկրորդ, որ առաջաբանում մի դեպքում կարդում ենք՝ «գրոշմեալ ի վերայ վիմի զամս և զաւուրս հին թագաւորացն Հայոց և Պարթևաց», սակայն մյուս դեպքում՝ «գրեցի... զամս առաջին թագաւորացն Հայոց»: Երկրորդ դեպքում պարթևների մասին խոսք չկա, ուստի, քանի որ երկու նախադասութիւններն էլ նույն արձանագրութեանն են վերաբերվում, կամ առաջինից պետք է հանել «և Պարթևաց» բառերը, որպես ընդմիջարկում, կամ երկրորդում՝ վերականգնել դրանք: Կարծում ենք, որ պարթևների արքայացանկի ներկայութիւնը՝ առաջաբանի խոստացած տեղում, բավարար հիմք է ծառայում այդ գործողութիւններից երկրորդին դիմելու համար:

Այժմ դառնանք մեզ հետաքրքրող խնդրին: Թե ինչ բովանդակութիւն ու ծավալ է ունեցել արձանագրութեան պատճենը ոչ թե Անանունի մատյանում, ուր մենք այն հանդիպում ենք, և որտեղ այն կարող էր Մարաբայի ծավալուն տեքստի համառոտութիւնը լինել, այլ հենց բուն Մարաբայի մատյանում: Եթե մենք չիմանանք, թե խոսքը ինչ տեսակի ու ծավալի գրվածքի մասին է, որի նկատմամբ ասված է, թե այնտեղ գրված են «զամս և զաւուրս հին թագաւորացն» կամ «զամս առաջին թագաւորացն», արդյոք դա մի մատյանն է, թե միգուցե արձանագրութիւն կրող մի մատանի», ապա մենք չենք կարող գուշակել, թե ինչքան է ծավալվել հեղինա-

57 Գ. Խ. Ս ա ր գ ա յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 80 և հաջ.: Տե՛ս նաև Հ. Տ ա շ յ ա ն, Արշակունի դրամներ, մասն Բ, էջ 269 և հաջ.:

կը. նկարագրել է նա, արդյոք, իր ընտրած թագավորների կյանքն ու գործունեութիւնը և ժամանակի իրադարձութիւնները, թե՛ սոսկ թվարկել է նրանց անունները: Բայց երբ մեզ հայտնի է, որ գրվածքը մի վիմագիր արձանագրութիւն է, դրանով իսկ վերոհիշյալ արտահայտութիւնները ստանում են իրենց կոնկրետ նշանակութիւնը: Իհարկե, արձանագրութիւններն էլ մեծ ու փոքր են լինում, ինչպես, օրինակ վերը հիշատակված ու մասամբ մեջ բերված՝ Նեմրուդ լեռան հսկա հունարեն արձանագրութիւնը⁵⁸: Սակայն այդ տիպի արձանագրութիւնները խիստ հազվադեպ են և, ընդհակառակը, սովորական են մի քանի կամ մի քանի տասնյակ տողերից բաղկացածները: Բացի այդ, ի դեմս առաջաբանի հեղինակի, մենք բարեբախտաբար գործ ունենք մի բծախնդիր մարդու հետ, որը չի զլացել նշելու, թե արձանագրութիւնը արված է եղել մեկ վեմի վրա («ի՛ վերայ վիմի»): Այստեղից էլ պիտի եզրակացնել, որ արձանագրութիւնը պարունակած պիտի լինի ոչ ավելին, քան կարող էր պարունակել մեկ վեմ, այն է՝ սոսկ երկու դիմաստիաների թագավորների ցանկերը, և յուրաքանչյուր արքայանվան դիմաց՝ նրա գահատարիների քանակը, որի իմաստով էլ պետք է հասկանանք «զամս և զաւուրս» կամ մյուս դեպքում պարզապես «զամս... թագաւորացն» արտահայտութիւնը: Հետևաբար Մարաբայի մատյանում զետեղված «պատճենը» մեծ հավանականութեամբ ունեցել է նույն ծավալը, ինչ որ գտնում ենք Անանունի մատյանում: Այս եզրակացութեան են բերում Անանունի տվյալները:

Այլ պարագաներում թերևս անհրաժեշտ լինի հիշատակել բոլոր այն կարծիքները, որոնք կապված են Ազաթանգեղոսի, կամ շատ ավելի մեծ տարածում ստացած «Կեղծ Ազաթանգեղոս»-ի անվան հետ, որի գոյութեան հարցը հայագիտութեան առավել կնճռոտ խնդիրների թվին է պատկանում:

58 Տե՛ս Ստ. Մալխասյանցի «Առաջաբանը» «Սերևոսի եպիսկոպոսի պատմութեան» բնագրի հրատարակութեան մեջ, Երևան, 1939, էջ 6—2Ա:

Սակայն դրա կարիքը չկա, որովհետև մենք այստեղ չենք պնդում, թե Ադաթանգեղոսի արձանագրությունը իսկապես գոյություն է ունեցել, և չենք վիճում այն կեղծ համարողների հետ: Մենք ելնում ենք այն հանգամանքից, որ գոյություն է ունեցել նրա «պատճենը» Մարաբայի մատյանում, իսկ այժմ գոյություն ունի այդ «պատճենի» պատճենը՝ Անանունի մատյանում: Բայց կարող էր արդյոք գոյություն ունենալ պատճենը՝ առանց իսկական գրություն: Անշուշտ կարող էր, և այդպիսի դեպքերը բիշ չեն: Դրանք տեղի են ունենում այն ժամանակ, երբ հեղինակը ամեն գնով ցանկանում է իր հազորագծին հնարավորին չափ մեծ չլիռ ու նշանակություն տալ: Բացառված չէ, ուրեմն, որ Մարաբա Մծուրնացին, քաղելով իր արքայացանկերը այլ աղբյուրից, վերագրել է դրանք ինչ-որ մտացածին կամ իրական, բայց բոլոր դեպքերում բարի համբավ ունեցող անձնավորության:

Այսպիսի մոտեցումը ոչինչ չի փոխում արձանագրության հնարավոր ծավալի մասին վերը ասվածի մեջ: Հիրավի, եթե հեղինակը ցանկացել էր իր հազորակիցներ կայացնել որպես գոյություն չունեցած մի արձանագրության պատճեն, ապա նա պետք է հոգ տաներ, որ «պատճենը» իր ծավալով ու բովանդակությամբ չժխտեր սկզբնագիր օրինակի գոյությունը, այն է, շանցներ մեկ վեմի վրա փորագրելի արձանագրության չափերից:

Դառնանք այժմ Պրոկոպիոս Կեսարացու տվյալներին: Համապատասխան հատվածը, ինչպես և Ն. Աղոնցի և Հ. Մանանդյանի կարծիքները Մարաբայի մատյանից դրա ծագելու մասին, արդեն մի անգամ մեջ ենք բերել մեր նախորդ աշխատության մեջ⁵⁹, ուստի այստեղ հիշեցնենք միայն հիմնական բովանդակությունը: Հին ժամանակ, ասում է Պրոկոպիոսը, հայերն ունեցել են իրենց բնիկ թագավորը: Ալեքսանդր Մակեդոնացու նվաճումներից հետո պարթևներն ապստամբեցին

59 Գ. Խ. Սարգսյան, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը, էջ 36 և հաջ.:

մակեդոնացիների դեմ և տիրեցին Պարսկաստանին 500 տարի շարունակ: Այն ժամանակ պարթև թագավորներից մեկը Արշակ անունը կրող իր եղբորը թագավոր էարգեց Հայաստանում, որի մասին պատմում է «Հայոց պատմությունը»: Շնորհիվ ազգակցության, նրանց միջև հինգ հարյուր տարի խաղաղություն էր տիրում:

Այս բոլորը համընկնում է Անանունի պատմածի հետ: Ծիշտ է, Արշակունիներին նախորդող հայ իշխողները նրա մոտ թագավոր չեն համարվում, ինչպես Պրոկոպիոսի մոտ, բայց, նախ, վերջինս կարող էր ինքնուրույն հասնել այդ հորջորջման և երկրորդ, հավանական է, որ Մարաբայի մոտ նրանց մի մասը թագավորներ են համարվել, ինչպես կա Խորենացու մոտ, որը թերևս, հենվում է Մարաբայի վրա: Բացի այդ, Պրոկոպիոսը հայոց թագավոր կարգված Արշակին համարում է պարթև թագավորի եղբայր (ինչպես Խորենացու մոտ է), իսկ Անանունը՝ նրա որդի⁶⁰: Ինչ վերաբերում է մեզ այստեղ հետաքրքրող, այսինքն Ադաթանգեղոսի արձանագրության պատճենին համապատասխանող հատվածին, ապա Պրոկոպիոսը ոչինչ այնպիսի բան չի ավելացնում Անանունից ստացած մեր տեղեկությունների վրա, որը ստիպեր մեզ հետ կանգնել վերը առաջ քաշած դրույթից: Պարթև արքաները տիրել են 500 տարի, ասում է Պրոկոպիոսը, տալով ցանկի թվական տվյալների հանրագումարը, իսկ Անանունը տալիս է բուն ցանկը, որի գահատարիների գումարն է 502 տարի: Պարթևների և հայերի միջև ազգակցության հետևանքով 500 տարի խաղաղություն է տիրել (այս նշանակում է, որ պարթև Արշակունիները և նրանց հայկական ճյուղը գրեթե միաժամանակ են սկսել թագավորել), ասում է Պրոկոպիոսը: Հայոց արքան կարգվել է առաջին իսկ պարթև Արշակունու կողմից, ձայնակցում է Անանունը: Մի խոսքով, Պրոկոպիոսի պատմածից մենք այնպիսի տպավորություն չենք ստանում, թե նրա օգտագործած «Հայոց պատմության» մեզ հետաքրքրող հատ-

60 Տե՛ս այդ մասին Գ. Խ. Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 127 և հաջ.:

վածում ավելի բան է եղել, քան պարթև և հայ Արշակունիների արքայացանկերն են:

Խորենացու մոտ պատկերն արտաքինապես միանգամայն այլ է: Այստեղ ավելի մանրամասն, քան Անանունի մոտ, շարադրված են Հայկի և Բելի, Արայի և Շամիրամի առասպելները, անհամեմատ ավելի հարուստ է և հաջորդող նյութը, մինչև Ալեքսանդր Մակեդոնացի: Թեև պարզված է, որ այս բաժինները ամբողջությամբ չէ, որ ծագում են Մարաբայի մատյանից, և որ Խորենացին այլ աղբյուրներ էլ է ունեցել⁶¹, այսուհանդերձ Մարաբային վերագրելի նյութի ճշտությունը ցույց է տալիս, որ վերջինիս մատյանի համապատասխան բաժինները շատ ավելի հարուստ են եղել, քան այն, ինչ ներկայացված է Անանունի մոտ: Անանունը, ուրեմը, համառոտել է Մարաբայի մատյանի հիշյալ բաժինները: Հաջորդ՝ պարթևների ապստամբությունը և Սելևկյանների դեմ մղված պայքարին նվիրված հատվածը, սակայն, հակառակ պատկերն է ցուցադրում. Անանունն այստեղ ավելի հանգամանալից է, քան Խորենացին: Հայոց առաջին Արշակունու թագավորության նկարագրության խնդրում առաջնությունը նորից անցնում է Խորենացուն: Հաջորդ հատվածներում, սակայն, նախորդների, կոպիտ ասած, քանակական տարբերությունը փոխվում է որակականի: Անանունի շոր ու դամաք արքայացանկերի դիմաց Խորենացու մոտ հանդիպում ենք հայոց թագավորների ծավալուն և մանրամասն պատմություն, որը զբաղեցնում է ամբողջ երկրորդ գիրքը և ըստ առիթի համեմվում պարթև թագավորների պատմության առանձին գրվագներով: Սրան գուգակցվում է, սակայն, մի այլ հանգամանք, որն սկզբում անհասկանալի է թվում: Մինչդեռ Անանունը այդ մասը շարադրում է Մարաբայի մատյանում դետեղված՝ Ագաթանգեղոսի արձանագրության պատճենից, Խորենացին, հասնելով հայոց երկրորդ Արշակունու՝ Վաղարշակի որդի Արշակի (= Անանունի Արշակի որդի Արշակին)

61 Մ. Աբելյան, Հայ ժողովրդական առասպելները, էջ 390 և հաջ.

թագավորության ավարտին, հայտարարում է, որ Մարաբայի մատյանը այստեղ վերջանում է. «Աստանօր սպառին բանք ծերունույն Մար Աբայ Կատինայ»⁶², իսկ Ագաթանգեղոսին կամ նրա արձանագրությունը բնավ չի հիշատակում:

Ո՞րն է այդ հակասության լուծման բանալին: Մեր կարծիքով այն կա Անանունի տվյալների մեջ. ըստ վերջինների, Մարաբայի զրչին պատկանող բուն տեքստը ավարտվել է առաջին հայ Արշակունի Արշակ Փոքրով (= Խորենացու Վաղարշակը), իսկ այնուհետև, թեև նույն Մարաբայի մատյանի շրջանակներում, եղել է, սակայն, մի ուրիշ տեքստ՝ Ագաթանգեղոսի արձանագրության պատճենը, այսինքն պարթևաց և հայոց արքայացանկերը, նորից սկսած առաջին պարթև և հայ Արշակունիներից: Պրոկոպիոս Կեսարացու մոտ ևս այս բոլորը շարադրված են մեկ աղբյուրի՝ «Հայոց պատմության» շրջանակներում: Արդ, ինչպե՞ս է վարվել Խորենացին, ունենալով ձեռքի տակ Մարաբայի մատյանը: Նա սահմանազատել է Ագաթանգեղոսին Մարաբայից և վերջինիս հետ իր հաշիվները փակել Վաղարշակի որդի Արշակով: Այստեղից, թերևս, պետք է եզրակացնել, որ Անանունի մոտ Մարաբայի սեփական շարադրանքի ավարտի տեղը միայն մոտավոր ճշտությամբ է նշված. երկրորդ հայ Արշակունու գործերի հիշատակումը զոհ է դնացել համառոտման: Իրականում Մարաբայի շարադրանքը ավարտվելիս է եղել հենց նրանով⁶³:

Որևէ հեղինակի երկում հիշատակված կամ մեջ բերված այլ հեղինակների առանձնացման ու որպես առանձին աղբյուր ներկայացման երևույթը խորթ չէ Խորենացուն: Այսպես, օրինակ, նա նվաճեփոս Կեսարացու մոտ իր հանդիպած Բերոսսին, Արյուղենոսին և Աղեքսանդր Բազմավեպին դիտել

62 Խորենացի, II, 9:

63 Ն. Աղունցը ենթադրում է, որ այն ավարտվելիս է եղել նույնիսկ երրորդ հայ Արշակունի Արտաշեսով, և իրավամբ մտացածին է համարում այն կարծեցյալ հակասությունը, թե ինչպե՞ս Վաղարշակի օրոք ստեղծված գրքի մեջ կարող էր տեղ գտնել նրա որդի Արշակի թագավորության նկարագրությունը (Н. Адоиц, նշվ. աշխ., էջ 100):

է տալիս որպէս իր անմիջական աղբյուրներ⁶⁴: Ներկա դեպքը նմանատիպ դեպքերից նրանով է տարբեր, որ այստեղ հեղինակը, առանձնացնելով Ագաթանգեղոսին և նրա արձանագրութիւնը Մարաբայից ու նրա մատչանից, ոչ թե առաջինին դիտել է տալիս որպէս ինքնուրույն աղբյուր, այլ լուսթյան է մատնում նրան: Աղբյուրի լուսթյան մատնելու այլ փաստեր կարելի է բերել Խորենացուց: Այդպիսին է, օրինակ, «Հայոց պատմութեան» ողջ երրորդ գիրքը (աննշան բացատրությամբ): Բայց երբեք սա առանց պատճառի չի լինում: Երրորդ գրքի դեպքում պատճառն այն է, որ Խորենացին դիտելով իրեն որպէս նկարագրվող իրադարձութիւններին ժամանակի առումով մոտ կանգնած անձնավորութիւն, հարկ չի համարում նշել այլ աղբյուրներ, մի բան, որ նա առատորեն անում է հին ժամանակների նկատմամբ:

Քննարկվող դեպքը ևս իր պատճառները կամ պատճառը ունեցած կլինի: Մեր կարծիքով դա հետևյալն է. Ագաթանգեղոսն ու նրա արձանագրութիւնը Մարաբայի մատչանում ըստ երևութիւն հիշատակված են եղել այնպէս, որ տեղիք են տվել այդ արձանագրութեան հավելումը բուն մատչանին հետագայի գործ համարելու: Այդ հանգամանքը կարող է հիմք տված լինել Խորենացուն մի բանի հարչութեամբ ղեպի պատմութեան խորքը տանել Մարաբայի անձնավորութիւնը և Տրդատ Մեծի թագավորութեանը հաջորդած ժամանակներից (որոնց հետ Մարաբան կապվում էր որպէս Տրդատի քարտուղար Ագաթանգեղոսի արձանագրութիւնը պատճենավորող) հասցնել նրան Վաղարշակի ժամանակները: Իսկ Ագաթանգեղոսին չհիշատակելու պատճառ կարող է հանդիսացած լինել այն հանգամանքը, որ Խորենացուն քաջ հայտնի Ագաթանգեղոսը⁶⁵, հայոց դարձի պատմիչը, արձանագրութիւն-

⁶⁴ Խորենացի, I, 4, Հմմտ. ղեռն V. Langlois, Etudes sur les sources de l'Histoire d'Arménie de Moïse de Khoren, „Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St-Petersbourg“, Tome III, 1861, էջ 546:

⁶⁵ Խորենացի, II, 67, 74, 79, 80, 83, 86:

ների և արքայացանկերի նման ոչ մի բան չէր պարունակում: Բայց հրաժարվելով Ագաթանգեղոսի անունը և նրա արձանագրութիւնը հիշատակելուց, Խորենացին, ինչպէս ցույց են տալիս փաստերը, այսինքն իր իսկ արքայացանկերը, ամենևին չի մերժել արձանագրութեան «պատճենի» նյութը և դարձրել է այն իր երկրորդ գրքի շարագրանքի հիմք: Սակայն վերը ասվածից հետևում է, որ այդ նյութը եղել է սոսկ արքայանունների թվարկութիւն՝ օժտված գահատարիների նշումներով, և չի պարունակել դրանց հետ կապված իրադարձութիւնների պատմութիւն: Պատմական դեպքեր են եղել նկարագրված Մարաբայի մատչանի՝ արձանագրութեան պատճենին նախորդող էջերում՝ այն է պարթև և հայ առաջին Արշակունիների գործունեութիւնը: Ըստ Գ. Աբգարյանի, այստեղ է եղել նաև Մամիկոնյանների ծագման մասին զրույցը, որը Անանունի մոտ թերթերի ետևառաջութեան խախտման հանգամանքով պոկվել է իր տեղից և ընկել խորթ միջավայր⁶⁶: Այս, ինչպէս նաև սկզբնապէս այնտեղ այլ նյութերի առկայութիւնը միանգամայն հնարավոր է: Սակայն դրանք արձանագրութեան «պատճենի» հետ կապված չեն եղել:

Ի դեպ, այն փաստը, որ Խորենացին իր աղբյուրից սոսկ արքայանունների ցանկեր է ժողովել և ոչ թե նրանցում հիշատակված թագավորների քիչ թե շատ ծավալուն պատմութիւնը, հավաստվում է նաև մշակման այն եղանակով, որ Խորենացին կիրառել է ցանկերի նկատմամբ, խախտելով տեղ-տեղ նրանց «ագաթանգեղյան» կարգը, տեղափոխութիւններ և ընդմիջարկումներ անելով, որը հավանաբար չէր լինի, և թե Խորենացին գործ ունեցած լիներ ամբողջական պատմութեան հետ:

Թե ինչպէս, ինչ նյութերով է Խորենացին հայոց արքայացանկին կշարժել, միս ու արյուն տվել, այդ հարցին կանգնադրադաճանք հաջորդ գլխում, իսկ այժմ մեր նպատակն է պարզել այն ուղիները, որոնցով արքայացանկերը հասել են Մարաբային:

⁶⁶ Գ. Աբգարյան, նշվ. աշխ., էջ 79:

4

Մեր հերթական առաջադրանքն է քննել արքայացանկերի անվանական կազմն առանձին անունների ծագման, տարածման, հայերի մեջ ներթափանցման և օգտագործման ժամանակի, մեր ցանկերի մեջ գրաված դիրքի և այլ առումներով, որոնելով այնպիսի տվյալներ, որոնք կարող են օժանդակել մեր առջև կանգնած խնդրի լուծմանը: Որպեսզի արքայացանկերի սկզբնօրինակների որևէ անուն դուրս չմնա, մենք հավասարապես կընդգրկենք նրանց երկու՝ և՛ Խորհնացու, և՛ Անանունի տարբերակների մեջ պահպանված բոլոր անունները: Սկսենք պարթևական արքայացանկից:

Արշակ: Պարթև Արշակունիների դինաստիայի հիմնադրի անձնական անունն է. այնուհետև դարձել է դինաստիայի բոլոր թագավորների տոհմանուն, որը նրանք կրում էին իրենց անձնական անուններին կից: Սկզբնական շրջանում, մինչև մ. թ. I դարը, պարթև արքաները իրենց հատած դրամների վրա գետնի վրա արձանագրություններում հանդես էին գալիս միայն Արշակ տոհմանունով, առանց անձնանվան, մի բան, որ շատ դժվարացնում է նրանց տարբերումն ու թվագրումը⁶⁷: Βασιλέως βασιλέων Ἀρσάκου Εὐεργέτου Δικαίου Ἐπιφανοῦς Φιλέλληγος — այսպես է ներկայանում իր գրամների վրա, օրինակ, պարթևական թագավոր Հրահատ Գ-ը (մ. թ. ա 37—2 թթ.)⁶⁸: Այս առումով հատկանշական է, որ մեր արքայացանկում Արշակ անունը ներկայացված է երեք անգամ: ուրեմն սրանցից երկու դեպքում, բացառյալ առաջին Արշակը, մենք գործ ունենք ոչ թե անձնական անունների, այլ տոհմանվան հետ, որովհետև Արշակունի դինաստիայում անձնական Արշակ անունով ուրիշ թագավոր գոյություն չի ունեցել: Խորհնացու արքայացանկը պարունակում է նաև շորրորդ Արշակին՝ Արշական⁶⁹ անունը, որ նշանակում է Արշա-

կունի, Արշակյան: Արշակ անվանաձևը հայերը փոխառել են անմիջապես և հարազատորեն պարթևական անվանաձևից: Արտաշես: Այս անունը, ընդհակառակը, միանգամայն խորթ է պարթև Արշակունիներին, նրանցից ոչ մեկը այդպես չի կոչվել: Պարսկական անուն է, որ կրել են Կրեմենյան դինաստիայի երեք ներկայացուցիչներ. Արտաքսերքս Ա (465—425), Արտաքսերքս Բ Մնեմոն (405—359), Արտաքսերքս Գ Օբոս (359—338): Ἀρταξέρξης — այդ անվան հունական ձևն է, որ ընդունված է գիտական գրականության մեջ: Հայերենի մեջ այդ անունը շատ վաղ է մտել: առաջին հիշատակությունը Արտաշես Ա-ի (189—մոտ 160 թթ.) արձաններին արձանագրություններում է: Մ. Բորիսովը գտնում է, որ այստեղ հանդիպող RTHŠSY գտությունը լրիվ համընկնում է հունական հեղինակների (Պոլիբիոս, Ստրաբոն) հաղորդած Ἀρταξίας ձևին⁷⁰: Ի. Մ. Իլյակոնովը և Կ. Բ. Ստարկովան այս անվանաձևի առթիվ գրում են. «Թեև այդ անունը իրանական ծագում ունի (համապատասխանում է «Արտաքսերքս» անվան) սակայն այն պարթևական է, ինչպես հետագայում հայկական նախարարական արխատոկրատիայի մեջ ընդունված շատ անուններ: Հարցն այն է, դր հին իրանական *Rtaxšaθra-ն հյուսիս-արևմտյան իրանական լեզուներում (մարական և պարթևական) պետք է տա միջին իրանական շրջանում *Artaxšahr ձևը (որին և հանդիպում ենք նիսայի պարթևագիր խեցիների վրա պատմական RTHŠTR գրությունը) և միայն հին պարսկերեն լեզվում է, որ ապրիս է Artaxšaca... Հենց այդ ձևից է օրինաչափորեն ծագում մեր արձանագրությունների (Արտաշես Ա-ի — Գ. Ս.) RTHŠSY (կարգա Artaxšast) ձևը և հին

67 М. М. Дьяконов, Очерк истории древнего Ирана, էջ 15:
68 2. Տ ա շ յ ա ն, Արշակունի դրամներ, Ա, Վիեննա, 1919, էջ 66:
69 Արշակների առատության վրա Խորհնացու արքայացանկում ուշագրություն է դարձրել դոկտ. Սեն-Մարտենը, նշելով, որ գործ ունենք քրոմ-

անվան հետ. նա Արշակ անվան անցյալ ձևեր է տեսնում նաև Արշանակ և Արշաիր անունների մեջ, Տե ս Մ. J. Saint-Martin, Fragments d'une histoire des Arsacides, I, Paris, 1850, էջ 251:
70 А. Борисов, Надписи Артаксия (Арташеса), царя Армени, ВДИ, 1946, № 2, էջ 100:

հայկական ավանդական «Արտաշէս» ձևը⁷¹։ Եթե «Արտաշէս»-ը անմիջապես ծագում է արեմենյան (ըստ Երևույթին՝ ուշ արեմենյան) շրջանի անվանաձևից, ապա մենք կարող ենք հաջորդ եզրակացություն հանգել, որ այն թափանցել է հայերի մեջ որպես արեմենյան արքայական անուն (մանավանդ, եթե հիշենք, որ Արտաքսերքս Բ Մենմոնը համարվում էր Երվանդյանների նախնի⁷²) և որպես այդպիսին էլ սկզբնապես պատվաստվել է հայկական օնոմաստիկային։

Արշանակ։ Անանունի մոտ սրան համապատասխանում է Աշնաշ։ Երկու անուններն էլ այլ աղբյուրներում չեն հիշատակվում, թերևս ինչ-որ մի անվան երկու աղավաղված ձևերն են, որոնք ստացվել են այդ անվան դժվարընթեռնելիություն պատճառով. միզուցն պարզապես «Արշակ»-ի։

Արշէգ։ Անանունի մոտ սրան համապատասխանում է Արշէն։ Ծիշա պետք է համարել ավելի շուտ Արշէգ ձևը, որը մի բանի անգամ կրկնվում է Խորենացու մոտ, այնինչ Արշէն-ը Անանունի մոտ միայն մեկ անգամ է հիշատակված, ուստի և նրա աղավաղված լինելու հավանականությունը ավելի է։ Հնարավոր է թերևս վերականգնել սկզբնական «Արշէս» ձևը, որն ունի Ստեփանոս Տարոնեցին՝ Անանունի ընդօրինակած հատվածում⁷³, և տառը գրությունը կարող է շփոթվել թե ն-ի և թե գ-ի հետ։ Արշէգ անունը Հր. Մճառյանը⁷⁴ համեմատում է Ἄρσγς, Ὀἰρσγς⁷⁵ անվան հետ, որը կրել է Արեմենյան թագավորներից մեկը (338—336)։ Եվանթոսի Քրոնիկոնի հայերեն թարգմանությունում այն՝ բնագրին հարադատ, տառադարձված է Արսէս⁷⁶։ Այդպես էլ պիտի լիներ Խորենացու մոտ, եթե տառադարձված լիներ հունարենից։ Անվան հին պարսկական ձևն է Վարշա,

⁷¹ И. М. Дьяконов, К. Б. Старкова, Надписи Артаксина (Арташеса I), паря Армении, ВДИ, 1955, № 2, 169 և հաջ.։

⁷² Տե՛ս վերը, էջ 30։

⁷³ Տե՛ս «Մերէոսի եպիսկոպոսի պատմութիւն», Երևան, 1939, էջ 12։

⁷⁴ Հայոց անձնանունների բառարան, Ա, էջ 299։

⁷⁵ Di od, XVII, 5, Plut., Alex., II, 3 և ուրիշ.։

⁷⁶ Եսեքի Պատմիկեայ..., Բ, էջ 222։

vršā⁷⁷։ Խորենացու ձևն իրենից պարսկականի և հունականի մի հիբրիդ է ներկայացնում, եթե հետևելիս լինենք Հր. Մճառյանի համադրությանը։ Թերևս նման հիբրիդացումը հնարավոր էր, եթե անունը, թափանցելով հայկական միջավայր, նախ գրի առնվեր արամեական տառերով, իսկ այնուհետև միայն անցներ հունական դպրություն մեջ, պահպանելով սակայն բանավոր ավանդությունում բառամիջի շ հնչյունը, որը և հետագայում՝ անունը հայերեն տառերով տառադարձելու ժամանակ, պետք է վերականգնվեր։ Ինքնըստինքյան նման ուղին կարող է դիտվել որպես սովորական որոշ իրանական անունների համար։ Այդ է ահնարելու նաև հաջորդ քննարկվող անունը։

Արշաիր անունը միանգամայն խորթ է Արշակունիներին։ Ինչպես նշում է Հր. Մճառյանը, Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությունում Արշավիր անունը դրված է երբայտական Axašvērōš անվան տեղ. «Յամին առաջնորդի Դարեհի որդու Արշաւրալ» (Դան., IX, 1)⁷⁸։ Axašvērōš-ը հին պարսկական Xšayāršā անվան երբայտական ձևն է, իսկ նրա հունական ձևն է Ξέρξης, Քսերքսես, որը և ընդունված է գիտական գրականության մեջ։ Այսպիսով, Xšayāršā-ն, Axašvērōš-ի միջնորդությամբ, հայկական հողի վրա դարձել է Արշավիր, որը նույնպես ծագումով պարսկական անուն է (թեև ստուգաբանորեն Xšayāršā-ից միանգամայն տարբեր), բայց որը պարսից մեջ ամենևին չի հանդիպում, իսկ հայերի մեջ՝ բաղմիցս⁷⁹։ Axašvērōš անունը հաղորդվել է Սեպտուադիանոսի Ἀσαύηρος ձևով։ Հարց է ծագում. այդպիսի Աստվածաշնչի թարգմանի՞ չն է ընտրել Արշավիր անունը որպես համահնչյուն՝ հայերի մեջ բացակայող անվանը փոխարինելու համար, թե՛ այդ նույնացումը գոյություն է ունեցել թարգմանչից անկախ և նրանից առաջ, և վերջինս միայն հետևել է ընդունված ավան-

⁷⁷ М. М. Дьяконов, Очерк истории древнего Ирана, էջ 104, F. Justi, Iranisches Namenbuch, Marburg, 1885, էջ 231։

⁷⁸ Հայոց անձնանունների բառարան, Ա, էջ 296։

⁷⁹ F. Justi, էջ 30։

գությանը: Երկրորդ ենթադրության օգտին է վկայում Եվսե-րիոս Կեսարացու Քրոնիկոնի հայերեն թարգմանության հետևյալ հատվածը. «Առ սովաւ,— նշում է Եվսեբիոսը Աքեմենյան Արտաքսիքս (հայերենում՝ Արտաշէս) Բ-ի անվան դիմաց,— թուի լիալ Եսթերայ պատմութիւնն, որ ի հրէից պատմի. եթէ նոյն իցէ՛ որ յերայեցոց Արշաւիրն անուանի եւ ըստ եօթանասնից թարգմանութեանն Արտաշէս կոչի»⁸⁰, Հայտնի է, որ Եսթերի երբայեցեւին գրքի ΑΧΑΨΕΡΟΨ-ը (որ միանգամայն այլ անձնավորութիւն է, քան վերոհիշյալ նրա անվանակիրը) Սեպտուագինտում թյուրիմացաբար ΑΡΤΑΞΕΡΕΥΣ է դարձել, որից և հայերեն թարգմանության մեջ՝ Արտաշէս: Եվսեբիոսը հենց այդ թյուրիմացության վրա է հենվում Եսթե-րի պատմութիւնը սովյալ Արտաշէսին կցելով: Այդ մեզ սա-կայն այժմ չի հետաքրքրում: Կարևորն այն է, որ հայ թարգ-մանիչը այստեղ եւս պարզորոշ կեղտով նուշառնում է ΑΧΑΨ-ΕΡΟΨ անունը Արշավիր անվան հետ: Եթե երկու թարգմանիչներ (իրարից անկախ) կատարում են նույն գործողութիւնը, ապա այստեղ զօվար է պատահական զուգահիշում տեսնել: Ինքը երևույթը շատ կենսական է և հաճախ հանդիպում է նաև մեր օրերում. որևէ անուն, թափանցելով օտար միջավայր, փոխա-րինվում է այդ միջավայրին ծանոթ մի այլ անվամբ, ըստ հնչման նմանութիւն: Այսպես, Մկրտիչը ռուսական միջավայ-րում դառնում է Նիկիտա (օրինակ՝ Մկրտիչ-Նիկիտա Էմին):

Ե՛րբ կարող է տեղի ունեցած լինել սովյալ փոխարինումը: Հնարավոր է, իհարկե, որ հենց V դարում: Սակայն փորձենք մոտենալ սույն խնդրին մի այլ կողմից: Գարեհի որդի Քսերք-սեսը բավական հռչակված է եղել իր ժամանակավաշխարհում և հատկապես Աքեմենյան տերութիւն մեջ. նրա անունը պիտի թափանցեր տերութիւն բոլոր անկյունները և, ի թիվ ալլոց, հայկական միջավայր: Որ այդ իսկապես տեղի է ունեցել, վկա-յում է այն հանդամանքը, որ Սոփիի թագավորը, Արշամաշա-

տում նստած Քսերքսեսը՝ Անտիոքոս Գ-ի ժամանակակից, կրել է այդ անունը⁸¹:

Այդ անվան՝ հայկական միջավայրը թափանցելու ուղին վերականգնելիս, չպետք է մոռանալ, որ նույն ΑΧΑΨΕΡΟΨ — 'HŠWRŠ⁸², ինչպես որ սկզբնապես, առանց ձայնավորների, գրանցվել է երբայական Աստվածաշնչում, շատ մոտիկ պիտի լինի իր հնչմամբ և գրանցմամբ արամեական այն (դժբախ-տաբար մեզ պակասող) ձևին, որով իր ժամանակ այդ անու-նը պիտի գար Հայաստան: քանի որ արամեերենը, ինչպես հայտնի է, Աքեմենյան տերութիւն գրասենյակային ու գործ-նական լեզուն էր: Ուստի և նրա փոխարինումը Արշավիր անու-նով, որի մասին մենք տեղեկանում ենք հինգերորդ դարում (այսինքն իսկույնեթի, հենց որ հայաստա գրականութիւնը թույլ է տալիս), կարող է և ավելի վաղ տեղի ունեցած լինել:

Գարեհի անունը ևս չկա պարթև արքաների մեզ հայտնի անվանացանկում (միայն մի արքայազն՝ մ. թ. 30-ական թթ.) և շատ բնորոշ է Աքեմենյանների համար. Գարեհ Ա (522—486), Աքեմենյանների դինաստիայի նոր ձյուղի հիմ-նադիր, Գարեհ Բ (424—405), Գարեհ Գ (336—330)՝ վերջին Աքեմենյանը: Անվան հին պարսկական ձևն է Dārayava(h)u-, հունական տառադարձութիւնը՝ Δαρειος: Հայկական Գարեհ ձևը Ա. Փերիխանյանի կարծիքով ծագած պիտի լինի միջին մարերեն *Darah ձևից, ուրեմն նախապարթևական ժամանա-կին է վերաբերվում⁸³: Հայկական անվանաձևի խորթութիւնը

⁸¹ Polyb. XXV, 2, 12: Մի ժամանակ բանասերները, փնտրելով Xsaryasa անունը հայկական միջավայրում, կանգ էին առել Շավարշ անվան վրա, սակայն պարզվեց, որ Շավարշը համապատասխանում է պարսկական Syawaršan-ին, ինչպես Շավասպը՝ Syawāspa-ին: Տե՛ս F. Justi, էջ 299 և հաջ.: Ինչ վերաբերում է հայ հին գրականութիւն մեջ հանդիպող Քսերքսես ձևին, ապա դա դուռ մատենագրական փո-խառութիւն է նուարեներից:

⁸² Veteris testamenti concordantiae hebraicae atque chaldaicae, Solomon Mandelkern, Jerusalem (Tel Aviv), 1955, s. v.

⁸³ А. Г. Периханян, Арамейская надпись из Зангезура, ՊԲՀ, 1965, № 4, էջ 118 և հաջ.:

հունականին ընդդժվում է և այն հանգամանքով, որ Գարեհի անվանը հաճախ ուղեկցող հայրանունը V դարի հայերենում «Վշտասպայ» էր (ուղիղ ձևը՝ *Վիշտասպ > Վշտասպ), որ ծագում է անմիջականորեն հին պարսկական Wištāspa-ից, մինչդեռ հունական տառադարձությունն է Հյուստասպիս (Ἰϋστάσπης):

Պերոզ անունը հայանի չէ պարթև Արշակունիների միջև: Այդպես էր անվանվում Սասանյան արքաներից մեկը (457—484), իսկ նրանից առաջ, IV դարում, Շապուհ Բ-ի եղբայրը: Անունը, ինչպես ճիշտ նշում է Խորենացին՝ պարսկերեն նշանակում է «հաղթող»: նույնը հիշատակում է և Ամմիանոս Մարկելլինոսը (victor)⁸⁴: Թերևս, ինչպես մտածել է տալիս Խորենացին, այն կարող է լինել և որևէ պարթև թագավորի պատվանուն: Հատ գրամների Νικατωρ — «հաղթող» պատվանունն է կրել օրինակ, Արտավան Բ-ը (մ. թ. ա. 128—123 թթ.): Գոտարզ արքան (մ. թ. 40—50 թթ.) կրել է Νικαφόρος (նորից «հաղթող») — պատվանունը⁸⁵: Մեր ենթադրություն օգտին է խոսում կարծես այն հանգամանքը, որ պարսկական և արաբական գրականության մեջ հանդիպող պարթև թագավորների արքայացանկի սրոշ տարբերակներում ևս կա Փիրուզ կամ Փիրուզան անունով թագավոր:

Վաղարշ. I—III դարերի պարթև Արշակունիներից հինգի անունը: Անվան բազմիցս հանդիպող հունական և լատինական Ουολόγαϊσος, Օλαγέσος, Vologaesus և այլ տարատեսակներով տառադարձությունը և ստորական wlgš տառադարձությունը համընկնում են պարթևական անվանաձևի հետ, որը արամեաառ գրանցված է գրամների վրա՝ Walgaše malkā⁸⁶: Հայկական Valarš ձևի առնչությունը պարթևական ձևի հետ պարզ չէ: Յուստին այն նույնիսկ ուրիշ անուն է համարում, որով հայերը փոխարինել են Walgaš-ը⁸⁷: Հետաքրքրա-

կան է Գառնիի նորագյուտ, մ. թ. II—III դարերին պատկանող արամեերեն արձանագրության մեջ հանդիպող wlgš գրությունը, որը փաստորեն արամեաառ արտահայտված հունա-լատինական ձևն է ցուցադրում⁸⁸:

Արտավան. պարթևական հինգ թագավորների անուն, որոնց թվում և Արշակունի զինաստիայի վերջին թագավորի՝ Արտավան Ե-ի (213—226): Հայկական Արտավան ձևը որոշակի նմանություն է դրսևորում հունա-լատինական տառադարձություններին՝ Ἀρτάβανος, Artabanus, որոշ տարբերակներով, որոնց հիմքում ընկած է պարթևական ձևը: Պարսիկ պահլավերենի մեջ գործածվում Ardavān ձևը⁸⁹:

Պարթևական արքայացանկի անունների այս տեսությունը թույլ է տալիս որոշ հետևություններ անել նրա կազմի մասին: Կազմը միատարր չէ: Այստեղ հանդիպում ենք անունների մի խմբի, որն աչքի է ընկնում ոչ միայն իր խորթությունը պարթև Արշակունիների իրական անվանացանկին, այլև նրանով, որ հարագատ է մի այլ զինաստիայի՝ Աքեմենյանների անվանացանկին: Անունների այս խումբն է՝ Արտաշէս, Գարեհ, Արշաիր, Արշէլ: Եթե արդարանան վերջին երկու անուններին վերը տրված պարզարանումները, ապա կարելի կլինի արձանագրել, որ առկա անունները սպառում են Աքեմենյան զինաստիայի Գարեհյան ճյուղի անվանական կազմը:

Սակայն թվարկված անունները իրենց՝ Աքեմենյանների արքայացանկին պատկանելությունը չէ միայն, որ աչքի են ընկնում, այլ հետաքրքրական են նաև նրանով, որ հայկական միջավայր են մտել դեռևս հին ժամանակներից: Գարեհ անվանաձևը ցույց է տալիս, որ այն ներմուծվել է նախապարթևական շրջանում, իսկ Արտաշէսի դեպքում, անվանաձևից բացի, այդ մասին վկայում են Արտաշէս Ա-ի արամեական

84 F. Justi, էջ 247:

85 Ն. Տ ա շ ա ն, Արշակունի գրամներ, Ա, էջ 37 և 97:

86 F. Justi, էջ 344:

87 Անդ, էջ 346:

88 А. Периханян, Агамейская надпись из Гарни, ՊԲՀ, 1964, № 3, էջ 137:

89 И. М. Оранский, Введение в иранскую филологию, М., 1960, էջ 181:

արձանագրությունները: նույնը, թեև պակաս համոզվածությամբ, կարելի է նշել նաև Արշալիր ու Արշէզ անունների կապակցությամբ:

Սրան կարելի է ավելացնել նաև այն հետևությունը, որ վերոհիշյալ անունները իրանական միջավայրից Հայաստան են թափանցել որպես թագավորական անուններ, այսինքն, որ նրանց ներմուծման անմիջական դրդապատճառը եղել է այն հանգամանքը, որ դրանք կրել են Աքեմենյան թագավորները: Վերը այդ նշվեց Արտաշէս և մասամբ Արշալիր անունների կապակցությամբ, բայց նույնը վերաբերվում է նաև մյուսաներին, հատկապես Դարեհ անվանաձևին, որը, մտնելով հայկական միջավայր, բնա երևույթին չի էլ օգտագործվել որպես անձնանուն⁹⁰, այլ պահպանվել է միմիայն որպես Դարեհ Վշտասպայանի անունը:

Քննենք այժմ նույն կարգով հայոց թագավորների ցանկի անունների կազմը, շիրկնելով սակայն այն տեղեկությունները, որոնք բերվեցին պարթևական ցանկի պարունակած նույն անունների կապակցությամբ:

Վաղարշակ. Անանունի մոտ սրան համապատասխանում է Արշակ: Սրանց համապատասխանության խնդրի մանրամասն քննարկումը մեզ շատ հեռու կտաներ: Թավարարվում ենք կրկնելով, որ արքայացանկերի սկզբնօրինակն սկսված պիտի լինի Արշակով, որ պարզ երևում է Պրոկոպիոս Կեսարացու համապատասխան վկայությունից⁹¹: Բացառված չէ, որ առաջին հայոց Արշակունիները պարթև Արշակունիների նման կրել են Արշակ տոհմանունը⁹²:

⁹⁰ Ուստի և այն բացակայում է Հր. Աճառյանի Հայոց անձնանունների բառարանում. ներկայացված է միայն, այն էլ մեկ անգամ, Դարա անվանաձևը, որն արդեն Սասանյան շրջանի փոխառություն է (Հայոց անձնանունների բառարան, Բ, էջ 20):

⁹¹ De aedificiis, III, 1, St' u 9. Ն. Ս ր գ ս յ ան, Մովսես հորեհնացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը, էջ 36 և հաջ.:

⁹² Անդ, էջ 127 և հաջ.:

Արտաշէս. բնորոշ է Արշակունիներին Հայաստանում նախորդած դինաստիայի համար: Այս անունով երեք թագավոր է հայտնի՝ Արտաշէս Ա (189—մոտ. 160 մ. թ. ա.), Արտաշէս Բ (30—20 մ. թ. ա.), Զենոն-Արտաշէս (18—34 մ. թ.): Վերջին հայ Արշակունին ևս կրել է այդ անունը (422—428), մի գուցե նրա սասանյան «Արտաշիր» անվանաձևով⁹³:

Տիգրան. հայերի մեջ օգտագործվում է սկսած հնագույն ժամանակներից, համենայն դեպս մ. թ. ա. VI դարից⁹⁴: Հայ Արշակունիներին, ինչպես և, ի դեպ, պարթև Արշակունիներին այն միանգամայն խորթ է եղել: Նիստ բնորոշ է Արտաշիսյանների համար, որոնց մեջ հանդիպում է բազմիցս: Ըստ Հ. Մանանդյանի, արքայացանկի մեջ հանդես եկող Տիրա՝ անունը ևս պետք է տվյալ դեպքում Տիգրան կարգավ⁹⁵:

Արտաշատ. հայ Արշակունիների համար խորթ անուն: Մ. թ. III դարի կեսերին Հայաստանում թագավորած Արտավազդն ամենայն հավանականությամբ Արշակունի չի եղել⁹⁶: Արտաշիսյան դինաստիայում այդ անունով երեք թագավոր է եղել:

Արտաւան (հիշատակվում է միայն Անանունի տարբերակում). խորթ է ինչպես հայ Արշակունիներին, այնպես էլ Արտաշիսյաններին: Վերջերս հայտնաբերվել է մի բրոնզե դրամ, որը հրատարակիչը աներկբայիփորեն Մոփբի թագավորության դրամների շարքն է դասում, ընդգծելով նրա համակողմանի նմանությունը Մոփբի թագավոր Քսերքսեսի նախկինում հայտնի դրամներին: Արդ, այդ դրամի արձանագրությունը, որ թերի է պահպանված, կարդացվում է որպես ΒΑΣΙΛΕΥΣ [...]ΑΒΑΝΟΥ⁹⁷: Այդպիսի -αβανος կամ -αβανης վերջավորություն ունեցող այլ անուն, քան Ἀραβανος/ης, հայտնի

⁹³ Նորեհնացի, III, 58:

⁹⁴ Xen. Inst. Cyri. III, 1, 14, Նորեհնացի, I, 22:

⁹⁵ Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, Ա, էջ 135, 302, 303:

⁹⁶ Անդ, Բ, էջ 93:

⁹⁷ G. Le Rider, Monnaies grecques acquises par le Cabinet des médailles en 1959, „Revue numismatique“, 1959—1960, էջ 23:

չէ: Ի դեպ, այդ անունը թեև շատ գործածական է եղել պարթև Արշակունիների միջև, սակայն բնորոշ պարթևական չէ: Եղել են այդ անունը կրող, մի քանի ամիս թագավորած, Աքեմենյան թագավոր՝ Քսերքսես Ա-ի հաջորդը⁹⁸ և այլ անձինք: Վերահիշյալ դրամի հրատարակիչը նշում է նաև, որ Արտաան անունը առկա լինելով հայ թագավորների արքայացանկում (նկատի ունի բննութային առարկա արքայացանկը), կարող է վերականգնվել այդ դրամի վրա⁹⁹:

Արշալիր (հիշատակվում է միայն Անանունի տարբերակում)․ ինչպես և նախորդը, չկա հայ Արշակունիների և Արտաշիսյանների միջև: Եթե հաշվի առնենք վերը ասվածը այդ անվան և Xšayāršā-Քսերքսես անվան համապատասխանության մասին, ապա պետք է նորից հիշատակել Մոփքի թագավոր Քսերքսեսին, որը նստած էր Արշամաշատ քաղաքում և ամուսնացած Անտիոքոս Գ Մեծի քրոջը, որի ձեռքով էլ սպանվեց¹⁰⁰: Սրանից պահպանվել են դրամներ Βασιλέως Ξέρξης արձանագրությամբ¹⁰¹:

Արշամ. հին պարսկական անուն՝ Arsāma¹⁰². նախորդ երկուսի նման խորթ է հայ Արշակունիներին և Արտաշիսյաններին: Հայաստի ևն Մոփքի թագավոր Արշամի դրամները Βασιλέως Ἀρσάμου արձանագրությամբ¹⁰³: Այս Արշամը հետազոտողների կողմից նույնացվում է Arsabes հայոց թագավորի հետ, որը մ. թ. ա. 230-ական թվականներին հյուսիսային լեռն է Սելևկյան գահի հավակնորդ Անտիոքոս Հերբաբին¹⁰⁴ և հիմնադրել Արշամաշատ քաղաքը: Հայտնի է նաև կոմմագենյան երվանդյանների շարքում հիշատակված մի Ἀρσάμης թագավոր¹⁰⁵, Կոմմագենում գտնվող ելիու Ἀρσαμεία քաղաք-

⁹⁸ Եսեբի Պամփիկայ. ., Բ, էջ 208.

⁹⁹ G. Le Rider, նշվ. աշխ., էջ 24:

¹⁰⁰ Polyb., VIII, 25, Joh. Ant., fr. 53.

¹⁰¹ E. Babelon, նշվ. աշխ.:

¹⁰² F. Justi, էջ 29:

¹⁰³ E. Babelon, նշվ. աշխ.:

¹⁰⁴ Polyani Strategem., IV, 17.

¹⁰⁵ K. Humann und O. Puchstein, նշվ. աշխ., էջ 300.

ների հիմնադիրը, որն ապրել է նույնպես մ. թ. ա. III դարի երկրորդ կեսում: Գ. Տիրացյանի կարծիքով այդ երկուսը միևնույն անձնավորությունն են, որը և եղել է Կոմմագեն-Մոփք միացյալ թագավորության միապետ¹⁰⁶:

Արշամ անվան ներկայությունը հայոց անվանացանկում վաղուց ի վեր թյուրիմացություն են համարում, կապելով ցանկում նրան հաջորդող Արգարի Ուխիսամա՝ «Սև» մականվան սխալ ըմբռնման հետ՝ որպես Արգարի հայրանուն «Արշամայ»: Թյուրիմացությունը իսկապես տեղի է ունեցել, դս մի փաստ է, որ հավաստվում է Լաբուրնայի հայերեն թարգմանության մեջ «Արգար Արշամայ» գրություն առկայությամբ, բնագրի «Ուխիսամա»-ի փոխարեն¹⁰⁷: Մեր կարծիքով, սակայն, այդ թյուրիմացությունը հնարավոր է դարձել միմիայն այն պատճառով, որ նախապես հայոց արքայացանկում առկա է եղել Արշամ անունը:

Արգար. Ուխիսայի (Եղեսիայի) ասորական իշխանության տերերի միջև շատ բնորոշված անուն: Արգարներից մեկի հետ կապված է Քրիստոսի հետ նամակագրություն ունենալու և հրաշքով հիվանդությունից փրկվելու ու քրիստոնեություն ընդունելու ավանդությունը: Այդ ավանդությունը հայկական հողի հետ կապելու ձգտման հետևանքով Արգարը հայացվել է:

Սանատրուկ անունը ընդունված էր և՛ պարթև, և հայ Արշակունիների մոտ: Այդ անունն է կրել երկրորդ հայ Արշակունին (մոտ. 80—110 թթ.)¹⁰⁸:

Երուանդ. խորթ լինելով հայ Արշակունի և Արտաշիսյան դինաստիաներին, նախաարտաշիսյան շրջանում Հայաստանում իշխող դինաստիայի ամենաբնորոշ անունն է, որով և ամբողջ տոհմը կոչվել է Երվանդյան: Նեմրուդ լեռան արձանագրություններից և այլ աղբյուրներից հայտնի են մի շարք

¹⁰⁶ Г. Тирациян, Страна Коммагена и Армения, «Տեղեկատիր», 1956, № 3, էջ 74.

¹⁰⁷ Լաբուրնայի դիանագիր դպրի Եղեսիայի թուղթ Արգարու, Վենետիկ, 1868, էջ 4:

¹⁰⁸ 2. Մ ա ն ա ն դ յ ա ն, Քենական տեսություն, Բ, մասն Ա, էջ 14:

Երվանդներ, որոնցից մեկը, որ Հայաստանի արքեմենյան սատրապն էր և ամուսնացած էր Արտաքսեսերս Բ Մենմոնի դստեր հետ, կառավարել է V—IV դարերի եզրին, երկրորդը, որ արդեն Հայաստանի թագավոր էր, իշխել է Ալեքսանդր Մակեդոնացու օրով, երրորդը, որ զինաստիայի հայաստանյան ճյուղի վերջին ներկայացուցիչն է, իշխել է մ. թ. ա. III դարի վերջերին—II դարի սկզբներին¹⁰⁹; Սրանից գահը խլել է Արտաշես Ա-ը, որը, սակայն, իր ծննդաբանության մեջ պահպանել է RWNDKN «Երվանդական» հորջորջումը: Երվանդյանները շարունակել են թագավորել Կոմմագենեում:

Տիրան. IV դարի հայ Արշակունի թագավորի անուն: Տե՛ս նաև վերը, Տիգրան անվան տակ:

Վաղարշ անունը կրել են երկու հայ Արշակունի թագավորներ՝ Վաղարշ Ա (117—մոտ. 140) և Վաղարշ Բ (II դարի վերջ— III դարի սկիզբ):

Խոսրով անունը կրել են մի շարք հայ Արշակունիներ, որոնցից առաջինը իշխել է մ. թ. III դարի սկզբներին:

Հայոց արքայացանկը, ինչպես համոզվում ենք, իր բազմատարբությունում հեռ չի մնում նախորդ, պարթևական արքայացանկից և նույնիսկ գերազանցում է նրան: Նախ և առաջ նրանից, որպես ոչ-Արշակունի, անջատվում են Արտաշես, Տիգրան, Արտաազդ անունները, որոնք պատկանում են Արշակունիներին նախորդող՝ Արտաշես Ա-ի կողմից հիմնադրված զինաստիային: Այնուհետև առանձնանում է այս զինաստիային նախորդած իշխողների հետ կապված Երուանդ անունը: Սրա տոհմին բնորոշ է եղել մեր արքայացանկում տեղ գտած Արշամ անունը¹¹⁰: Անանունի տարբերակը տալիս է ևս Արշալիր ու Արտաան, որոնց մեջ նշմարելի են Մոփքի զինաստիայի (Երվանդյան տոհմի մի ճյուղ) թագավորների պատկերները:

109 Տե՛ս Գ. Տիրացյան, Երվանդունիները՝ Հայաստանում, «Տեղեկագիր», 1958, № 6, էջ 61 և հաջ.:

110 Հմմտ. J. Marguerite, նշվ. աշխ., էջ 655:

Ավելացնելով սրանց վրա նախորդ արքայացանկում պարունակվող Աքեմենյաններին, սկսած Դարեհից, մենք տեսնում ենք, որ հայկական պատմական ավանդությունը պահպանել է հեագույն արքայացանկերի աճը մի փունջ, որը մետրոպատա գրականության մեջ հանդես է գալիս Արշակունիների անվան տակ քողարկված:

Մենք իրավունք ունենք պնդելու, որ այդ արքայացանկերի դարերի ընթացքում պահպանումը պատահականության հետևանք կամ սոսկ գրական հաջորդակցության մի երևույթ լինել չէր կարող: Մանավանդ օտար իշխողների անվանաշարքերի պահպանման հանգամանքը անպայման պետք է կապված լինի տեղում, հին Հայաստանի կյանքում էական դեր խաղացած որևէ երևույթին կամ հիմնարկությանը նրանց ունեցած առնչության հետ. նրանք չէին պահպանվի, եթե չունենային այդ տեղական երևույթին, հիմնարկությանը ծառայելու, սպասարկելու ֆունկցիան և դրանով իսկ անհրաժեշտ շղառնային:

5

Մեր աեսագաշտում կա միայն մի այնպիսի երևույթ կամ հիմնարկություն, որի շնորհիվ ամբողջ այդ նյութը կարող էր հարատևել: Դա նախորդ գլխում հետազոտված թագավորական զինաստիայի պաշտամունքն է, որը, ինչպես ջանացել ենք ցույց տալ, գոյություն է ունեցել Հայաստանում, սկսած մ. թ. ա. II դարի առաջին կեսից մինչև, հավանաբար, քրիստոնեության հաստատումը Հայաստանում, և ապրել է զարգացման մի շարք փուլեր:

Մովսես Խորենացին հաղորդում է, որ հայոց թագավորները հատուկ մեհյաններ էին կառուցում, ուր զետեղում էին իրենց աստվածների պատկերները և իրենց նախնիների կուսքերը, պաշտում դրանց ու զոհեր մատուցում: Հայկական մի շարք այլ նյութեր, ինչպես և Հայաստանի հարևան Հելլենիստական երկրների վառ օրինակները, ցույց են տալիս, որ Խո-

րենացու այս հաղորդումները միանգամայն ճշմարտացի են¹¹¹։ Հարց է ծագում, թե ովքե՞ր էին պաշտամունքի առարկա դարձած այդ նախնիները։ Նախորդ գլխում մենք մտածվորապես բնութագրեցինք նրանց կազմը, հենվելով Նեմրուզ լեռան արձանագրությունների և այլ նյութերի վրա։ Ըստ այդ արձանագրությունների, Երվանդյանները իրենց սերված էին համարում Աքեմենյաններից, ավելի ճշգրիտ՝ Աքեմենյանների Գարեհյան ճյուղից (Գարեհը նրանց առաջին նախնին էր)։ Հայոց թագավոր Արտաշես Ա-ը, որ պայքարից հետո փոխարինել էր գահին վրա վերջին Երվանդին, այսուհանդերձ, իրեն «Երվանդական» էր համարում, ինչպես մի քանի անգամ նշել ենք։ Այսպիսով՝ Աքեմենյաններ, Երվանդյաններ և Արտաշեսի սերունդը՝ Արտաշիսյաններ։ Այնուհետև գալիս են Արշակունիները, որոնք ինչպես երևում է նախորդ գլխում քննարկված նյութերից, հետ չեն կանգնում դինաստիայի պաշտամունքից, շարունակում են հետևել այդ սովորությունը¹¹²։ Նրանց նախնիներն են պարթև Արշակունիները։ Ահա և պարթև ու հայ Արշակունիներ։ Մենք ստանում ենք իսկ և իսկ այն պատկերը, որ պարունակում են քննարկված արքայացանկերը, և դժվար է այս երկու երևույթները շկամրջել, հնուու պահել իրարից։ Ավելորդ է ասել, որ ոչ մի առարկություն չի կարող առաջացնել Ծոփքի դինաստիայի ներկայացուցիչների այդ հավելումը նկարագրված փնջին, որին մի գուցե հիմք են տալիս Անանունի տարբերակի տվյալները։

Այսպիսով մեր տրամադրության տակ կա արքայացանկերի դարգացման շղթայի երկու օղակ՝ սկզբնականը և վերջնականը։ Դրանց միջև եղած օղակները մեզ հայտնի չեն, բայց կարելի է վերականգնել՝ հենվելով կողմնակի տվյալների վրա։

Քանի որ դինաստիական պաշտամունքին նվիրված Հայաստանի սրբավայրերից ու մեհյաններից ոչ մեկը դեռևս չի հայտնաբերված ու պեղված, մենք ստիպված ենք որպես ելակետ ընդունել Կոմմաղենեի սրբատեղիները, հատկապես Նեմրուզ լեռան մեհյանը, հուսալով, որ մեր համապատասխան տաճարները շատ չպետք է տարբերվեին հարևան, նաև հարազատ այդ երկրի տաճարներից. այդ հույսի համար ամուր պատվանդան են խորենացու նկարագրությունները։

Արդ, Նեմրուզ լեռան մեհյանում շարքերով տեղադրված են սալեր, որոնցից յուրաքանչյուրը կրում է նախնիներից մեկի բարձրաքանդակ պատկերը և համապատասխան արձանագրություն, որի մեջ հիշատակված է այդ նախնու անունը և հաճախ կոչումն ու հայրանունը։ Հասկանալի է, որ սրանց հետ մեկտեղ տաճարներում գոյություն պիտի ունենային նախնիների ցուցակները, ինչպես և նրանց հետ կապված այլ գրանցումներ, թեև ուղ հենց գործնական նպատակով արված. այն է, թե ե՞րբ (տարվա ո՞ր օրերին) և ինչպիսի՞ գոհարբություններ պիտի մատուցվեին տվյալ նախնու այն գոհասեղանների վրա, որոնցից մեկական կանգնեցված է յուրաքանչյուր սալի դիմաց¹¹³, ովքե՞ր էին տվյալ նախնու կամ նախնիների մի ենթախմբի պաշտամունքն իրականացնող քրմերը և այլն։

Վերը հիշատակվեց մի արձանագրություն, որտեղ հականն-հանմանն թվարկված են Սելևկյան մի շարք թագավորներ ու նրանց պաշտամունքը սպասարկող քրմերը։ Հետաքրքրական է նշել, որ պարթև և հայ թագավորների ցանկը պարունակող՝ այսպես կոչված Կեղծ Ագաթանգեղոսի արձանագրությունը, ըստ Անանունի, գրված է եղել «հանդէպ դրան արքունական տաճարի» գտնվող վեմի վրա, և այն հայտնաբերել են հենց տաճարը պեղելու առիթով¹¹⁴։

111 Տե՛ս սույն աշխատության առաջին գլուխը։

112 Տե՛ս վերը, էջ 59 և հաջ.։

113 Հմմտ. Խորենացու այն հաղորդումը, թե Բագարանում «գրագնաց յօրինեալ է զկազմութիւն» (II, 40)։

114 Տե՛ս վերը, էջ 103։

Քանի որ թագավորական դինաստիայի պաշտամունքը շարունակվել է Հայաստանում մի քանի դարերի ընթացքում, հասկանալի է, որ մեհայանների դիվաններում պետք է կուտակվեին նմանօրինակ մեծաքանակ հին ու նոր գրանցումներ՝ ինչպես գործնական, այնպես էլ հանդիսավոր բնույթ կրող նպատակների համար, ըստ որում, իհարկե, ոչ միայն վիմագիր, այլև մագաղաթագիր: Գինաստիայի պաշտամունքը Հայաստանում հասել էր ընդհուպ քրիստոնեության հաստատման նախօրեին, միզուցե և մնացորդաբար հարատևել որոշ ժամանակ ևս: Ըիրշտ է, Ագաթանգեղոսից տեղեկանում ենք, որ բոլոր հեթանոսական տաճարները կործանվել ու հիմնահատակ քանդվել են IV դարի սկզբներին, սակայն այս հաղորդումներին պիտի մոտենալ որոշակի վերապահությամբ, որին մղում է մեզ Գարանադյաց Անիի սրբատեղիի օրինակը, ինչպես և Գառնիի հեթանոսական տաճարի պահպանման փաստը¹¹⁵:

Հասկանալի է, որ այս բոլորի մեջ կարևորագույն տեղերից մեկը պատկանում է լեզվի խնդրին: Գծախտաբար առկա սուղ տվյալները թույլ չեն տալիս այն պատշաճորեն լուսարանել, հաստատուպես որևէ բան ասել այն մասին, թե ո՞ր լեզվի հետ գործ ունենք այս բնագավառում: Նախնական արամեերենին, որը Հայաստանը ժառանգել էր Աքեմենյաններից, որպես գործնական ու պետական լեզու, շուտով համառուղեկից դարձավ հունարենը: Վերջինս, իհարկե, թափանցել էր և կրոնի ասպարեզը՝ հունական կրոնի որոշ տարրերի հետ միասին: Այդ են վկայում հայոց պանթեոնի աստվածների ու աստվածուհիների հունական կրկնանունները, սակայն մեր արքայացանկի անվանաձևերը թույլ չեն տալիս համակերպվել այն մտքին, թե մեսրոպատա գրականությունը դրանք ստացել է անմիջականորեն հունարենից, որովհետև նրանք չափազանց տարբեր են համապատասխան անունների հունական անվանաձևերից, որում մենք համոզվեցինք վերն արված

տեսություն ժամանակ: Վերջինը նկատել է դեռ Ա. Գուտշմիդը¹¹⁶: Առկա անվանաձևերն իրենց շեշտված ու որպես օրենք անխառն հայկական ձևավորմամբ, հատկապես օտար անունները, թույլ չեն տալիս հաշտվելու նաև այն ենթադրության հետ, թե նրանց պահպանումը և հարատևումը կարող էր սոսկ բանավոր, ինչքան էլ որ այն ուժեղ պատկերացնենք, ավանդույթի հետ կապված լինել, և ակնարկում են հայկական գրավոր ավանդույթի գոյությունը: Ուրիշ խոսքով, նրանք թերևս մի նոր հիմք են տալիս խոսելու նախամեսրոպյան գրավոր հայերենի մասին, թեկուզ և խիստ սահմանափակված՝ բրմության միջավայրով ու տաճարների սահմաններով:

Ինչևիցէ, մեհենական դիվանների այդ նյութը եկել հասել է մեսրոպատա գրականությանը: Մեր արքայացանկերը, սակայն, ցույց են տալիս, նախ, որ այդ նյութերի տվյալները ոչ թե սոսկ արտագրվել են, այլ մշակվել ու խմբագրվել են, և երկրորդ, որ բացի դրանցից, արքայացանկերի կազմությանը ծառայել են և այլ աղբյուրներ, որոնց մի մասը կարելի է որոշել:

Այսպես, հայոց արքայացանկի համար նյութ է ծառայել նաև Աբգարի գրույցը՝ իր հայկական տարբերակով, որը դրդել է Աբգար անունը մտցնել հայոց թագավորների ցանկի մեջ: Պարթևական արքայացանկի համար յուրացուցիչ նյութ են տվել, ամենայն հավանականությամբ, Արտավան-Արտաշիրյան գրույցի հայկական տարբերակները, որոնցից վերցվել են արքայացանկը եզրափակող Վաղարշ ու Արտավան անունները: Այս եզրակացությունն է բերում մեզ հենց այն հանգամանքը, որ պարթևների վերը քննված պարսկա-արաբական արքայացանկում ևս հանդես են գալիս այդ երկու թագավորները, ուստի և հիմք կա ընդհանուր աղբյուր փնտրելու, և այդ աղբյուրի դերը հենց պատշաճում է Իրանում և Հայաստանում տարածում գտած վիպական այդ ցիկլին: Յիկըր, ինչ-

¹¹⁶Տե՛ս A. Gutschmid, նշվ. աշխ., հայերեն թարգմանություն, էջ 213:

պես հիշատակված է վերը, համապատասխան տեղում¹¹⁷, հայ մատենագրության մեջ ներկայացված է նախ Մովսես Խրեենացու «Հայոց պատմության» մեջ, ապա և Ագաթանգեղոսի «Պատմության» հրատարակման տարբերակի առաջաբանում:

Այսպիսով, եթե հիշյալ երկու անուններն անջատենք արքայացանկի պարունակած իրական պարթևական անուններից, ապա այստեղ փաստորեն մնում է միայն «Արշակ» անունը, ճիշտ է, երևի կամ չորս անգամ կրկնված: Պետք է ասել, որ մեզ համար այստեղ անսպասելի ոչինչ չկա: Ընդհակառակը, հենց պետք էր ենթադրել, որ պարթև Արշակունիների նախնական ցանկը կպարունակի բոլոր թագավորների համար՝ «Արշակ» անունը, և այդ անվան մի քանի անգամ կրկնվելը դրա մնացորդը պիտի համարել: Սրանով էլ հավանաբար պայմանավորված է եղել Արեմենյանների արքայացանկի՝ Արշակունիների ցանկի վրա դյուրությամբ շերտավորվելու հանգամանքը: Պետք է կարծել, սակայն, որ նախնական ցանկի Արշակները տարբերվել են իրարից ինչ-որ հատկանիշներով: Այդ հատկանիշը ըստ երևույթին յուրաքանչյուրի մյուսից տարբեր գահատարիների քանակությունն է եղել¹¹⁸: Թերևս մեր արքայացանկերը կազմողի ձևով տակ, բացի հիշատակվածներից, ուրիշ նյութեր էլ են եղել, որոնք նա հաշվի է առել: Բայց ամենից կարևորը և հետևանքներով հարուստը եղել է նրա այն ընդհանուր պատկերացումը, ըստ որի հայոց թագավորները Հայկյան տոհմի ավարտվելուց հետո միմիայն Ար-

¹¹⁷ Տե՛ս վերը, էջ 95:

¹¹⁸ Պարթևական արքայացանկի ժամանակագրական խնդիրներին մասամբ անդրադարձել ենք նախորդ աշխատության մեջ (տե՛ս Մ. Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը, էջ 38 և հաջ.): 2. Մարկվարտը (նշվ. աշխ., էջ 646 և հաջ.) և 2. Տաշյանը (Արշակունի գրամներ, մասն Բ, էջ 374) փորձել են, յուրաքանչյուրն իր ձևով, վերականգնել ցանկերի ժամանակագրությունը պատմականին մոտ: Այդ փորձերից ավելի համոզիչ է թվում 2. Տաշյանի փորձը, որը մեծ շահով հենվել է Մովսես Խորենացու տվյալների վրա, մինչդեռ Մարկվարտը, մի կողմ դնելով սրանք, որպես աղավաղված, իր ուղղորդությունը սեռել է միմիայն Անանունի տվյալների վրա:

շակունի տոհմին են պատկանել: Այս տեսանկյունով էլ նա մշակել է իր տնեցած նյութերը:

Ե՛րբ է տեղի ունեցել այդ մշակումը և արքայացանկերի ձևավորումը: Կազմողի «պանարշակունիական» կոնցեպցիան և մի շարք այլ հանգամանքներ ստիպում են մեզ հրաժարվել վաղ թվագրությունից, և, որքան հնարավոր է, սեղմվել V դարին, երբ բացարձակորեն իշխում էր այդ կոնցեպցիան: Ուրեմն կարևոր է որոշել terminus post quem non: Որպես այդպիսին մեզ կարող է բնականաբար ծառայել Մարաբայի մատյանի ստեղծման ժամանակը, այսինքն ամենաուշը IV դարի վերջերը: Այսպես է որոշում Մարաբայի ժամանակը 2. Մանանյանը՝ հենվելով նրա, որպես «Մծուրնացի» բնութագրման վրա, որն անշուշտ շատ շոշափելի հիմք է Մարաբայի կյանքի թվագրման հարցում¹¹⁹: Պետք է ասել, որ հենց ինքը Մարաբան ըստ ամենայնի հարմար թեկնածու է արքայացանկերի կազմողի ու խմբագրողի դերում պատկերանայու համար: Ազգով ասորի, ինչպես ցույց է տալիս նրա անունը, ուրեմն և իր մայրենի լեզվին դիտակ, մծուրնացի, ուրեմն ըստ էության հայ ու հայոց լեզվի ու մշակույթի մեջ հմուտ, վերջապես հունարեն մատյանի հեղինակ¹²⁰, ուրեմն և քաջ հունագետ: Նա ունի բոլոր հատկությունները դիտվելու համար որպես մեհենական դիվանների հետախույզ: Վերջապես նրա «պանարշակունիական» կոնցեպցիան, որը ելակետ է հանդիսացել Խորենացու և Անանունի համանման կոնցեպցիաների և Պրոկոպիոս Կեսարացու հիշատակված երկի համապատասխան հատվածի մտքի համար:

Սակայն իրեն՝ Մարաբայի ցուցումը, եթե հավատալու ինքնը Անանունին, որպես միջնորդի, հղում է մեզ դեպի դա-

¹¹⁹ Я. А. Манандян, Начальная история Армении Мар Абаса, էջ 74 և հաջ.:

¹²⁰ Հմմտ. Н. Адонд, նշվ. աշխ., էջ 96, Я. А. Манандян, նշվ. աշխ., էջ 73: Այդ մասին է վկայում թեևիդը այն հանգամանքը, որ Պրոկոպիոս Կեսարացին օգտվել է Մարաբայի մատյանից:

րասկիզբը, արքայացանկերի հեղինակությունը վերագրելով Տրդատ Ա-ի բարտուղար Ագաթանգեղոսին, իսկ նրանց ազբյուրը՝ արքայական դիվանին: Վերջին կետը ինքնբուստիքյան խոշորագույն շի հարուցում, որովհետև իմանալով ժամանակի արքունի դիվանների բնույթը, թեկուզ պարսից արքաների դիվանի օրինակով¹²¹, բնական պիտի համարենք այնտեղ բազմաթիվ տեղերից և, իհարկե, գործել դադարած մեհյանների դիվաններից ժողոված նյութի առկայությունը: Անհամեմատ ավելի դժվար է Ագաթանգեղոսի անձնավորության ինդիքը:

Ագաթանգեղոսը և իր արձանագրությունը, ինչպես ասվեց վերը, խիստ թերահավատության առարկա են եղել հայ բանասիրության մեջ, սակայն սրա կողքին ունենք նաև ավելի ուշ շրջանում ն. Ակինյանի հայտնած կարծիքը: Երկու Ագաթանգեղոսներից՝ արձանագրության հեղինակից և Գրիգոր Լուսավորիչի վարքի հեղինակից, ն. Ակինյանը առանց տատանվելու իրական է համարում առաջինին: Արձանագրության «վերնագրին մեջ, — ասում է նա, — մեն մի բառ (թերևս յուր համառոտագրության մեջ) ունի հարազատության ամեն մի կնիք» և դրա «ցայտուն նշանակ է», ի միջի այլոց, «գրիչ» բառը (γράφος)¹²²: Բայց իզուր կլինե՞ր վերաբերել Ագաթանգեղոսի ակնարկած ցանկերը Սերետի (այսինքն Անանուհի—Գ. Ս.) մոտ. նրանք այնտեղ «հայտնուպես խանգարված են», սակայն այս վիճակում էլ պահպանում են պատմական որոշ արժեք¹²³:

Մեր կարծիքով ևս, եթե անգամ ն. Ակինյանի նման ընդունենք Ագաթանգեղոսին իբրև պատմական անձնավորություն, ապա արքայացանկերը իրենց ներկա վիճակում չի

121 Տե՛ս վերը, էջ 91.

122 Ն. Ակինյան, Մատենադարանի հետազոտություններ, հատ. Բ, Վիեննա, 1924, 5. Սերետու կախկոպոս Բագրատունյաց և յուր Պատմությունն ի Հերակզ, էջ 84 և հաջ.:

123 Անդ, էջ 94 և հաջ.:

կարելի վերագրել նրան: Գրան խանգարում է թեկուզ Արգարի առկայությունը հայոց արքայացանկում, որը դեռ բացատրելի է, եթե խոսքը Մարաբայի մասին է, բայց անառնչելի է Ագաթանգեղոսի անվանը: Ելքը թերևս այն ենթադրության մեջ է, որ աղնարկված մշակումն ու խմբագրությունը միանվագ չի կատարվել, այլ երկու (կամ ավելի) փուլերով, և որ դրան մասնակցել են թե՛ Ագաթանգեղոսը (նախնական փուլ, որի ընթացքում տեղեկվել է արքայացանկերի առաղծը), և թե՛ Մարաբան (վերջնական փուլ, որի ժամանակ նրանք ստացել են մեզ հայտնի իրենց նկարագիրը): Մարաբան իր հերթին ամբողջ գործը վերագրել է Ագաթանգեղոսին¹²⁴: Ի դեպ արքայացանկերի տարբերակների գոյություն փաստը խոսում է նրանց աստիճանաբար կազմվելու ճանապարհի օգտին:

* * *

Այս գլխի սկզբում մենք նշեցինք այն կիրառական նշանակությունը, որն ունի արքայացանկերի ծագման բացահայտումը:

124 Իհարկե, այս նկարագրությունը սոսկ մի սխեմա է, որն արտահայտում է կատարվածի ավելի շուտ ուղղությունը և ընդհանուր բովանդակությունը, բան կենսական պատկերը: Հնարավոր է, որ արքայացանկերի մշակմանը մասնակցել են այլ անձինք, որոնց անունները մեզ անհայտ են մնում: Ինչ վերաբերում է Մարաբային, ապա բացառված չէ, որ նրան կարելի է վերագրել նաև Անանուհի արքայացանկի մեջ տեղ գտած՝ Տրդատից մինչև Պապ հատվածի անունների (բայց ոչ թվերի, որոնք շատ ավելի ուշ շրջանի ազդեցության հետքեր են կրում. տե՛ս Գ. Խ. Սարգսյան, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը, էջ 80) հավելումը (հմտ. Խ. Մարթ., նշվ. աշխ., էջ 293 և հաջ., որտեղ հեղինակը տեղավորում է Մարաբայի մատյանը IV դարի վերջերում—V դարի սկզբներում, Էյնելով Անանուհի արքայացանկում հենց Պապ թագավորի (368—374) հիշատակումից): Այդ դեպքում պետք է ենթադրել, սակայն, որ սկզբնական տեքստում ինչ-որ նշում է եղել, մոտավորապես «և սրանցից հետո թագավորեցին» իմաստով, որով հավելումը բաժանվել է «պատճենից»:

տումը հայ ժողովրդի հին պատմության շարադրման համար: Այստեղ կանգ առնենք խնդրի մի այլ կողմի վրա:

Գիտության մեջ ստեղծվել է Խորենացու կամ վաղ միջնադարյան այլ մատենագիրների՝ հնագույն կամ հին շրջանին վերաբերվող հաղորդումների հետազոտման որոշակի մի մեթոդիկա: Այդ մեթոդիկայի հիմքն է կազմում հիշյալ հաղորդումների համեմատությունը համապատասխան երևույթների ու իրադարձությունների մասին սեպագիր աղբյուրների, անտիկ պատմագրության կամ իրերին ժամանակակից օտարալեզու արձանագրությունների տված տեղեկությունների հետ, նրանց միջև եղած նմանությունների վերհանման նպատակով: Քանի որ հենց սկզբից բացառվում է այդ հին կոթողների՝ մեր մատենագիրներին աղբյուր ծառայած լինելու հանդամանքը, ապա վերհանված նմանությունները իրավացիորեն դիտվում են որպես էական փաստարկ՝ հօգուտ այն բանի, որ մեր մատենագիրները ինչ-որ ձևով, ինչ-որ ուղիով, արժեքավոր տեղեկություններ են ստացել հին շրջանի մասին: Այդ «ձևն» ու «ուղին», սակայն, զարմանալիորեն չի հետաքրքրել հետազոտողներին և կամ հետաքրքրել է աննշան շափով:

Անբավարար գտնելով նման դեպքերում արվող՝ «ժողովրդրդական բանահյուսության» վկայակոչումը, որը կարող է տեղին համարվել միայն որոշ դեպքերում (երբ հաղորդումը կրում է ժողովրդական ստեղծագործության կնիքը), մենք տվյալ գլխում հայ մատենագիրների հաղորդումների համեմատությունը հին աղբյուրների տվյալների հետ, ինչպես և ի հայտ եկող նմանությունը, դարձրինք քննության ոչ թե նպատակ, այլ ելակետ՝ ջանալով գտնել այդ նմանության արմատները: Նյութի քննությունը բերեց հասցրեց մեզ հեթանոսական շրջանի մեհենական դիվաններին, որպես մի ուղու կամ հունի, որով հին ժամանակի մասին տեղեկությունները հոսել են դեպի մեսրոպատառ մատենագրությունը, մի կամրջի, որով կապակցվում են, մի կողմից հին, մյուս կողմից՝ միջնադարյան (բայց երկու դեպքում էլ՝ հայ, տեղական) գրավոր պատմական ավանդությունները: Թե տեղեկությունների ինչպիսի

դանգված է հոսել այս հունով, բացի մեր քննած արքայացանկերից, այդ դեռ ապագա հետազոտության առարկա է. մեր կարծիքով այն բավական մեծ պիտի լինի:

Սակայն մեր վաղ միջնադարյան մատենագրության մեջ ներկայացված հին շրջանի նյութը այնքան է լայնածավալ ու բազմազան, որ մտածել է տալիս ոչ թե մի, այլ մի շարք այդպիսի ուղիների ու կամուրջների մասին (որոնց թվում իր պատշաճ տեղն է գրավում, իհարկե, նաև ժողովրդի բանավոր հիշողությունը): Այդ ուղիները ևս կարող են բացահայտման:

Միայն կլինեք կարծել, թե այս խնդիրը կարևոր է միայն ու միայն Մովսես Խորենացու երկի ու նաև մի քանի այլ պատմագիրների երկերի առումով: Այն վերաբերում է ամբողջ վաղ միջնադարյան հայերեն մատենագրությանը իր բոլոր՝ թե՛ պատմական, թե՛ փիլիսոփայական, թե՛ աստվածաբանական, թե՛ գիտական և թե՛ այլ ժանրերով: Այն անմիջապանորեն վերաբերում է նաև վաղ թարգմանական գրականությանը, որը պարունակում է նախորդ շրջանի հայ մշակույթի շափազանց հարուստ շերտ: Այդ շերտը ի հայտ է գալիս այն տերմինների, հասկացությունների ու անունների մեջ, որոնք հայ թարգմանիչները շեն ընդօրինակել ու սոսկ տառադարձել թարգմանվող երկերից, այլ որոնց համար նրանց տրամագրության տակ եղել են հայկական միջավայրում նախապես ստեղծված կամ ընդունված տերմիններ, հասկացություններ, անուններ, որոնք կատարելապես հայաձև են կամ այդպիսին են դարձել նախորդ դարերի բնթացքում: Դրանք արժանի են խորն ու մանրակրկիտ կոմպլեքսային ուսումնասիրման, որը նկատելի շափով կլրացնի մեր պատկերացումները հին հայկական քաղաքակրթության մասին:

Մենք խոսք բացեցինք հատկապես թարգմանական գրականության մասին, որովհետև այն հին պատմական ավանդույթը որն արտահայտվել է մեր քննած արքայացանկերի մեջ, իր մի այլ, նույնպես շատ հետաքրքրական, գրսևորումն է գտել նաև V դարի թարգմանական գրականության մեջ, մասնավորապես նրա այնպիսի կոթողների, ինչպիսիք են

Աստվածաշունչը ու Եվսեբիոսի «Քրոնիկոն»-ը: Սրանց բնագրերում Արեմենյան թագավորների անունները հանդես են եկել բնականաբար իրենց հունական անվանաձևերով: Արդ, հայ թարգմանիչները, ունենալով Արեմենյանների անունների մի մասի համար (հենց այն մասի, որը հանդես է գալիս մեր արքայացանկում, այսինքն՝ Գարեհյան Ճյուղի) դարերի ընթացքում մշակված հայկական համարժեքները (Գարեհ, Արտաշէս, Արշաիր), հունական անվանաձևերը (Գարեյոս, Արտաքսերքես, Ասուերոս) փոխարինել են այդ հայկական ձևերով: Մյուս դեպքերում, երբ համարժեքները բացակայել են, ապա թարգմանիչները ստիպված ընդօրինակել են հունական ձևերը՝ Կյուրոս, Կամբրեսա, Քսերքես¹²⁵, տալով սոսկ նրանց հայերեն տառադարձումը¹²⁶:

¹²⁵ Նաև Արտէս: Արշէղ անվանաձևը (Արտէս անունը կա միայն «Քրոնիկոնում») թարգմանիչը ինչ-ինչ պատճառներով գործի չի դրել, թերևս անծանոթ լինելով նրան:

¹²⁶ Կիրոս (Եսեբի Պամփիլիայ... Ա, էջ 45, 61 և ուրիշ, Բ. էջ 196, Ա. Եզր., Ա, 58 և ուրիշ, Բ. Եզր., Ա, 1 և ուրիշ), Կամբրեսա (Եսեբի Պամփիլիայ..., Ա, էջ 45, 105 և ուրիշ, Բ. էջ 200, 202, 337), Քսերքես (Եսեբի Պամփիլիայ..., Ա, էջ 104, 220, Բ, էջ 107, 109), Արտէս (Եսեբի Պամփիլիայ..., Ա, էջ 105, 19: և ուրիշ, Բ, էջ 222): Ըստ Գր. Խալաթյանցի վերը հիշատակված կարծիքի (էջ 86, ծան. 13) արքայացանկը կազմողը պարզապես քաղել է անունները Աստվածաշնչի ու «Քրոնիկոնի» հայերեն թարգմանաբաններից: Խնդրի լուծման հնչադրույն ճանապարհ, եթե միայն հարց չտրվի, թե ինչու քաղվել են միմիայն հայաձև անունները: Ակներևաբար իրենք այստեղ գլխավոր են ներկայացված:

Գ Լ Ո Ւ Ե Ե Ր Ր Ո Ր Գ

ՈՂՅՈՒՄՊ ՔՈՒՐՄ, ԳՐՈՂ ՄԵՀԵՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

1

Մ. թ. ա. III դարում Հայաստանում իշխել է Երվանդյան տոհմը, որի վերջին ներկայացուցիչ Երվանդը (մ. թ. ա. III—II դարերի եզր) գահընկեց է արվել հայ մեծատոհմիկ, Սելևկյանների ստրատեգոս (սատրապ) Արտաշեսի կողմից: Արտաշեսը տիրացել է գահին և հիմնել նրա անունով գիտության մեջ «Արտաշեսյան» անվանումը ստացած դիսպոստիան: Արտաշեսյանների ժամանակաշրջանը (մ. թ. ա. II—I դարեր) համընկել է հայկական պետության վերելքի ու ծաղկման շրջանի հետ, որով և հայ ժողովրդի պատմության ամենահետաքրքիր և կարևոր հատվածներից մեկն է հանդիսանում: Մակայն, եթե այդ շրջանի երկրորդ մասը, սկսած Տիգրան Բ-ի գահակալումից (մ. թ. ա. 95), համեմատաբար լավ է արտացոլված (թեև ուղ և միակողմանի՝ գրեթե միայն քաղաքական պատմության առումով) աղբյուրների, հատկապես հունահռոմեական պատմագրության մեջ, այն պատճառով, որ Հայաստանն այդ ժամանակ սերտ առնչության մեջ է եղել հունմեական իրականության հետ, ապա նրա առաջին մասը՝ III—II դարերը, մնում է գրեթե մթության մեջ, իսկ եղած մի քանի կցկտուր տեղեկությունները հազիվհազ թույլ են տալիս ուրվագծել դարաշրջանի ամենաընդհանուր պատկերը և Արտաշես Ա-ի հուժկու կերպարանքը:

Երվանդյանները և Արտաշիսյանները, ինչպես տեսանք, իրենց արտացոլումն են գտել Խորենացու արքայացանկում, ըստ որում այդ արտացոլումը գալիս է հին ու հավաստի վավերական աղբյուրներից: Բայց այդ բոլորը չէ: Չէ՞ որ Խորենացին այդ թագավորների կապակցությամբ առատ ու բազմերանգ, երկրի արտաքին հարաբերություններին և նամանավանդ ներքին կյանքին վերաբերող պատմական նյութ է առաջարկում: Պատմական իրականությունը վերականգնելու համար այդ նյութը որքանո՞վ է հավաստի ու պիտանի:

Հայադիտություն մեջ վաղուց ի վեր կարծիքներ են հայտնվել, որ թեև Երվանդյան ու Արտաշիսյան դինաստիաների ներկայացուցիչները Խորենացու մոտ հանդես են գալիս ժամանակագրական առումով խիստ տեղաշարժված վիճակում, այնուամենայնիվ նրանց հետ առնչվող պատմություններում պատմական ճշմարտություն կա. այդ ուղղությամբ մասնավորապես ակնարկներ են եղել հենց Երվանդ-Արտաշես դրվագի կապակցությամբ¹: Մակայն հստակորեն այդ մասին առաջին անգամ արտահայտվել է Հ. Մանանդյանը 1930 թվականին հրատարակած իր գրքում²: Այնուհետև նա հանգամանորեն անդրադարձել է այդ խնդրին իր «Քննական պատմության» էջերում: «Միանգամայն բնական ու հասկանալի է, — դրել է Մանանդյանը, — որ Արտաշեսյան այդ շրջանի պատմական մեծ անցքերը նյութ են դառել վիպական հին երգերի ու ավանդությունների, որոնցից օգտվել է Մովսես Խորենացին»³: «Զրույցների և երգերի մեջ, ըստ երևույթին, պատմվում էին Արտաշեսի այն պատերազմները, որոնց միջոցով նա վերջ էր դրել Երվանդյանների իշխանությանը...»⁴: Հիշատակելով Ստրաբոնի մոտ հանդես եկող Օրոնտեսին՝ Երվանդյան վերջին

¹ Հմմտ. J. Marquart. Նշվ. աշխ. ZDMG, 1895, № 40, էջ 656:
² Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V в. до н. э.—XV в. н. э.), Ереван, 1930, էջ 97.
³ Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, Ա, էջ 124:
⁴ Անդ, էջ 126:

թագավորին, Հ. Մանանդյանը գտնում է, որ սա հենց այն Երվանդն է, որին հիշատակում է Խորենացին, շփոթելով նրան «Եղեսիայի Աբգար է թագավորի որդու՝ Արբանդեսի հետ»⁵, որը ժամանակակից էր Տրայանոս կայսեր (98—117 մեր թվ. հ.)»⁶:

«Այսպիսով, — շարունակում է Հ. Մանանդյանը, — անտես առնելով Խորենացու վերոհիշյալ վկայությունների մեջ ժամանակագրական նրա սխալ կռահումները՝ կարող ենք ենթադրել, որ Երվանդաշատը, հավանորեն, հիմնել է III դարի վերջում կամ II դարի սկզբում մ. թ. ա. Արտաշես Ա-ի նախորդը, Օրոնտես-Երվանդը, որի մասին պատմական ստույգ տեղեկություններ պահպանվել են Ստրաբոնի և Խորենացու մոտ»: Եվ վերջապես՝ «Խորենացու պատմության մեջ, ինչպես նորքս պարզվեց, պահված են պատմական կարևոր հիշողություններ նաև Արտաշես Ա-ի պետական ու կուլտուրական գործունեության մասին»⁷, գրում է Հ. Մանանդյանը Խորենացու մոտ հիշատակված սահմանաքարերի և Սեանի ափին գտնված Արտաշեսին պատկանող արձաններին արձանագրությունների կապակցությամբ:

Այս մեջբերումներից, բացի Խորենացու հաղորդումներին տրված զնահատականից, պարզվում է նաև Հ. Մանանդյանի կարծիքը Խորենացուն հասնելու դրանց ուղիները մասին, որոնք են ժողովրդական բանավոր երգերն ու ավանդությունները:

Մակայն երկու տարի անց՝ 1946 թ. հրատարակված իր նոր աշխատության մեջ, Հ. Մանանդյանը, ըստ երևույթին անբավարար համարելով այս բացատրությունը, նոր տեսակետ է առաջ քաշում: Դրդապատճառն է Արմավիրյան հունարեն արձանագրություններին տված նրա նոր լուսարանությունը, որի մեջ մեծ դեր է հատկացված Խորենացու հաղորդած տեղեկություններին: «Ինչպես հայտնի է, — գրում է Հ. Մանան-

⁵ Տե՛ս ստորև, էջ 178 և հաջ.

⁶ Հ. Մանանդյան, Նշվ. աշխ., Ա, էջ 127:

⁷ Անդ, էջ 128:

դյանը,— Երվանդի և Արտաշեսի պատմությունը և նրանց ժամանակաշրջանի անցքերը շարադրելիս՝ հորենացին, ինչպես ինքն է հայտնում, օգտվել է ուրիշ աղբյուրների թվում նաև Հանիի Ուղյուպ կամ Ուղյումպ քուրմի մեհենական պատմությունից... Գիտնականների մեծագույն մասը կարծում են մինչև այժմ, որ ինչպես Հանիի տաճարի քուրմի անձնավորությունը, նույնպես և Նջան վերագրված պատմությունը շինծու տեղեկություններ են և իրեն հորենացու հերյուրանքներն են»։ 2. Մանանդյանը, հակադրվելով այս կարծիքին, գտնում է, որ «... միանգամայն հնարավոր է, որ Ուղյումպ քուրմի մեհենական պատմությունը կարող էր հորենացուն ծառայած լինել, ինչպես այդ վկայում է ինքը՝ պատմահայրը։ Այս խնդիրը, ինչպես տեսնում ենք, պետք է վերանայվի...»⁸։

2. Մանանդյանի այս հարցադրումը միանգամայն ճիշտ և տեղին է։ Հետզհետե ի հայտ եկող նորանոր նյութերը և նրանց հարազատությունը հորենացու հաղորդածին բոլորովին անհնարին են դարձնում այն ենթադրությունը, թե նա Արտաշեսի պատմությունն անելիս հենվել է միմիայն ժողովրդի հիշողության վրա։

Պակայն խնդիրը կարոտ է քննության։ Մինք չենք դադարի զարմանալուց այդ հարազատության վրա ու առեղծվածային համարելուց այն, չենք դադարի հորենացու սվյալների օգտագործումը «հավանաբար», «բոստ երեքույթին» և այլ նման արտահայտություններով ներածելուց, քանի դեռ բացահայտված չեն նրանց շփունքները և այն ուղիները, որոնցով դրանք հարյուրամյակների միջով հասել են հորենացուն։ Բայց առկա պարագաներում, երբ մենք ոչինչ չգիտենք նախորրիստոնեական Հայաստանում գոյություն ունեցած գրականության մասին, հորենացու մեզ հետաքրքրող հաղորդմաների աղբյուրը գտնելու ամենահուսալի և գրեթե միակ միջոցն է մնում հորենացու իսկ համապատասխան հատվածի հետևո-

8 2. Մանանդյան, Արմավիրի հուշարեն արձանագրությունները նոր լուսարանությամբ, Երևան, 1946, էջ 30 և հաջ.։

դական ու մանրակրկիտ հետադոտությունը, որի նպատակը կլինի զատել նրանից ժամանակագրական տեղաշարժման արդյունք հանդիսացող հավելումները և հորենացուն ծառայած այլևայլ օժանդակ աղբյուրների ներգրումները, և այդ միջոցով հնարավորին շափ հավաստիությամբ ի հայտ բերել նրա հիմնական աղբյուրը՝ իր նախնական ծավալով, բովանդակությամբ, բնույթով և ուղղվածությամբ հանդերձ։ Նման աշխատանքից հետո արդեն անհամեմատ ավելի դյուրին կլինի դատել այդ աղբյուրի ծագման մասին։

Հենց այս նպատակադրումն ունի մեր աշխատության ներկա գլուխը։

Առաջին խնդիրն է, ինչպես այդ երևում է 2. Մանանդյանի վերը մեջ բերված նկատառումներից, սահմանագծել այն դերը, որ խաղում է հորենացու այս պատմության մեջ ժողովրդական բանահյուսությունը։

Բարբրախտաբար այդ խնդրի վրա շատ հանգամանորեն կանգ է առել ժողովրդական բանահյուսության խոշորագույն գիտակ Մ. Արեղյանը⁹։ Հակադրվելով Գր. Խալաթյանից¹⁰, որը գրեթե զրոյի էր հասցնում ժողովրդական բանահյուսության դերը հորենացու «Հայոց պատմության» մեջ, և մասնավորապես Արտաշեսի մասին վիպական երգերի բառացի մեջբերումներն իսկ հայտարարում այս ու այն մատենագրական երկերից դուրս կորզած բառերի ու մոտիվների արհեստական խառնուրդ¹¹, Մ. Արեղյանը փայլուն կերպով վեր է հանել հորենացու կողմից որպես ժողովրդական ներկայացվող գրվագների իրական ժողովրդական բնույթը։ Արտաշեսի մասին հաղորդածից Մ. Արեղյանը զատել է այն, ի՛նչ որ խկապես առասպելական բնույթ ունի և ցույց տվել, որ դա կազ-

⁹ Մ. Արեղյան, Հայ ժողովրդական առասպելները, էջ 283—379։

¹⁰ ՏԵՄ. Н. Марр, К критике истории Армении Момсея Хоренского, «Византийский временник», V, 1898, որտեղ քննադատված են Գր. Խալաթյանի հետադոտական մեթոդները։

¹¹ Г. Халатяни, Армянский эпос, ч. I, էջ 208—213, Գ. II, էջ 52—72։

մուժ է մի ամբողջական ու վերջավորված վիպական ցիկլ։ Մ. Աբեղյանն ուսումնասիրել է այդ ցիկլի մի կողմից պատմական-կենցաղային, մյուս կողմից՝ առասպելական հիմքերը։

Սակայն Մ. Աբեղյանը մտադրություն ու նպատակ չի ունեցել զբաղվելու այդ զատումից հետո մնացած նյութի զանգվածով, որի մասին և տեղեկացնում է ընթերցողին։ Մեր նպատակն է, ընդհակառակը, հենց այդ «մնացած» նյութի հետադրությունը։ Նպատակների այդ տարբերությունից զրգված, մենք ստիպված կլինենք նորից անդրադառնալ ժողովրդական բանահյուսությունը վերաբերող տարրերի սահմանազատման գործին, հենվելով իհարկե նաև Մ. Աբեղյանի «շխատանքի վրա»։

2

Երվանդի և Արտաշեսի պատմությանը նվիրված են Խորենացու «Հայոց պատմության» երկրորդ գրքի գլուխներից քսանչորսը՝ 37-րդից մինչև 60-րդը։ Ամբողջ այս հատվածը աղբյուրագիտական առումով հստակորեն բաժանվում է երկու մասի։ Սահմանն անցնում է Երվանդի դեմ մղած պայքարի ավարտման և Արտաշատի շինության մասին հաղորդումների միջև։ Ավարտելով այդ պայքարի պատմությունը Երվանդի եղբայր Երվազի սպանության գրվագով, Խորենացին գլխի վերջում գրում է. «Եւ զայս մեզ ստուգապէս պատմէ Ողիւմպ քուրմ Հանույ, գրող մեհենական պատմութեանց, և զայլ բազում գործս՝ զոր ասել կայ մեզ առաջի, որում և Պարսից մատեաննս վկայեն և Հայոց երգք վիպասանաց»¹²։

Մինչ այդ կետը Խորենացու շարադրանքը հոսում է գրեթե առանց աղբյուրների վկայակոչումների (մեկ անգամ հիշատակվում են «գրոյցք»՝ Երվանդի ծննդյան հանգամանքների կապակցությամբ, և երկու անգամ մեջ է գալիս «տսեն»-ը, որոնց մասին ստորև)։ Վերոհիշյալ սամանակետից հետո վի-

12 Խորենացի, II, 48:

ճակը կատարելապես փոխվում է¹³. շարադրանքը բազմիցս ընդմիջվում է վիպասանքի և առասպելների վկայակոչումներով և վիպասանքից առանձին նախադասությունների ու ամբողջ հատվածների բառացի մեջբերումներով։ Պարզ է դառնում, որ այս մասում Խորենացին, իր խոստման համաձայն, մեծ շափով օգտագործել է ժողովրդական բանահյուսությունը, ձեռքի տակ ունենալով մի կապակցված ու մանրամասն տվանդություն, որպիսին նա չի ունեցել առաջին մասի համար։

49-րդ գլխի սկզբում, նախքան նրկորդ մասի բուն շարադրանքն սկսելը և վերը մեջ բերված խոստումից անմիջապես հետո, Խորենացին տալիս է այդ ավանդության հակիրճ (կոնսպեկտիվ) բովանդակությունը, որը հետագայում նրան որպես յուրատեսակ «ծրագիր» է ծառայում։ Ելնելով այդ «ծրագրի» կարևորությունից, մենք մեջ ենք բերում այն ամբողջությամբ։

«Արտաշեսի վերջնոյ գործք,— դիմում է Խորենացին իր մեկենասին,— բազում ինչ յայտնի են քեզ ի վիպասանացն, որ պատմին ի Գողթան — շինել զբաղաքն, և խնամութիւն ընդ Ալանս, և ծնունդք զարմիցն, և իբր տրփանք Սաթինիկսն ընդ Վիշապազունսն՝ առասպելաբար, այս ինքն ընդ զարմս Աթղահակայ, որ ունին զամենայն զառ ստորտոսվն մասեսցմարտ ընդ նոսա և քայքայումն յիշխանութենէն, և սպանումն նոցա և հրկիզութիւն շինուածոցն, և նախանձ բրդոցն Արտաշեսի և գրգռութիւն ընդ միմեանս ի ձեռն կանանցն։ Այս ամենայն, որպէս ասացաք, յայտնի են քեզ յերգս վիպասանացն. բայց յիշատակեսցուք և մեք կարճառօտիք, և զայլաբանութիւնն ճշմարտեսցուք»¹⁴։

Սա «կոնսպեկտն» է, «ծրագիրը» այն ավանդության, որը Խորենացին այժմ շարագրելու է ավելի հանգամանորեն և բառացի մեջբերումներով։ Սակայն նրա շարադրանքն այդ ավանդության շրջանակներով չի սահմանափակվելու։ Ինչ-

13 Հմմտ. Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 285 և հաջ.

14 Խորենացի, II, 49:

պես ասված է նախորդ գլխի վերջում, «երգը վիպասանաց»-ը բերվում է նրա մտ սոսկ ի լրումն և ի հաստատումն Ողյուսի քուրմի թողած պատմության: Այժմ տեսնենք, կետ առ կետ հետևելով «ծրագրին», թե ինչ ձևով է օգտագործում Խորենացին «երգը վիպասանաց»-ը:

«...շինել զՖաղաֆն». Խորենացին անմիջապես անցնում է Արտաշատի հիմնադրման պատմությանը, որին և նվիրված է գլխի մնացած մասը:

«...խնամուրիւն ընդ Ալանս». Խորենացին հաջորդ գլխում պատմում է արևելքի հարձակման մասին Հայաստանի վրա և բառացիորեն մեջ բերում արևելքի արքայազնին գերելու կապակցութեամբ նրա բրոջ՝ Սաթրիակի՝ Արտաշեսին ուղղված խոսքը. «Քեզ ասեմ, այր քաջ Արտաշէս, որ հաղթեցեր քաջ ազգին Ալանաց...» և այլն, որով նա խնդրում է վերադարձնել պատանուն: Արտաշեսի մեջ ցանկութուն է զարթնում ամուսնանալ Սաթրիակի հետ, սակայն արևաց թագավորը չի համաձայնվում՝ «Եւ ուստի», — ասում է նա, — տացէ քաջն Արտաշէս հազարս ի հազարաց և բիրս ի բիրուց ընդ քաջագլուխ կոյս օրիորդիս Ալանաց»: Արտաշեսը տեղի չի տալիս և առանձնապէս է աղջկան. այս պատճառով Խորենացին նորից բառացիորեն է բերում, հիշատակելով «ոսկեօղ շիկափոկ պարանն», որի օգնութեամբ կատարվել է առևանգումը: Խորենացուն այդ չի համոզում և նա այստեղ տալիս է իր խոստացած «ալարանութունների ճշմարտեցման» առաջին օրինակը՝ «Քանզի պատուեալ է առ Ալանս մորթ կարմիր՝ լայքա շատ և ոսկի բազում տուեալ ի վարձանս՝ առնու զտիկին օրիորդն Սաթրիակի: Այս է ոսկեօղ շիկափոկ պարանն»: Հենց այստեղ էլ նա տալիս է հրկրորդ օրինակը՝ վիպասանքի այն խոսքի կապակցութեամբ թե «տեղ ոսկի տեղայր ի փեսայութեանն Արտաշիսի, տեղայր մարգարիտ ի հարսնութեան Սաթրիականն»: Խորենացին նախազգուշացնում է, թե խոսքը ոսկու և մարգարտի իսկական անձրեկի մասին չէ, այլ ոսկեղբամենների և մարգարտահատիկների ցրման մասին՝ հարսի և փեսայի կողմից:

«...և ճնունդ գարմիցն». նույն տեղում Խորենացին հիշատակում է, որ Սաթրիակը «առաջին եղեալ ի կանանցն Արտաշիսի՝ ծնանի նմա զԱրտաշազդ և զայլս բազումս»:

«...իբր տրփանք Սաթրիակն ընդ Վիշապազունս՝ առապելարար, այս ինքն ընդ գարմս Աժգահակայ, որ ունին գամենայն գառ ստորոտովն Մասեաց». ինչպես տեսնում ենք, արդեն «ծրագրում» Խորենացին տալիս է «առապելարանութունների ճշմարտեցման» ևս մի օրինակ, պարզաբանելով, որ Վիշապազունքը Աժգահակի սերունդն են: Պետք է ասել սակայն, որ «ծրագրում» հիշատակված «տրփանք Սաթրիական»-ը Խորենացու՝ Արտաշեսին նվիրված այս պատմության մեջ կատարելապես լռության է մատնված: Դրան վերաբերող վիպասանքի խոսքերը նա բառացիորեն մեջ է բերում մի այլ տեղ և այլ կապակցութեամբ, առաջին գրքի 30-րդ գլխում, ուր պատմվում է Աժգահակի տիկնոջ՝ Անուշի՝ Մասիսի ստորոտում բնակվելու մասին: «Այլ և տենչայ, ասեն, — գրում է Խորենացին, — Սաթրիակ տիկին տենչանս՝ զարտախուր խաւարտ և զտից խաւարժի ի բարձիցն Արգաւանայ», սակայն իրենից ոչ մի բառ չի ավելացնում:

«...մարտ ընդ ճոսա (վիշապազունս—Գ. Ս.) և ֆայֆայումն յիշխանութենէն և սպանումն ճոցա և հրկիզութիւն շինուածոցն»: Այստեղ ևս էական տարբերություն կա վիպասանքի և Խորենացու՝ Արտաշեսին նվիրված շարագրանքի միջև: Վիպասանքի բուն խոսքերը «ծրագրի» այս կետի կապակցութեամբ՝ Խորենացին մեջ է բերում իր առաջին գրքում, նոր հիշատակված՝ Անուշին վերաբերվող գլխում. «...ճաշ ասեն գործեալ Արգաւանայ ի պատիւ Արտաշիսի, և խարդաւանակ լեալ նմին ի տաճարին վիշապաց», իսկ Արտաշեսի պատմության մեջ վիճակը բոլորովին այլ է: Նախ, այստեղ վիշապազուն Արգաւանը վերանվանված է Մուրացյան տոհմի նահապետ Արգամ, և երկրորդ, գծտութեան պատճառը ոչ թե այդ Արգամի «խարդավանակ լինելն» է, այլ Արտաշեսի որդի Արտավազդի նախանձը, որից զրգված նա ճաշի պահին կասկած է ձգում հոր սիրտը՝ Արգամի նկատմամբ:

Հայոց թագավոր է, մի թագավոր, որ շփվել է կոնկրետ-պատմական ալանների հետ, պատերազմել նրանց դեմ, փեսայացել նրանց, հիմնադրել կոնկրետ-պատմական Արտաշատը, վերջապես բախվել ոմն Դոմետի հետ (որը ևս մնում է կոնկրետ-պատմական, լինի դա Դոմիտիանոս կայսրը, ինչպես կարծում է Խորենացին, թե Դոմիտիոս Կորբուլոնը, ինչպես հակված են մտածելու արդի պատմաբանները): Այս բոլորը վկայում են, որ վիպասանքի պատմական հիմքն է կազմում ամենից ավելի Տրդատ Ա Արշակունու գործունեությունը²¹: Արտաշատի հիմնադրման դրվագը ևս փորձում են կապել Տրդատի կողմից նրա վերանորոգման փաստի հետ, բայց դա ավելի շուտ կապված է սոսկ վիպասանքի հերոսի «Արտաշես» անվան հետ: Իսկ թե ինչու Տրդատը ժողովրդի հիշողության մեջ Արտաշես է դարձել, այդ խնդիրը մանրամասնորեն ու համոզիչ կերպով պարզաբանել է Մ. Աբեղյանը²²:

Պետք է ասել, սակայն, որ Մ. Աբեղյանը, վիպասանքի այս ցիկլի պատմական հիմքը որոնելիս, հետևողական չի գտնվել և, շնայած տատանումներով, դուրս է եկել իր իսկ կողմից փայլուն բացահայտված առասպելական հիմքով սահմանագծված Արտաշես—Սաթինիկ—Արգավան—Արտավազդ շրջագծից, ներգրավելով վիպասանքի ոլորտը նաև Երվանդ—Արտաշես հակամարտությունը: Սա մեթոդական տեսակետից էլ ճիշտ չէ, բայց նախ և առաջ ծայրեծայր հակասում է Խորենացու վերը մեջ բերված համապատասխան հստակ ցուցումին, որ նա տալիս է իր 48-րդ գլխի վերջում (Երվանդ—Արտաշեսի հակամարտությունը շարադրել-վերջացնելուց հետո), այն մասին, որ վիպասանքի նյութը նա սկսում է օգտագործել միայն այդ կետից, այսինքն Արտաշատի հիմնադրման դրվագից (և այդ հաստատվում է Խորենացու բերած «ծրագրով» ու բոլոր բառացի մեջբերումներով, որոնցից լրիվ դուրս

21 Ա. Մ. Գ ա ր ա գ ա չ յ ա ն, Քննական պատմություն Հայոց, Քիֆլիս, 1895, Բ, էջ 242:

22 Մ. Ա բ ե ղ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 311 և հաջ.:

է մնում Երվանդ—Արտաշես հակամարտությունը): Իսկ եթե Մ. Աբեղյանը ցանկանում էր ապացուցել այդ թեզը հակառակ Խորենացու պնդման (որպիսի ցանկության մեջ ինքնըստինքյան պարսավելի ոչինչ չկա), ապա նա պետք է կոնկրետ կերպով ցույց տար այդ դրվագի մեջ պարունակվող տեղեկությունների ժողովրդական-բանահյուսական բնույթը (ինչպես անում է բոլոր մնացած դեպքերում), և ոչ միայն այդ, այլև դրանց պատկանելությունը հիշյալ ցիկլին: Այնինչ 12 գլուխներից բաղկացած այդ ամբողջ հատվածում նա կարողանում է նշել միայն Երվանդի շար աչքի մասին խոսքերը²³, որից հետո գրում է. «Գուցե բովանդակությունը բնեկով հնար լինի մի քանի ժողովրդական վիպական գծեր ևս հանել այդ պատմությունից, բայց այդ կրկրորդական համարելով՝ թողնում ենք: Խորենացին միջոց չի տալիս ճանաչելու բուն առասպելը հերյուրած պատմությունից»²⁴:

Այսպիսով՝ Խորենացին խոսքով ժխտում է Երվանդ—Արտաշես հակամարտության դրվագի՝ վիպասանների երգերի թվին պատկանելը, գործով էլ «միջոց չի տալիս ճանաչելու բուն առասպելը»: Մ. Աբեղյանն էլ իր հերթին չի կարողանում այդտեղ առասպելական որևէ բան գտնել, բացի շար աչքի մասին խոսքերից (որը շատ տարածված հավատալիք է Մ. Աբեղյանի իսկ ցուցումի համաձայն, ուստի և չի կարող ակնկալություն ունենալ անպայման մեզ հետաքրքրող ցիկլին առնչվելու): Սրանից հետո էլ ի՞նչ հիմք կա այդ մասը առասպելին կցելու:

Մեզ համար միանգամայն պարզ է, թե ինչու է այդպես ստացվել Մ. Աբեղյանի մոտ: Ցավոք սրտի մեծ բանասերը չէր կուրող իր ձեռքի տակ ունենալ այն վավերական նյութերը (մասնավորապես՝ Արտաշեսի հետագայում գտնված վիմագիր արձանագրությունները), որոնք անբակտելի կապ են ստեղծում Խորենացու Արտաշեսի և հատկապես պատմական

23 Հատվածի սկզբում հիշատակված «գրոցք»-ի մասին տես ստորև էջ 210:

24 Մ. Ա բ ե ղ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 285:

Արտաշես Ա-ի միջև: Այդ նյութերը, ինչպես տեսանք, ստիպեցին Հ. Մանանդյանին, որը սկզբնապես ևս, Մ. Արեղյանի նման, մեզ հետաքրքրող դրվագին բանահյուսական ծագում էր վերագրում, փոխել իր կարծիքը և եզրակացնել, որ Խորենացու պատմածի հիմքում գրավոր աղբյուր է ընկած: Մ. Արեղյանը ևս, և առավել դյուրութեամբ, կհասնէր այդ տեսակետին²⁵, եթե հնարավորութիւն ունենար համոզվելու, թե այդ կապն իրական է և միակը: Չունենալով այդ հնարավորութիւնը, նա Խորենացու Արտաշեսին կապում է բոլոր հայտնի հայոց Արտաշես թագավորների հետ (Արտաշես Ա, Արտաշես Բ՝ մ. թ. ա. 30—20 թթ., Արտաշես Գ Ջենոն՝ մ. թ. 18—34 թ.), ինչպես և Տրդատ Ա-ի հետ (վերջինը միանգամայն ճիշտ է, բայց միայն իսկապես վիպասանքին վերաբերող հատմածի նկատմամբ)²⁶: Իսկ եթե մի պատմութեան հերոսի մեջ մարմնավորված են մի շարք գործիչներ, ապա այդ պատմութիւնը իհարկե ժողովրդական բանահյուսութեանն է պատկանում: Սրա կողքին սակայն Մ. Արեղյանը, ինչպես տեսանք տողատակում արված մեջբերումից, ընդունում էր նաև Խո-

²⁵ Որին նա ընդհանրապես շատ ավելի մոտ էր կանգնած, քան Հ. Մանանդյանը՝ սկզբնապես. այդ երևում է Մ. Արեղյանի հետևյալ խոսքից. «Պատմագիրը Երվանդի մասին և ապա նորա և Արտաշեսի կոիվը (Բ, լէ-խը) պատմիւց հետո՝ հիշում է յուր աղբյուրը. «Եւ զայս մեզ ստուգապէս պատմէ Ողիմպ քուրմ Հանույ; գրող մեհենական պատմութեանց, և զայլ բազում գործս՝ գոր ասել կայ մեզ առաջի, որում և Պարսից մատենք վկայեն և Հայոց երգ վիպասանաց» (ընդգծումը Մ. Արեղյանինն է): Ուրեմն նա Երվանդի և Արտաշեսի պատմութիւնը միևն իւր գլուխն առնում է գրավոր աղբյուրից, որի ինչ և ինչպես լինելը մեզ այստեղ չի հետաքրքրում: Հայոց վիպասանք միայն իբրև վկայութիւն են կոչվում այդ պատմութեան համար» (էջ 284):

Գրավոր աղբյուրի մասին շատ պարզ է ասված, բայց, ցավոք սրտի, վերջին նախադասութեան միտքը (որը, ինչպես նշվեց վերը, ճիշտ չէ, բայց որ հակասում է հենց այստեղ մեջբերված Խորենացու ցուցումին, թե վիպասանքը վկայակոչվում է միայն առաջիկա շարագրանքի կապակցութեամբ), էջից էջ գնալով ավելի գերակշռող է դառնում Մ. Արեղյանի մոտ ու վերջապես ճնշում գրավոր աղբյուրի առկայութեան մասին թեզը:

²⁶ Մ. Արեղյան, նշվ. աշխ., էջ 325:

րենացու ինչ-որ գրավոր աղբյուրի առկայութեանը՝ Երվանդ—Արտաշես հակամարտութեան գրվագի համար, սակայն լավ չէր պատկերացնում նրա դերը:

3

Ահա, ուրեմն, այն նյութը, որ Խորենացին բազել է ժողովրդական բանահյուսութեանից, շրջագծվում է Արեղյանի վերհանած առասպելական հիմքի և դրա հետ կապակցվող պատմական հիմքի շրջանակով: Սակայն քննարկվող հատվածում դրանից դուրս մնում է նյութի մի մեծ զանգված, հետաքրքրական տեղեկութիւնների մի ամբողջ շարան, որն արդեն չի առնչվում ժողովրդական բանահյուսութեան հետ և հետևաբար գալիս է այլ աղբյուրներից: Անշուշտ նույն այդ նյութի ոլորտին են պատկանում և այն գործոնները, որոնք ստիպել են Խորենացուն առասպելն օգտագործելիս տեղ-տեղ շեղվել նրա մոտիվներից, կամ նոր փաստերով լրացնել այս կամ այն դրվագը և կամ, ընդհակառակը, լրութեան մատենել առանձին մանրամասներ:

Մի առ մի քննենք այդ կետերը. ա) Արտաշատի հիմնադրման պատմութեան գերակշռող մասի խորթութիւնը՝ առասպելին, բ) Սաթիսիկի՝ Արգավանի հանդեպ տաժած «տրփանքի» շրջանցումը, գ) Արգավանի վերանվանումը Արգամ, Վիշապազուններինը՝ «զարմք Աժգահակայ», «մարեր», «Մուրացյաններ», դ) Արգավանի դավադրութեան փոխարինումը Արգամի դեմ դավադրութեամբ և ե) Արտաշեսի որդիների փոխադարձ նախանձի փարատման միջոցների մի մասի խորթութիւնը առասպելին:

Արտաշատի հիմնադրման մասին Խորենացին պատմում է հետևյալը. «Երթեալ Արտաշիսի ի տեղին, ուր խառնին Երասխ և Մեծամօր, և հաճեալ ընդ բլուրն՝ շինէ քաղաք լիւր անունն անուանեալ Արտաշատ: Չեռնտու լինի նմա և Երասխ փայտիւր մայրեաց. վասն որոյ անաշխատ և երագ շինեալ կանգնէ ի նմա մեհեան, և փոխէ ի նա ի Բագարանէ զպատկերն Արտեմիդեայ և զամենայն կրուս հայրենիս. բայց զԱպո-

դոնի պատկերն արտաբոյ քաղաքին կանգնէ հուպ ի ճանապարհն: Եւ յարուցանէ ի քաղաքէն Երուանդայ զգերութիւնը Հրէիցն, որ փոխեալ էին անդր յԱրմաւրայ, և նստուցանէ զնոսա յԱրտաշատ: Եւ և զամենայն վայելչութիւն քաղաքին Երուանդայ, զոր տարեալ էր յԱրմավրայ և զոր անդէն արարեալ նորա՝ փոխէ յԱրտաշատ. և առաւել ևս յինքննէ յօրինէ իբրև գրադար արքայանիստ»²⁷:

«...Պետք է նկատել,— գրում է Մ. Արեղյանը,— որ Արտաշատի շինութեան մասին Արտաշեսի ձեռքով՝ բացի անոր «հիմնանալուց» կամ շինվելուց՝ ուրիշ բան հայտնի չէ վիպասանքից: Ինչ որ Խորենացին բերում է Արտաշատի շինութեան մասին՝ Խորենացու սեփական պատմությունն է...»²⁸: Այո՞, բայց որտեղի՞ց է առել Խորենացին այդ «սեփական պատմությունը» (որը զուրս է մնում Մ. Արեղյանի շահագրգռություններից):

Քննենք երկու այն հիմնական կետերը, որոնք այստեղ առաջ է քաշում Խորենացին՝ աստվածների ու նախնիների պատկերների տեղափոխումը և հրեաների վերաբնակեցումը՝ Արտաշատ:

Անկասկած է, որ Արտեմիսի և Ապոլլոնի արձանների և թագավորական նախնիների կուռքերի թեման միանգամայն խորթ է Արտաշեսի առասպելին: Տվյալ դրվագը սոսկ մի օղակ է կազմում Խորենացու «Պատմության» երկրորդ գրքի տարբեր գլուխներում հաղորդած՝ թագավորական դինաստիայի պաշտամունքի մասին տեղեկությունների շղթայում²⁹: Այդ տեղեկությունները, ինչպես մենք մանրամասն ցույց ենք տվել սույն աշխատության առաջին գլխում, ոչ միայն դարմանալիորեն հարազատ են հեկլենիստական աշխարհի մյուս երկրներին մեզ հասած դինաստիայի պաշտամունքի մասին փաստերին, այլ և իրենց հավատարմության երաշխիքն են

27 Խորենացի, II, 49:

28 Մ. Արեղյան, նշվ. աշխ., էջ 318:

29 Խորենացի, II, 10, 40, 49, 77 և ուրիշ:

գտնում բուն Հայաստանից ծագող վիմագրական հուշարձանների ու դրամների տվյալների մեջ: Բացի այդ, թագավորական նախնիների պաշտամունքն անմիջականորեն առնչվում է Արտաշատի ու նրա հիմնադրության հետ այնքանով, որքանով այդ պաշտամունքի սկիզբը, հիմնարկումը տեղի է ունեցել Արտաշես Ա-ի օրոք և, հետևաբար, հենց հավանորեն Արտաշատում:

Նույնն է վիճակը «Երվանդի քաղաքից» (=Երվանդաշատ) հրեա բնակչության Արտաշատ տեղափոխման մասին հաղորդման կապակցությամբ: Սա ևս օղակ է հաղորդումների մի շղթայի, որն սկսվում է երկրորդ գրքի 19-րդ գլխից և հասնում մինչև երրորդ գրքի 35-րդ գլուխը, պարունակելով հրեաների հոծ զանգվածների Տիգրանի կողմից դեպի Հայաստան գերեվարման, սրանց հետնորդների հետագա բախտի ու Հայաստանի ներսում վերաբնակեցումների, և վերջապես Պարսից թագավոր Շապուհ Բ-ի կողմից սրանց դեպի Պարսկաստան գաղթեցնելու պատմությունը: Այդ հրեաների մասին կարևորագույն տեղեկություններ է պահպանել նաև Փավստոս Բուզանդը³⁰: Այս պատմությունը ևս ոչ մի առնչություն չունի Արտաշեսի առասպելին³¹:

Հրեաների հիշատակությունը Արտաշատի հիմնադրման կապակցությամբ, իհարկե, անաբրոնիզմ է (որի պատճառը Խորենացու ժամանակագրական համակարգի առանձնահատկություններն են), սակայն ամենևին անաբրոնիզմ չէ նորաստեղծ քաղաքի բնակեցման այն մեթոդը, որն այստեղ նկարագրում է Խորենացին: Հին քաղաքների բնակչության մի մասի վերաբնակեցումը նոր հիմնադրված քաղաքում և, այսպիսով, նրա բնակչության լրացումը կամ նույնիսկ ստեղծումը, կոչվում էր *συναγωγή* («համարնակեցում», «միա-

30 Փավստոս, IV, 55:

31 Տե՛ս նաև Գ. Սարգսյան, Աղբյուրների օգտագործման եղանակը Մովսես Խորենացու մոտ, «Բանբեր մատենագրանի», N 3, 1956, էջ 31 և հաջ.:

սին բնակեցում») և ամենատարածված երևույթներից մեկն էր հելլենիստական աշխարհում, որի տարբեր մասերում այդ եղանակով տասնյակ ու հարյուրավոր նոր քաղաքներ են շինացվել: Նույն այդ եղանակով են բնակեցվել Տիգրանակերտը և այլ հայկական քաղաքներ³²: Խորենացու այս հաղորդումը, անկախ նրա մեջ հրեաների հիշատակությունից, որ ինչպես ասվեց, անարդարանք է, մի ակնարկ է այն մասին, որ Արտաշատը ևս իր ժամանակ շինացել է ՍՄՆՈՒՔԻՍՄՈՅ-ի միջոցով³³: գտնում նույն Արտաշատի հիմնադրման մասին Ստրաբոնի Չափազանց կարևոր է, որ այդ ակնարկը իր հաստատումն է հաղորդման մեջ, որտեղ ասված է, թե այդ քաղաքը ՍՄՄՓՈՒՄՆՅՆՅՆ ԿՈՒՍՈՅ «լավ (կամ՝ խնամքով) համարնակեցված է»³⁴:

Ահա թե ինչպիսի նյութեր է պարունակում Մ. Խորենացու «սեփական պատմությունը», նյութեր, որոնք ոչ միայն պատմականորեն ճշմարտացի են, այլև իրոք առնչվում են Արտաշատին ու նրա հիմնադրմանը:

Վերը թվարկված կետերից երեքը՝ բ, գ և դ, վերաբերվում են միևնույն անձնավորությանը՝ առասպելի Արգավան վիշապազնին, ուստի և դրանք կարելի է միասնաբար բնարկել: Ինչպես հիշում ենք, դեռևս իր «ծրագրում» Խորենացին պարզաբանում է, որ վիշապազունները ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ «զարմք Աժդահակայ»: Մ. Արեղյանը համոզիչ կերպով ցույց է տալիս, որ այդ նույնացումն իրեն՝ Խորենացու գործն է, ըստ որում վերջինս կանգ չի առել այդ կետում և զարգացրել է միտքը, տանելով այն առասպելականից դեպի պատմական ոլորտը. եթե Աժդահակը մարաց թագավոր է եղել, ուրեմն նրա «զարմք» մարերն են, մասնավորապես և այն մարերը, որոնք Տիգրան Երվանդյանի օրերից սկսած բնակվում են Հա-

32 Г. X. Саркисян, Тигранакерт, էջ 65 և հաջ., 108:

33 Անդ, էջ 42:

34 Strab., XI, 14, 6: Այս հանգամանքի վրա առաջին անգամ ուշադրություն է դարձրել Մ. Կրկյաշարյանը (տե՛ս նրա Возникновение городов в Армении во II в. до н. э.—III в. н. э., "Научные доклады высшей школы, историч. науки", 1961, № 4):

յաստանում: Մյուս կողմից Խորենացին պնդում է, որ Մուրացյան տոհմի նահապետներն անվանվում են «մարացուցն տէր», ուրեմն Մուրացյանները մարեր են, հետևաբար և Աժդահակի սերունդ, ուստի և վիշապազունք³⁵:

Մակայն եթե այս սրամաբանական զարգացման գիծը միանգամայն դյուրամբոնելի է և, մասնավանդ, խիստ բնորոշ Խորենացու համար, ապա շատ ավելի բարդ է Խորենացու կատարած Արգավան՝ Արգամ անցումը: Միանգամայն պարզ է, որ Արգամ անունը Արտաշեսի առասպելից դուրս էր, որովհետև առասպելի համապատասխան անունը Արգավանն է: «Այս Արգամ է,— հայտնում է Խորենացին, — որ յառասպելին Արգաւանն անուանի»³⁶: Արդ, ինչ զրգապատճառ պիտի ունենար Խորենացին Արգավանը Արգամով փոխարինելու համար: «Այլաբանություն ճշմարտեցման» ոչ մի կարիք չկար այստեղ, որովհետև չկար ինքը այլաբանությունը, ինչպիսին, ասենք, Խորենացին տեսնում է «վիշապազունք» բառի մեջ, բացատուելով այն որպես «զարմք Աժդահակայ»: Չկա այստեղ նաև հիմաստի զարգացման (ու դրանով՝ շարադրանքի հարստացման) որևէ հնարավորություն, որ գալթակղեցներ Խորենացուն, որպիսին կար, ասենք, «զարմք Աժդահակայ»-ից մարերին անցման մեջ: Ուրեմն ո՞րն է այդ փոխարինման զրգապատճառը:

Առաջին ենթադրությունը, որ կարելի է անել, հետևյալն է. Արգամը հայտնի էր Խորենացուն Մուրացյան նախարարական տան տոհմական բանավոր ավանդությունից, որպես այդ տոհմի նախնիներից մեկի անունը: Բնական է այդ դեպքում, որ եթե վիշապազունքը մարերն են, ապա վիշապազն Արգավանը «մարացվոց տեր» Մուրացյան Արգամն է: Այս ենթադրությունը, սակայն, մի շարք խոչընդոտների է հանդիպում:

Նախ և առաջ Արգամին վերաբերող դրվագները (իհարկե բուն Արգամին, և ոչ թե Արտաշեսի առասպելում Արգավանին փոխարինած Արգամին) իրենց մեջ ոչինչ բանահյու-

35 Մ. Արեղյան, նշվ. աշխ., էջ 325 և հաջ.:

36 Խորենացի, II, 51:

սական-վիսյական բան չեն կրում: Արգամբը, թագավորության Երկրորդ անձնավորությունը, իր զորքով ներկայանում է Երվանդի ճամբարը, սակայն սրա և Արտաշեսի միջև տեղի ունեցած ճակատամարտի ժամանակ ձեռնպահ է մնում, որի համար Արտաշեսը նրան բարձր պարգևների ու պատվի է արժանացնում³⁷: Դրվագը ավելի քան ճշմարտապատում է:

Երկրորդ, ընդհանրապես անհավանական է, թե այդպիսի մի ավանդություն Մուրացյանների մասին գոյություն ունեցած լինի Խորենացու օրոք: Վերջինիս տեղեկություններից դուրս, այդ տոհմի մասին վաղ շրջանի գրական կոթողների մեջ մենք ունենք միայն երկու հիշատակություն. մեկը՝ Գահնամակում, ուր այդ տոհմանունը, «Մարացեան» ձևով, պրավում է ցանկում 69-րդ, այսինքն նախավերջին, տեղը, ամենահետին, երկրորդական նախարարությունների շարքում³⁸, մյուսը՝ Զորանամակում, «Մուրացան» ձևով, որն ընկած է «Հարավային դուռն» ստորաբաժանման ամենավերջում³⁹: Որ Մուրացյան տոհմը ամենաաննշաններից է եղել, պարզվում է այն հանգամանքից, որ այն ոչ մի անգամ չի հիշատակվում ժամանակի հարուստ պատմական գրականության մեջ (բացառյալ, իհարկե, Խորենացու), որը, ինչպես գիտենք, խիստ հագեցած է նախարարական տների գործունեության նկարագրություններով կամ գեթ նրանց հիշատակումներով: Այնինչ այդ տոհմը, ինչպես երևում է Գահնամակում նրա թվարկված լինելուց, հինգերորդ դարում գոյություն է ունեցել: Հայտնի չէ և Մուրացյանների տիրույթների աշխարհագրական վայրը, և միայն Զորանամակի «Հարավային դուռն» ստորաբաժանման մեջ թվարկված լինելն է, որ, թերևս⁴⁰, հուշում է Հայաստանի հարավային շրջաններում նրանց բնակվելու հանգամանքը:

37 Խորենացի, II, 47:

38 Ղ. Ալիշան, Այբարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 431: Նաև Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб, 1908, էջ 250:

39 Н. Адонц, նշվ. աշխ., էջ 252:

40 Ն. Աղոնցը նշում է, որ ըստ երկրի կողմերի նշանակված այդ «զոնների» կազմը մտնող նախարարական տիրույթների իրական տեղագրությունը

Մեր կարծիքով (հիմնված Մ. Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ հանդես եկող նախարարական տների և Գահնամակի ցանկերի մանրամասն համեմատական ուսումնասիրության վրա, որի արդյունքները մենք կներկայացնենք այլ առիթով), Խորենացու տեղեկությունները խնդրո առարկա տոհմի, ինչպես և մի շարք այլ աննշան երկրորդական տոհմերի մասին սահմանափակված են եղել Գահնամակում նրանց հիշատակությամբ: Գահնամակում հիշատակված նման երկրորդական տոհմերի մեծ մասը Խորենացին անտեսել է⁴¹: Մուրացյան տոհմը գրավել է Խորենացու ուշադրությունը միայն ու միայն իր անվան, այսպես ասած, դուրաստուղաբանելիությամբ (նույնը կարելի է ասել և մի քանի այլ տոհմերի մասին):

Ինչպես տեսանք, Գահնամակում և Զորանամակում տոհմը հիշատակվում է երկու տարբեր ձևերով, որոնցից մեկն ունի «մուր», մյուսը՝ «մար» հիմքը: Այս տարբերությունն արտահայտված է և Խորենացու մոտ. նա հայտնում է, թե տոհմը կոչվում է «Մուրացեան», բայց նրա նահապետը՝ «Մարացուցն տեր»⁴²: Անշուշտ սրանցից մեկը հիմնական իսկական ձևն է, մյուսը՝ երկրորդային, հիմնականից ծնված: Մեր կարծիքով մար > մուր և մուր > մար փոփոխման հնարավոր ուղղություններից անշուշտ պետք է կանգ առնել երկրորդի վրա, որովհետև այն ժողովրդական ստուգաբանություն է պարունակում, տալիս է «մար» ցեղանունը, մինչդեռ առաջինն անիմաստ է⁴³: Ստուգաբանության այս եղանակը շատ է բնորոշ

հաճախ հակասում է «դռների» անվանումներին, այսինքն այս կամ այն նախարարական տունը, որ նշանակված է Զորանամակում, ասենք, «Հյուսիսային դուռն» կազմում, իրականում գտնվել է արևելքում և այլն (Н. Адонц, նշվ. աշխ., էջ 282):

41 Հմմտ. Н. Адонц, նշվ. աշխ., էջ 264 և հաջ.:

42 Խորենացի, II, 8:

43 Ն. Աղոնցը (նշվ. աշխ., էջ 420) ընդհակառակը, էլակետային ձևն է համարում Մարացեան (<Մարացեան), որտեղից՝ Մուրացան, և գտնում, որ տոհմանունն իսկապես ծագում է «մար» ցեղանունից: Ն. Աղոնցը չի

Խորենացուն (ինչպես կհամոզվենք ստորև) և գայթակղեցուցիչ է հենց իրեն վերագրել այն: Սակայն ելենելով Խորենացու երկից դուրս այդ երկու ձևերի հիշատակված լինելու հանգամանքից, ինչպես և Խորենացու երկում զրանց մատուցման եղանակից («Քանզի ոչ ասեն նահապետաց ազգին՝ Մուրացեան տէր, այլ Մարացուցն տէր»), կարելի է ենթադրել, որ ստուգաբանությունը կատարվել է Խորենացույ անկախ և հասել նրան Քահնամակի տարբերակներում⁴⁴: նման անունները, ինչպես ասվեց, Խորենացուն զրավել են իրենց իժաստավորվածություններ, նրանով, որ իրենց մեջ իսկ կրել են այդ տոհմերի պատմության լուսաբանման հնարավորությունը՝ անվան ստուգաբանման միջոցով (եղանակ, որ այսօր էլ լայնորեն կիրառում են պատմաբաններն ու բանասերները): Խնդրո առարկա տոհմանունը, հատկապես, հոյակապ հնարավորություն է բնձնել Խորենացուն՝ լուսաբանելու Մուրացյանների անցյալը, կապելով նրանց Աժդահակի սերնդի հետ և ստեղծելով վերոհիշյալ ստուգաբանական շարքը՝ վիշապազուններից մինչև Մուրացյան տոհմը:

Նշենք մի վերջին հանգամանք ևս, որ թույլ չի տալիս Արգամին Մուրացյաններինը համարել: Ահա Խորենացին հաջողությունները և միանգամայն տրամաբանորեն անցել է վիշապազուններից մինչև Մուրացյանները ուղին, ունենալով որպես միջանկյալ օղակներ «Աժդահակայ գարմբ»-ը և մարերին: Եթե մենք պնդենք, որ նա այդ ուղու վերջում հանդիպել է որպես Մուրացյանների նահապետի Արգամին (և ոչ թե, ասենք, մի Պարուլրի կամ Զորակի), որի անունը միաժամանակ զարմանալիորեն նման է Խորենացու ելակետում գտնվող առասպելական վիշապազնի Արգավան անվանը, ապա մենք

փաստարկում իր այս պնդումը, և մենք չենք կարող համաձայնվել այդ կարծիքի հետ, որովհետև զրանով Մուրացան (կամ Մուրացյան) անվանաձևի գոյություն հիմքը և իմաստը լրիվ անհասկանալի է դառնում:

⁴⁴ Սակայն կարծում ենք բացառված չէ և «Մարացյան» ձևի առաջացումը Քահնամակի հետագա արտագրությունների ժամանակ՝ Խորենացու ասածի ազդեցության տակ կատարված ընդմիջարկության միջոցով:

այստեղ, բացի երջանիկ զուգադիպությունից, պատահականությունից, ուրիշ բան տեսնել չենք կարող: Տեսականորեն նման դեպքը բացառված չէ, բայց իրականության մեջ այն կարող է լինել միայն որպես զուգադիպություն, պատահականություն, ուստի և, պարզ է, մենք չենք կարող այդ պատահականությունը մեր եզրակացություն հիմքում դնել:

Այսպիսով՝ Արգամ անվան նմանությունն իսկ Արգավան անվանը խոսում է Մուրացյանների տոհմին նրա պատկանելու դեմ, հուշում, որ Արգավան > Արգամ զարգացման գիծը այլ է, տարբեր, քան վիշապազունք > Մուրացյան գիծը, և ստիպում է Արգամի ծագման այլ ոլորտ փնտրել: Իսկ այս հարցում մենք արդեն երկրնտրանքի հնարավորություն չունենք. եթե Արգամը չի ծագում վիպասանքից և Մուրացյանների ավանդությունից, ապա նա գալիս է, անձամբ իր (և ոչ Արգավանի) հետ կապված զրվագների հետ միասին, Խորենացու հիմնական գրավոր աղբյուրից, որպես Երվանդյանների բարձր պաշտոնյա, հետագայում անցած գահի հավակնորդի կողմը: Արգ, Արգամի իրական պատմական դեմք համարվելը այսուհետև կապված է մնում միայն ու միայն նրան հիշատակող գրավոր աղբյուրի հավաստիության աստիճանից: Ինչ վերաբերվում է «Արգավան-Արգամ Մուրացյան» կերպարին, ապա այն Խորենացուն է պատկանում և ստացվել է երեք աղբյուրների (վիպասանք, Քահնամակ, Երվանդ—Արտաշեսի պատմության գրավոր աղբյուր) տվյալների միաձուլումից⁴⁵:

Փալով վերը բ. գ. և դ. կետերում նշված այն փոփոխություններին, որ մտցրել է Խորենացին վիպասանքի տվյալներին մեջ, այժմ կարող ենք ասել, որ դրանց պատճառը եղել է, ան-

⁴⁵ Մասնավորապես, բարձրաստիճան պաշտոնյա Արգամի զրվագը մի կողմից, և տոհմի՝ մարեր. ու հետևաբար Աժդահակի սերունդ համարվելու հանգամանքը՝ մյուս կողմից, կովան են ծառայել Խորենացու համար այդքան վեր բարձրացնելու Մուրացյանների աննշան տոհմի անցյալը (Մ. Խ. Բ., II, 8):
297—11

շուշտ, Խորենացու գրավոր աղբյուրից եկած Արգամի նկարագրի ազդեցությունը:

Խորենացու՝ առասպելից շեղման վերջին և, կետը կապված է «ծրագրի» այն տեղի հետ, ուր ասված է. «Նախանձ որդուց Արտաշեսի և գրգռութիւն ընդ միմեանս ընդ ձեռն կանանցն»: Այս բառերը բացահայտելիս Խորենացին առասպելից մեջբերումներ չի անում, այլ տալիս է իր սեփական շարադրանքը. Արտավազը, ասում է նա, ստացավ հորից «զիշխանութիւն զօրացն ամենեցուն; Եւ նախանձ բերելով ընդ նմա եղբարցն ի գրգռութենէ կանանց իւրեանց. վասն որոյ կտրգէ Արտաշէս զՎրոյր՝ հազարապետ, զայր իմաստուն և բանաստեղծ, և հավատայ ի նա զամենայն գործս տանն արքանի. և զՄաթան կտրգէ քրմապետ ի յԱնի դիցն Արամազդայ: Բաժանէ Արտաշէս և զիշխանութիւն զօրուն ընդ շրուղարեկւյան զօրն թողու ի վերայ Արտաւազդայ, և զարեմտեանն տայ Տիրանայ, զհարավայինն ի Սմբատ հավատայ և զհիւսիսայինն ի Զարեհ»⁴⁶:

Վերջին հազորդումը՝ զորքի իշխանությունը շրու մասի բաժանելու և եղբայրներին ու Սմբատին հանձնարարելու մասին առասպելին չի պատկանում թեկուզ այն պատճառով, որ զորքը շրու մասի բաժանելու գաղափարն սկսվում է արժարծվել զեռևս Վաղարշակի գործունեությանը վերաբերող գլուխներում⁴⁷, իսկ այստեղ տեսնում ենք նրա զարգացման սոսկ հերթական փուլը: Ակներևարար այս գրվազը արհեստականորեն բարդված է Վրույրին և Մաթանին վերաբերվող այն նախորդ գրվագի վրա, որի մեջ նրանք ստանալով մեկը հազարապետություն, մյուսը՝ քրմապետություն, հավասարվում են Արտավազդին, և եղբայրների նախանձը փարատելու խնդիրը լուծվում է:

Այդ հավելումը, ըստ երևույթին, հետևանք է այն բանի, որ բուն առասպելում Արտաշեսն այդքան շատ որդիներ չի ունեցել: Այստեղ մենք կականկալեինք ոչ ավելի քան երեք դա-

⁴⁶ Խորենացի, II, 53:

⁴⁷ Անդ. II, 8:

վակ, ինչպես որ ընդունված է ժողովրդական բանահյուսության մեջ: Ուլքե՞ր պիտի լինեին դրանք, բացի Արտավազդից, որի ներկայությունը կասկածից վեր է: Մեջբերված հավաստը հուշում է մեզ, որ դրանք եղել են Վրույրը և Մաթանը, որոնց բավարարմամբ, ինչպես ասվեց, բանահյուսական ղրվազը տրամաբանորեն ավարտվում է: Ըիշտ է, «ծրագրի» համապատասխան կետի բացահայտման ժամանակ Խորենացին գրում է, որ Սաթինիկը «ծնանի նմա զԱրտաւազդ և զայլս բազումս, զորս ոչ կարևոր համարեցաք այժմ անուամբ թուել. բայց զկնիսն յորժամ ի գործ ինչ հասանիցեմք»⁴⁸: Այստեղ խոսքը, թերևս, ավելի քան երեք որդիների մասին է, սակայն մենք դիտենք, որ «բացահայտման» պահերին Խորենացին արգեն միայն առասպելին չի հետևում, այլ շարադրում է բոլոր աղբյուրների տվյալներից միահյուսված նյութը:

Հ. Մանանդյանի ուսումնասիրությունները տալիս են մեզ Արտաշեսի որդիներին՝ առասպելական և ոչ առասպելական խմբերի զատելու մի առավել կարևոր ու արգեն պատմական հիմք: Հիշատակելով Խորենացու մոտ Արտաշեսին վերադրված հինգ որդիներին՝ Վրույր, Մաթան, Արտավազդ, Զարեհ, Տիրան, Հ. Մանանդյանը գրում է. «Սրանցից վերջին նրեքը, — իմ կարծիքով, հաստատապես կարող են համարվել Արտաշես Ա-ի որդիներ»⁴⁹: Ի՞նչն է Հ. Մանանդյանին բերում այն եզրակացություն, որ Զարեհը, Տիրանը և Արտավազդը իրական պատմական, և ոչ առասպելական, անձնավորություններ են եղել ու հանդիսացել են Արտաշես Ա-ի (189—մոտ. 160 մ. թ. ա.) որդիները: Պատճառները տարբեր են, բայց և նույնատիպ. նրանք ելնում են Արտաշես Ա-ին ժամանակակից վավերագրերի կամ նրա ժամանակի մասին անտիկ պատմագրության հաղորդած տվյալներից:

Այսպես, Զարեհի պատմականության օգտին է խոսում այն հանգամանքը, որ նույն Զարեհ անունն է կրել նաև նրա

⁴⁸ Խորենացի, II, 50:

⁴⁹ Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, Ա, էջ 131:

պապը՝ Արտաշես Ա-ի հայրը, համաձայն վերջինիս արամե-
երեն արձանագրութիւնների, ուր նա իրեն անվանում է «Ար-
տաշես արքա որդի Զարեհի»: Թոռան անվանակոչումը պապի
անունով ընդունված է շատ ժողովուրդների մեջ, իսկ հայերի
մոտ միշտ լայն տարածում է ունեցել: Զարեհի կապակցու-
թյամբ Հ. Մանանդյանը վկայակոչում է նաև վրացական տա-
րեգրութեան՝ «Քարթլիս ցխովրեբա»-ի տվյալները (որոնց
մենք կանդրադառնանք այլ առումով) Արտաշես հայոց թա-
գավորի որդիներ Զարեհի և Տիգրանի մասին:

Տիգրան է անվանված «Քարթլիս ցխովրեբա»-ում Ար-
տաշեսի այն որդին, որը միևնույն պարագաներում (վրաց թա-
գավորի՝ Զարեհին գերի վերցնելու և սրա եղբոր Տիգրանի՝ օգ-
նութեան հասնելու) Խորենացու մոտ անվանված է Տիրան: Այս
հանգամանքը կարելի է լրացուցիչ հենարան համարել Հ. Մա-
նանդյանի այլ հիմունքներով արտահայտած մտքի, թե Խո-
րենացու մոտ Արտաշեսի Տիրան անվանված որդու իսկական
անունը Տիգրան է եղել: Այս Տի(գ)րանի կապակցութեամբ
Հ. Մանանդյանը հիշատակում է Ապպիանոսի հաղորդումը,
ըստ որի Տիգրան Բ-ի հոր անունը ևս Տիգրան է եղել: Համա-
ձայն Ստրաբոնի հայտնի վկայութեան, Տիգրան Բ-ը Արտաշես
Ա-ի շտապովիզն է՝ թոռը, եթե հաշվի առնենք նրանց գահա-
կալման տարեթիվերի միջև ընկած համարյա մեկ հարյուրամ-
յակը: Հետևաբար Տիգրան Բ-ի հայր Տիգրան Ա-ը Արտաշես
Ա-ի որդին է եղել:

Ինչ վերաբերում է Արտաշես Ա-ի Արտավազդ որդու
պատմականութեանը, ապա այն բավարար չափով հավաստ-
վում է Հուստինոսի՝ պարթև թագավոր Միհրդատ Բ-ի (մ. թ.
ա. 123—88 թթ) օրոք ապրած հայոց Արտավազդ թագավորի
մասին հաղորդմամբ, որը և մեջ է բերում Հ. Մանանդյանը:

Այսպիսով տեսնում ենք, որ Խորենացու մոտ հանդես
եկած Արտաշեսի հինգ որդիներից երեքը, որոնք հիշատակ-
վում են զորքերի հրամանատարութեան շորս մասի բաժան-
ման կապակցութեամբ (որը մենք համարեցինք առասպելին

խորթ երեւոյթ), դատվում են մշուսներից՝ առասպելականնե-
րից, նաև որպէս պատմական անձնավորութիւններ և դրանով
մտածել տալիս, որ նրանց հետ առնչվող այդ նորամուծու-
թյունը՝ զորքի հրամանատարութեան բաժանումը շորս մասի
ըստ երկրի կողմերի, որն ընկած է հետագա բղեշխութեաննե-
րի առաջացման հիմքում, նույնպէս պատմական իրողութիւն
է, կապված Արտաշես Ա-ի ժամանակի հետ:

Սակայն այդ երեքից Արտավազդը առկա է որդիների
նաև այն խմբում, որն առասպելում է ներկայացված եղել ու,
այդպիսով, երկու խմբերը միացնող օղակ է հանդիսանում:
Ըստ երևութիւն, նա հիմք պիտի ծառայած լինի Խորենացուն՝
երկու աղբյուրներից Արտաշեսի որդիների մասին եկող այդ
տարբեր տեղեկութիւնները միավորելու համար⁵⁰:

Վերլուծելով Խորենացու կողմից վիպասանքի մի շարք
գրվագներում մտցված փոփոխութիւններն ու ներմուծում-
ները և յուրաքանչյուր դեպքում հանգելով եզրակացութեան,
որ դրանք ինչ որ այլ աղբյուրի տվյալների ներգործութեան
հետևանք են, այժմ, թվում է, իրավունք ունենք ընդհանրա-
ցում անելու: Հենվելով այն հանգամանքի վրա, որ բոլոր դեպ-
քերում Խորենացու մտցրած ուղղումները տանում են դեպի
տվյալ գրվագի պատմականացումը, իսկ դեպքերի մեծ մա-
սում նույնիսկ դեպի նրանց առնչումը կոնկրետ՝ Արտաշես
Ա-ի հավաստի աղբյուրներից մեկ հայտնի գործունեութեանը,
կարելի է մտածել, որ միշտ գործ ունենք միևնույն աղբյուրի
ազդեցութեան հետ, աղբյուր, որը և՛ իրականում արժանահա-
վատ է, և՛ Խորենացու աչքում բարձր արժեք է ունեցել, ավելի

50 Բացի այս հինգ որդիներից Խորենացին հիշատակում է նաև Արտա-
շեսի վեցերորդ որդուն, Տիգրան անունով, սակայն շատ ուշ, Արտավազդի
և Տիրանի թագավորութիւնները նկարագրելուց հետո (II, 74): Ըստ երևույ-
թին սա ներկայացված չի եղել ոչ վիպասանքում, ոչ էլ Արտաշեսի պատմու-
թեան գրավոր աղբյուրում, այլ գալիս է Մարաբայից ծառանգած արքայա-
ցանկից:

բարձր, քան վիպասանքը, ուստի և հիմք է ծառայել վերջինիս մատուցած նյութի մշակման համար:

4

Այդ աղբյուրը, որը Խորհրդային անվանում է Ողյուժայ բուրմի «մեհենական պատմություն», բացի վերը նշված մի քանի փաստերից, որոնք դարձել են առասպելի նյութի մշակման գործոն, մատակարարել է Խորհրդային նաև բազմաթիվ ալլ, արդեն առասպելից անկախ հանդես եկող փաստեր, որոնց քննարկմանն էլ անցնում ենք:

Քանի որ մենք, իրերի բերմամբ, սկսեցինք Արտաշեսի պատմության քննությունը մեջտեղից, և ոչ սկզբից, և հերթականորեն անդրադարձանք մի քանի գլուխների, ապա նպատակահարմար է շարունակել քննությունը նույն կարգով մինչև պատմության ավարտը ու այնուհետև նոր վերադառնալ նրա սկզբնական հատվածին:

Նույն գլխում, որտեղ խոսվում է Արտավազդի եղբայրների և նրանց նախանձի մասին, ռուսումնասիրողները ուշադրություն են դարձրել Կասբից երկրի մասին հաղորդման վրա, ելկիր, որը հիշատակված է նաև Ստրաբոնի մոտ՝ Κασιτανή—Կասպիանե ձևով⁵¹: Գ. Ա. Տիրացյանը մատնացույց է արել, որ Կասպիանե երկիրը Արտաշես Ա-ի կողմից մեղացիներից (մարերից) գրավելու և Մեծ Հայքի պետությանը միացնելու մասին՝ իր գուգահեռն է գտնում դեպի Կասբից երկիրը Արտաշեսի օրոք կատարված արշավանքի Խորհրդային ալյա գլխում տրված նկարագրության մեջ⁵²: Խորհրդային նկարագրությունը, սակայն, շատ ավելի մանրամասն է, և Գ. Ա. Տիրացյանն իրա-

51 Ս. Երևմյան, Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 57:

52 Գ. Տիրացյան, Մովսես Խորհրդային «Հայոց պատմության» և Ստրաբոնի «Աշխարհագրության» մի քանի դրվագներ Հայաստանի ն. մ. Բ. III—II դարերի պատմության մասին, «Բանբեր Մատենադարանի», № 6, 1962, էջ 17 և հաջ.:

վացիորեն հարց է դնում այդ մանրամասնությունների մի մասի պատմական հավաստիության վերաբերյալ:

Անդրադառնանք Ստրաբոնի համապատասխան հատվածին.

«Պատմում են,— գրում է Ստրաբոնը,— որ Հայաստանը, նախապես փոքր լինելով, աճել է Արտաքսիասի (Արտաշեսի) և Զարիադրիսի (Զարեհի) ուժերով. սկզբում սրանք Անտիոքոս Մեծի ստրատեգոսներն էին, իսկ նրա տեղի տալուց հետո թագավորներ դարձան մեկը Սոֆենի (Մոփքի), Ակիսենի, Օդոմանտիսի և ալլ երկրամասերի, մյուսը՝ Արտաքսատայի (Արտաշատի) շուրջն ընկած հողերի վրա. աճեցին, շրջակա աղ-գերից երկրամասեր գրավելով՝ մեղացիներից (մարերից)՝ Կասպիանեն, Փալինիտիսը և Բաստրոպեղան (Պարսպատունիքը)⁵³, իբերներից (վրացիներից)՝ Պարիադրեսի (Պարիսարի) նախալեռները, Խորձենեն (Կղարջքը)⁵⁴ և Գոգարենեն (Գուգարքը), որը Կյուրոս (Կուր) գետի այն կողմն է, խալիբներից և մոսինոյկներից՝ Կարենիտիսը (Կարին) և Դերբքսենեն⁵⁵ (Դերջան), որոնք Փոքր Հայքին են հարում կամ նրա մասերն են, կատաոններից՝ Ակիլիսենեն (Եկեղիքը) և Անտիտավրոսի շուրջն ընկած հողերը, ասորիներից՝ Տամորիտիսը^{55ա} (Տամորքը). այնպես որ բոլորը միավելու են»⁵⁶:

Այս նկարագրության մեջ խոսքը երկու անձնավորությունների՝ Արտաշես Ա-ի և Մոփքոս թագավորած Զարեհի ձեռքբերումների մասին է: Վերջինս իր պետությանն է միացրել նրան հարող Ակիլիսենեն (Եկեղիքը) և «Անտիտավրոսի շուրջն ընկած հողերը», գրավելով դրանք կատաոններից: Մնացածը Ստրաբոնի հաղորդման մեջ վերաբերում է Արտաշես Ա-ին:

53 ըստ Ս. Երևմյանի:

54 Տե՛ս Ս. Երևմյան, նշվ. աշխ., էջ 59:

55 Բնագրում Ξερξίγγυν — ուղղել է Δερξίγγυν:

55ա Բնագրում Ταμωρίτιν — ըստ Մակվարտի, Տումաշևի և Մանանդյանի կարծիքի ուղղել է Ταμωρίτιν «Տամորքը». տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քենական տեսություն, Ա, էջ 117: ըստ Ս. Երևմյանի ուղղելու անհրաժեշտություն չկա. տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 53, 60:

56 Strab. XI. 14, 5:

Արտաշես Ա-ը, ուրեմն, ըստ այս հաղորդման, ընդլայնել է հայոց պետությունը երկրի բոլոր շրջա ուղղություններով. արևելյան՝ դեպի մեդացիների (մարերի) կողմը, հյուսիսային՝ դեպի իբերների (վրացիների) կողմը, արևմտյան՝ դեպի Փոքր Հայքի կողմը և, վերջապես, հարավային՝ դեպի ասորիների կողմը: Պետության ընդլայնման այս շրջա ուղղությունները, ելակետ ընդունելով «Արտաշատը և նրա շուրջն ընկած հողերը», Ստրաբոնի մոտ դրսևորվում են ամենայն հստակությամբ:

Արդեն նշվեց, որ Խորենացու մոտ իրենց արտացոլումն են գտել արևելյան ուղղությամբ Արտաշեսի իրականացրած ռազմական ձեռնարկությունները: Սակայն սա բոլորը չէ: Խորենացին հենց այդ գլխում տեղեկություններ է հաղորդում նաև նույն թագավորի օրոք հյուսիսային ուղղությամբ ձեռնարկված արշավանքի մասին: Հայտնելով Արտաշեսի որդիներից Զարեհի հյուսիսային զորքի հրամանատար նշանակվելու մասին, նա շարունակում է. «Նւ Զարեհ էր այր սէզ և յորս երէոց նահատակ, իսկ առ պատերազմունս վատ և տաղտուկ. զորոյ զփորձ առեալ Քարձամայ ուրումն արքայի Վրաց՝ ապստամբեցուցանէ զերկիրն, և կալեալ զԶարեհ, ի բանտի դնէ ի Կաւկաս: Ընդ որում պատերազմեալ Արտաշատայ և Տիրանայ հանդերձ Սմբատաւ դարձուցանեն զեղբայրն ի մեծէ կարակմէ»:

2. Մանանդյանն օգտագործել է այս հատվածը, ինչպես և բովանդակությամբ սրան հարող՝ «Քարթլիս ցխովրեբա»-ի հատվածը, Արտաշեսի Զարեհ որդու պատմականության խնդրի կապակցությամբ, սակայն դրանք, մասնավորապես երկրորդը, որ լի է մանրամասներով, շատ ավելի մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում Արտաշեսի հյուսիսային արշավանքների կապակցությամբ: Ահա «Քարթլիս ցխովրեբա»-ի համապատասխան հատվածը.

«Ապա Հայոց թագավոր Արտաշեսն (Արտաշանն) իր ամբողջ զորքով և նրա սպարապետ Սմբատ Բյուրատյանը շարժվեցին դեպի Քարթլի... Եկան հայերը և նստեցին Մցխեթում...

Ապա վրացիք և օսերն՝ նեղ տեղն ընկնելով, խնդրեցին հատություն, արյուն և հատուցում շփնտրելով: Հայոց թագավորն ունկնդիր եղավ նրանց աղերսին, և... ստրկացնելով վրացիներին և օսերին՝ զնաց: Անցավ մի քանի տարի և հայերից ավերված Քարթլին վերաշինվեց: Այդ ժամանակ հայերը զբաղված էին, քանի որ պատերազմ սկսեցին պարսից և հույների հետ: Ապա վրացիք և օսերը բարեպատեհ ժամանակ գտան և սկսեցին ճնշել հայերին, քանի որ հայոց ամբողջ զորքը և թագավորի երկու որդին Սմբատի հետ միասին պատերազմումն էին [ընդդեմ] պարսից... Արտաշես (Արտաշան) թագավորը զրբ ժողովեց [նրանցից], որոնք տանն էին և՛ տալով իր Զարեհ (Զարեն) որդուն՝ ուղարկեց ընդդեմ վրաց: Իսկ վրացիք և օսերը՝ ժողովվելով դիմեցին Զավախքի կողմը, հաղթեցին և փախուստի մատնեցին Զարեհ (Զարեն) հայոց թագավորի որդուն, և խորտակեցին նրա ամբողջ զորքը, որին հետամուտ եղան մինչև Հայքի սահմանները և բանտարկեցին թագավորազն Զարեհին (Զարենին) լճի ափին, որ Յել է կոչվում... և կալանավորեցին Դարիալանի բերդում... Ապա երրորդ տարին եկավ Սմբատ Բյուրատյանը և թագավորի որդիք Արտավազը (Արտավազ||Արտվազ) և Տիգրանը հայկական ամբողջ զորքով... և կանգ առան Քոնդրում... Վրացիք վերադարձրին թագավորի որդուն...» և այլն⁵⁷:

Այս հատվածի նմանությունը Խորենացու համապատասխան հատվածին ակնհայտ է ոչ միայն ըստ բովանդակության, այլև ըստ այն պարագայի, որ այստեղ ևս, ինչպես Խորենացու մոտ է, գործողությունը տեղափոխված է մ. թ. I դարը (հատվածից այդ անմիջապես չի երևում, բայց պարզվում է «Քարթլիս ցխովրեբա»-ում նրա գրաված տեղով): Սակայն նույնքան ակնհայտ են և տարբերությունները, որոնք դրսևորվում են մեծ մասամբ վրացական ազդյուրի հաղորդած և Խորենացու մոտ բացակայող մանրամասնություններում: Դրվագի աղերսը հայ գրականության հետ և մասնավորապես Խորենացու հետ:

57 Լ. Մ Ե Լ Ի Բ Ե Կ Թ Ե Կ, Վրաց ազդյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատ. Ա, Երևան, 1934, էջ 158 և հաջ.:

րենացու «Հայոց պատմութեան» հետ անուրանալի է⁵⁸, սակայն տակավին պարզ չէ և վիճելի է այդ աղբյուրի բնույթը⁵⁹: Խնդիրը հայագիտական ոլորտում մշակվելու մեծ կարիք է զգում: Մենք այստեղ չենք խորանա այդ հարցի մեջ և կբավարարվենք՝ նշելով վրացական աղբյուրի հաղորդած՝ մեզ համար առանձնապես արժեքավոր մանրամասները, այն, որ Խորենացու մոտ մեկ արշավանքի դիմաց այստեղ հիշատակվում է Արտաշեսի օրոք դեպի հյուսիս կատարված երեք արշավանք, որ հիշատակված են ի միջի այլոց հայերի պատերազմները պարսիկների ու հույների դեմ և վերջապես կարևորագույնը, որ հայկական արշավանքները կապվում են հատկապես Ջավախքի և Քոնղքի հետ, որոնք մասն են Գուգարքի, իսկ Գուգարքը, ինչպես տեսանք, հիշատակված է Ստրաբոնի մոտ (Գոգարենն) որպես Արտաշեսի կողմից իբերներից (վրացիներից) ձեռք բերված երկրամաս:

Ստրաբոնի մյուս, հարավային ուղղությանը վերաբերող հաղորդման կապակցությամբ (որտեղ ասված է, թե Արտաշեսը գրավեց «ասորիներից Տամորիտիսը (Տամորիքը)») մեր ուշադրությունն է գրավում Խորենացու նույն քննարկվող զխից մի այլ հատված: Պատմելով, որ Կասբից երկրից հաղթությամբ վերադարձած Սմբատը որպես պարզև ստանում է յայնաժամալ հողեր ու պատերազմի ավարը, որին նախանձելով արքայազն Արտավազը մտադրվում է սպանել Սմբատին, Խորենացին շարունակում է. «Իսկ Սմբատայ տեղի տուեալ, գնաց զկողմամբ Ասորեստանի... Հրամանաւ Արտաշեսի բնակէ ի Տմորիս, որ այժմ կոչի Կորդրիք, ի յԱլկի նստուցեալ զբազմութիւն գերտյն. քանզի էր ի ծերութեան կին արարեալ յասորեստանեայց հուպ յայն կողմանս, զոր յոյժ սիրեաց, վասն այնորիկ և զնորին կողմամբ բնակեցաւ»: Խորենացու այն բացատրությունը, թե «քանզի էր» և այլն, հակասում է իր իսկ հիշատակած «հրամանաւ Արտաշեսի

⁵⁸ Г. А. Меликишвили, К истории древней Грузии, Тбилиси., 1959, էջ 346.

⁵⁹ Լ. Մելիքյանի թղթագրությունները, աշխ., Ա, էջ 141 և հաջ.:

բնակէ...»-ին: Հավանորեն, քաջ գիտենալով, որ Տմորիքը երբեք Բագրատունյաց տոհմին չի պատկանել, Խորենացին անհրաժեշտ է գտել հատուկ հիմնավորում տալ Սմբատի այնտեղ բնակվելուն:

Ստրաբոնի վկայության լույսի ներքո Խորենացու այս հաղորդման իսկական իմաստը այն է, որ Արտաշեսը իր զորավարին նշանակում է Տմորիքի կառավարիչ և այդ հանգամանքը համահնչուն է Խորենացու՝ նույն այս զխում արած հաղորդմանը, թե Արտաշեսը Սմբատին նշանակեց հարավային զորքերի հրամանատար: Սմբատն, այսպիսով, ստացել է և՛ ռազմական, և՛ վարչական իշխանություն: Ընդամին, ինչոր պատճառով անհրաժեշտ է գտնվել կատարել նախորդ արշավանքի ժամանակ գերեվարված բնակչության վերաբնակեցում, թերևս նոր նվաճված Տմորիքը յուրացնելու նպատակով: Նման վերաբնակեցումները մեզ շատ լավ հայտնի են հին արևելյան պետությունների պրակտիկայից. մերձավոր օրինակ է ուրարտական թագավոր Արգիշտի Ա-ի (մ. թ. ա. 786—764 թթ.) կողմից Մուլանի և Խատտի երկրներում վերցրած 6600 ռազմագերիների բնակեցումը իր նոր հիմնադրած էրբեունի բերդաքաղաքում, որի մասին հաղորդում է Խորխորյան աարեգրությունը⁶⁰: Թե ինչու Խորենացու մոտ ի հայտ չի գալիս Տմորիքի նվաճման մոմենտը, այդ առանձին հարց է, որը կապված է նույնանման այն հարցի հետ, թե ինչու Կասբից երկրի նվաճումը դիտվում է նրա մոտ սոսկ որպես ապստամբության ճնշում: Այդ հարցին մենք կանդրադանանք սույն զխի վերջում:

Արտաշեսի արշավանքների շորորդ, արևմտյան ուղղությունը իր հատուկ արտահայտությունը չի գտել Մ. Խորենացու այս զխում այնպես, ինչպես գտել են արևելյան, հյուսիսային և հարավային արշավանքները: Սակայն պարզորոշ դրսևորվել է, Ստրաբոնի մոտ ևս առկա, երկրի բոլոր շորս

⁶⁰ УКН, 128 А2. Տե՛ս նաև И. М. Дьяконов, К вопросу о судьбе пленных в Ассирии и Урарту, ВДИ, 1952, № 1, էջ 95 և հաջ.:

ուղղութիւններով Արտաշեսի գործադրած ռազմական ջանքերի ընդհանուր գաղափարը: Նկատի ղենենք զորքերի արդեն հիշատակված բաժանումը շորս մասի և համապատասխան գորավարութիւնների ստեղծումը:

Այսպիսով, պետք է նշենք, որ Մ. Խորենացու «Հայոց պատմութեան» երկրորդ գրքի 53-րդ գլխի տվյալները Արտաշեսի ռազմական գործունեութեան մասին սիստեմատիկորեն առնչվում են Ստրաբոնի «Աշխարհագրութեան» XI գրքի 14-րդ գլխի 5-րդ կետում նույն այդ պատմական դրվագի մասին հաղորդածին: Քանի որ Խորենացու կողմից Ստրաբոնի երկի օգտագործման հանգամանքը իսպառ բացատրվում է, և առկա առնչութեան բնույթը ուղղակի օգտագործման մասին չէ, որ վկայում է, այլ ավելի բարդ հարաբերակցութեան, ապա կարելի է ենթադրել, որ տվյալ հարցի կապակցութեամբ Ստրաբոնի օգտագործած աղբյուրը պատմա-մշակութային նույն ոլորտից, թերևս նույն ակունքից է գալիս, ինչ որ և Խորենացուն աղբյուր ծառայած երկի նախնական տարբերակը:

Այժմ անցնենք մի այլ խնդրի, որը տվյալ դեպքում ծագելով նույն 53-րդ գլխի բովանդակութունից, ունի ավելի լայն նշանակութուն: Այդ գլխում նկարագրված բոլոր իրադարձութիւնների մեջ շափազանց մեծ դեր է վերապահված թագադիր ասպետ Սմբատ Բագրատունուն. հիրավի նա է արշավում Կասրից երկիրը և հաղթանակով ու ավարով վերադառնում, նա է նշանակվում Տմորիքի վերակացու, նա է կարգվում հարավային զորքերի հրամանատար, վերջապես նա է արշավում դեպի վրաց կողմը և ազատում արքայազն Զարեհին: Որ սա Սմբատի հետ կապված դրվագների պատահական խտացում չէ, վկայում է նրա խաղացած դերը Արտաշեսի ողջ պատմութեան մեջ, այնպես, ինչպես այդ պատմութիւնը շարադրված է Խորենացու մոտ: Սմբատը փրկում է մանուկ Արտաշեսին Երվանդից. Սմբատը հովանավորում է նրան մինչև հասունանալը. Սմբատը զորք է խնդրում և ստանում պարթևական արքայից, բերում Արտաշեսին Հայաստան. Սմբատը

ճակատամարտ է տալիս Երվանդի զորքերին, հետապնդում փախչող Երվանդին, առնում Երվանդաշատը. Սմբատն է թագավորեցնում Արտաշեսին, սպանում քրմապետ Երվադին, նոր քրմապետ նշանակում, խնամախոս դառնում Արտաշեսի և Սաթինիկի կապակցութեամբ, արշավում արևմտյան երկիրը, թագավորեցնում այնտեղ Սաթինիկի եղբորը, ճակատամարտում հաղթում հռոմեացիներին և զբանով փրկում արքայազններին: Այսպիսով Սմբատը գրեթե անելիք չի թողնում Արտաշեսին, փոխարինում է նրան, դառնալով նրա alter ego: Որչափով է հավաստի նրա այս մասնակցութիւնը թվարկված իրադարձութիւններին, որոնց գերակշռող մասը, ինչպես տեսել ենք ու կտեսնենք, իրական-պատմական է: Նույնիսկ առանց լրացուցիչ փաստարկների, միայն մտաբերելով այն առանձնահատուկ տեղը, որ Խորենացին հատկացրել է Բագրատունիներին իր «Պատմութեան» մեջ ընդհանրապես, կարելի է պնդել, որ Սմբատի դերը խիստ շափազանցված է: Որ Սմբատը նման դեր չի խաղացել Արտաշեսի պատմութեան առասպելական աղբյուրում, վիպասանքում, հետևում է հենց այն հանգամանքից որ առասպելը հյուսված է Արտաշեսի և ոչ Սմբատի շուրջը: Մ. Արեղյանը նշում է, որ Խորենացին Սմբատի մասին «գուցե վիպասանքից ոչինչ կամ շատ սակավ բան վերցրած լինի»⁶¹: Այս սակավ բանի մասին ենթադրութիւնն էլ հանգչում է այն փաստի վրա, որ Խորենացին մի տեղ ասում է հետևյալը. «Միրելի է ինձ ասել և վասն առնն քաջին Սմբատայ. Քանզի արդարև ըստ առասպելին ոչ ինչ կարի հեռի ի ճշմարտութենէն»⁶², որից հետո նկարագրում է Սմբատի բարեմասնութիւնները, ըստ որում ամենևին ոչ ժողովրդական ոճով, կիրառելով նույնիսկ «գրականտիկոն» հունարեն բառը: Սակայն այստեղ հիշատակված «առասպել» բառի տակ արդյոք անպայման պիտի հասկանանք վիպասանքը, Արտաշեսի առասպելը: Անշուշտ այնպիսի մի հղոր

61 Մ. Արեղյան, նշվ. աշխ., էջ 378, ժան. 1:

62 Խորենացի, II, 52:

ու փառավոր նախարարական տոհմ, ինչպիսին էր Բագրատունյաց տոհմը, ունեցել է իր ավանդություններն ու առասպելները (հմմտ. Արծրունիների ավանդությունները Քովմայի մոտ), որոնց քաջածանոթ պիտի լինեի Բագրատունիների ջատագով Խորենացին: Սակայն, եթե վերանանք Սմբատի այդօրինակ մասնակցությունից, համարելով այն Խորենացու կողմից թույլ տրված չափազանցություն, որը և իրականում այդպես է, այնուամենայնիվ դեռ մնում է այն հարցը, թե ինչու՞ Սմբատն ընդհանրապես առնչվել է Արտաշեսին և հանդես եկել նրա զինակցի ու սատարի դերում: Ահա այստեղ արդեն հասնում ենք այնպիսի մի ոլորտի, որտեղ Խորենացին, առանց աղբյուրից քաղած որևէ կովանի ոչ մի բայլ չի անում. այլ բան է, որ հետո նա կարող է զարգացնել ու զարգարել այդ կովանը, ինչպես արել է ներկա դեպքում:

Մինչև ամենավերջին ժամանակները մենք ստիպված կլինեինք փնտրել այդ կովանը Արտաշեսի առասպելի մեջ, և հենց այդպես էլ անում է, ինչպես տեսանք, Մ. Արեղյանը: Այժմ, սակայն, կարող ենք հանգիստ թողնել առասպելը և որոնել այդ կովանը Խորենացու հիմնական գրավոր աղբյուրում: Այդ հնարավորությունը ընձեռում է վերջերս Զանգեղուրում գտնված Արտաշեսի արամեերեն արձանագրությունը, որի մեջ կան հետևյալ տողերը [ʾ]rthš[sy] mlk ʾrwnd[qn] tš br zryhr wnoqr qtr br ʾhstrsr—«Արտաշես արքա, երվանդական, Բարի, որդի Զարեհի և Նեկիառ, թագադիր, որդի Ախշահրսարտի»⁶³, ըստ որում այդ տողերը խաղում են արձանագրության ստորագրության դեր: Այստեղից պարզվում է ո՛չ միայն այն, որ Արտաշեսի օրոք Հայաստանում արդեն գոյություն է ունեցել «թագադիրի» բարձր պաշտոն, այլև այն, որ Արտաշես Ա-ի օրոք այդ պաշտոնը կրող անձնավորությունը մեծ դեր է խաղացել պետության մեջ, եղել է թագավորի մերձավորը: Այսպիսով պատմական թագադիր

⁶³ А. Г. Периханян, Арамейская надпись из Зангезура, *ВВ*, 1965, № 4, էջ 108:

Նեկիառին և Խորենացու հիշատակած թագադիր Սմբատին մերձեցնում է իրար նրանց տիտղոսը և թագավորի նկատմամբ նրանց դիրքը: Նրանց իրարից բաժանում է միայն անձնանունների տարբերությունը: Կարծում ենք, որ թե՛ նմանություն, թե՛ տարբերության պատճառը պետք է որոնել Խորենացու անմիջական աղբյուրում, եզրակացնելով, որ այնտեղ հիշատակված է եղել թագադիր պաշտոնյան, այն էլ որպես թագավորի մերձավոր, սակայն հիշատակված չի եղել այդ թագադիրի անունը⁶⁴: Խորենացին առել է փաստը և լրացրել պակասող անունը, վերցնելով այն Բագրատունիների ավանդություններից: Ինչո՞ւ Բագրատունիների: Որովհետև Խորենացուն հայտնի էր, որ թագադիրները Բագրատունի տոհմից են եղել⁶⁵:

Սակայն այս եղել է կովանի զարգացման միայն առաջին բայլը, հաջորդ բայլերով Խորենացին նորանոր զրվագների մեջ է ներմուծել Սմբատին, զրվագներ, որոնք մեծ մասամբ գոյություն են ունեցել Խորենացու աղբյուրներում, սակայն առանց Սմբատի: Միաժամանակ չպետք է մոռանալ, որ, այնուամենայնիվ, այդ զրվագների շարքի մեջ կա այն մի զրվագը կամ այն մի բանի զրվագները, որի կամ որոնց մեջ էլ հենց հասել է Խորենացուն իր աղբյուրից անանուն թագադիրը: Սակայն գտնել այդ զրվագը կամ զրվագները, զատել

⁶⁴ Նման դեպքերը հաճախակի են հանդիպում. հիշենք ընթերցողին, որպես նմուշ, այն հանգամանքը, որ Քսենոփոնի «Կուրոպակեդայում» բազմիցս հանդես է գալիս «արմենների թագավորը՝ առանց անվան հիշատակման, այն դեպքում, երբ նրա հրկու որդիները՝ Տիգրանը և Սարգիսը հիշատակված են հակառակ հանվան:

⁶⁵ Արձանագրության հրատարակիչը թագադիր Նեկիառի հոր՝ Ախշահրսարտի ʾhstrsr անվան երկրորդ բաղկացուցիչ մասը՝ սառա, որ նշանակում է «միավորվող», տեսնում է նաև Բագրատունյաց տոհմի մի ներկայացուցիչ՝ Աղսարթանի անվան մեջ (XI դար) (А. Г. Периханян и др., *ВВ*, էջ 113), որպիսի հանգամանքը կարող է որոշ ենթադրությունների տեղիք տալ Բագրատունիների տոհմի ծագման ժամանակի խնդրի շուրջը:

դրանք մյուսներից, առաջիմ կարելի է միայն խիստ ենթադրարար:

Պետք է ասել, որ մյուս նախարարական տոհմերի ու նրանց ներկայացուցիչների՝ Արտաշեսի պատմությունը կցվելու պարագաները նույնանման բնույթ են կրում: Յուրաքանչյուր դեպքում Խորենացին ունեցել է իրական մի որևէ կովան (այլ բան է, որ այդ կովանը մեր աչքում կարող է իրական շահագիսանալ) այդ անելու, որն ընդունելով որպես ելակետ, այս կամ այն շափով զարգացրել է նրա տվյալները: Ասվածը լրիվ վերաբերում է վերը մանրամասն բնարկված Մուրացյան տոհմի օրինակին, ինչպես և, ամենայն հավանականությամբ, նախարարական տոհմերի մյուս հիշատակություններին, թեև միշտ չէ, որ մենք ի վիճակի ենք հայտնաբերելու համապատասխան կովանը:

5

Անցնելով հաջորդ, 54-րդ գլխի բնութայնը, մենք միաժամանակ թեև կտրուկ ենք մի նոր, ոչ պակաս կարևոր, քան նախորդն էր, խնդրի ասպարեզ՝ «ժամանակագրական համակարգի արտադրանքի» ասպարեզը:

Վերը շարադրվածից արդեն ակնհեր է (իսկ հետագայում էլ առավել ակնհեր կդառնա), որ Արտաշեսի պատմությունը Խորենացու մոտ ժամանակագրական խորթ միջավայրում է տեղադրված: Վերաբերվելով իրականում մ. թ. ա. II դարի առաջին կեսին, այն ընկել է մ. թ. I դարի վերջերը—II դարի սկզբները: Խորենացու շարադրանքում շարքով անցնում են հռոմեական կայսրերի Վեսպասիանոսը, Տիտոսը, Գոմիտիանոսը, Ներվան, Տրայանոսը և Հադրիանոսը, և ոչ միայն սոսկ անցնում են, այլև հարաբերությունների մեջ են մտնում նախ Երվանդի, ապա և Արտաշեսի հետ: Այսպես, Խորենացին գրում է. «Քայց թիկունս առնելով Երուանդայ զՀռոմայեցիս՝ ոչ ինչ վտանգի ի թագաւորութեանն Վեսպիանու և Տիտոսի, թողլով

ի նոսա զՄիջագետս»⁶⁶: Արտաշեսին վերաբերող հատվածում մի ամբողջ գլուխ կա, վերնագրված՝ «Պատերազմ ընդ զօրս Գոմիտիանոսի ի Բասեան», որտեղ հիշատակված է նաև Գոմիտիանոսի հաջորդ Ներվան, իսկ հաջորդ գլուխը կոչվում է «Յաղագս Տրայանոսի և նորին գործոց...» և այլն, իսկ այս գլխի վերջում հիշատակվում է Հադրիանոսը: Այլ գլուխներում հիշատակված են մ. թ. I դարի վրաց թագավորներ Փարսամանը և Քարծամը (վրաց աղբյուրներում՝ Քարթամ)⁶⁷:

Կասկածից վեր է, որ այս պարագաներում կամ պետք է համակերպվել սույն միջավայրի հետ և ընդունել, որ Խորենացու շարադրանքի մեջ հանդես եկող բազմաթիվ իրողությունների, անձերի ու երևույթների նմանությունը բուն Արտաշեսյան շրջանի երևույթներին սոսկ պատահականությունների մի շարան է, հետևաբար, ընդունել, որ Մ. Խորենացու այդ գլուխները մ. թ. I դարի երկրորդ կեսի և հաջորդ դարի սկզբի հայոց պատմության անհարազատ նկարագրությունն են, կամ տեսնել այդ պարագաներում, ինչպես ասվեց, «ժամանակագրական համակարգի արտադրանք», այսինքն Խորենացու մոտ հանդիպող այն երևույթը, երբ որևէ պատմական անցք կամ իրադարձություն սխալմամբ կամ թյուրիմացաբար ընկնելով մի այլ, իրեն խորթ, ժամանակագրական միջավայր, «օրինականացվում» է այնտեղ, «ակլիմատիզացիայի» է ենթարկվում, արհեստական կապերով կապվելով այդ ժամանակի բուն գործիչների և իրադարձությունների հետ: Փաստերի ճշման տակ մենք ընտրել ենք երկրորդ ուղին և այժմ մեր առջև խնդիր է ծագում բացատրել, թե ինչու մեզ հետաքրքրող Արտաշեսի պատմությունն ընկել է Խորենացու մոտ հենց այս և ոչ մի այլ ժամանակագրական միջավայր:

Այդ հարցին պատասխանելու մի փորձ արդեն գոյություն ունի. նախ անդրադառնանք դրան: Գեոևս Սեն-Մարտենը, այնուհետև նաև Գուտշմիդը, նույնացնում էին Խորենա-

66 Խորենացի, II, 38:

67 Գ. Ա. Меликишвили, Եզվ. աշխ., էջ 58:

ցու Երվանդին օսրոենյան (Ուռհայի, Եղեսիայի) թագավորազն Արբանդեսի (Արթնոյ) հետ, որ ապրել է Տրայանոս կայսեր օրոք, հիմք ընդունելով անունների նմանությունը և Կասիոս Դիոնի այն հաղորդումը, թե սա հոռմեացիներին է հանձնել Միջագետքը (նույնը Խորենացին ասում է Երվանդի մասին): Ը. Մանանդյանը, որը, ինչպես գիտենք, Երվանդին ճիշտ կերպով նույնացնում է Ստրաբոնի հիշատակած Պրոնտեսի հետ, միաժամանակ յուրովի հենվել է հիշյալ գիտնականների կարծիքի վրա, եզրակացնելով, որ Խորենացին շփոթել է Օրոնտես-Երվանդին «Եղեսիայի Աբգար է թագավորի որդու, Արբանդեսի հետ», ուստի և տեղավորել է նրան (հետևաբար և կարող ենք ասել՝ նաև նրա հետ կապված Արտաշեսին) այնտեղ, ուր նա այժմ կա⁶⁸:

Ահա Ը. Մանանդյանի պատասխանը վերը առաջադրված հարցին: Այս պատասխանի ընդհանուր ուղղությունը միանգամայն ճիշտ լինելով, ճիշտ չէ սակայն որոշված այն կովանք, որը հենարան է ծառայել Խորենացու համար Երվանդ-Արտաշեսի պատմությունը իր ժամանակագրական համակարգում տեղադրելու պահին: Նախ և առաջ Խորենացու պատմությունից ամենևին չի երևում, թե նա ճանաչել է վերոհիշյալ արքայազնին: Բայց ենթադրենք, թե նա իսկապես իմացել է (Դիոնից կամ մի որևէ այլ աղբյուրից), որ ոմն օսրոենյան արքայազն Արբանդես հանձնել է Միջագետքը Տրայանոս կայսեր, և եկել սխալ եզրակացություն, թե դա հենց իր Երվանդն է (ինչպես ենթադրում է Ը. Մանանդյանը): Այդ դեպքում ինչո՞ւ պետք է Խորենացին կարեր այդ Երվանդ-Արբանդեսին Տրայանոսից (որը, ինչպես տեսանք, նրան քաջ հայտնի էր) և դարձնեն վեսպասիանոսի ու Տրատոսի ժամանակակից: Իսկ Խորենացու մոտ հենց այդպես է. թյուրիմացություն մեջ է Գրեալաթյանցը, երբ պնդում է, թե Երվանդն ու Արբանդեսը ժամանակակիցներ են⁶⁹:

68 Ը. Մանանդյան, Քննական տեսություն, Ա, էջ 126:
69 Г. Халатянц, Երվ. աշխ., էջ 219:

Ահա մեզ հետաքրքրող շրջանի ժամանակագրությունը՝ ըստ Մ. Խորենացու⁷⁰:

Աբգար թագավորի 2-րդ տարին, որն է և Հիսուս Քրիստոսի ծննդյան տարին՝ ըստ Խորենացու՝

մ. թ. 1 թվական

(Աբգարը ըստ Խորենացու թագավորել է 38 տարի)

Աբգարի թագավորության ընթացքում Խորենացին հիշատակում է Օգոստոս կայսեր մահը (14 թ.) և Տրեբրիոսի կալսությունը (14—37 թթ.)

Մանատրուկ թագավորի գահակալությունը՝

38 թվական

(ըստ Խորենացու թագավորել է 30 տարի)

Մանատրուկի օրոք հիշատակվում է Կլավդիոս կալսուրը (41—54 թթ.)

Երվանդ թագավորի գահակալությունը՝

68 թվական

(ըստ Խորենացու թագավորել է 21 տարի)

Երվանդի օրոք հիշատակվում են Վեսպասիանոս (69—79 թթ.) և Տրատոս (79—81 թթ.) կալսուրները

70 Տե՛ս Գ. Խ. Մարգարյան, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը, էջ 70: Փակագծերում տրված են կայսրների կառավարման իրական տարեթվերը:

Արտաշես թագավորի գահակալութունը՝

89 թվական

(ըստ Խորենացու թագավորել է 41 տարի)

Արտաշեսի օրոք հիշատակվում են Դոմիտիանոս (81—96 թթ.), Ներվա (96—98 թթ.), Տրալանոս (98—117 թթ.), Հադրիանոս (117—138 թթ.) կայսրները

Արտաշեսի մահը՝

129 թվական

Խորենացու ժամանակագրական համակարգը քննելիս համոզվել ենք, որ մեր պատմահոր պատկերացումները հոմեակական կայսրների ժամանակագրության մասին շատ ճշգրիտ են. այստեղ ոչ մի շփոթ չկա: Երվանդի ժամանակը, ինչպես ասվեց, համընկնում է Վեսպասիանոսի և Տրտոսի, մասամբ նաև հաջորդ Դոմիտիանոսի տարիներին, որը սակայն Խորենացու մոտ երվանդի կապակցությամբ հանդես չի գալիս. այլ հիշատակված է Արտաշեսի օրոք, որի տարիներին է ընկնում այդ կայսեր կառավարման երկրորդ կեսը: Արդ, էթե Խորենացին իսկապես շփոթած լիներ Երվանդին Տրալանոսի ժամանակակից Արբանդեսի հետ, ապա նա Երվանդին կգներ Տրալանոսի դիմաց՝ մ. թ. II դարի սկզբներին, և այդ դեպքում ժամանակագրությունն այլ տեսք կստանար՝ Վեսպասիանոսի և Տրտոսի ժամանակակից կղառնար Սանատրուկը, իսկ Արտաշեսի թագավորությունը կհամընկներ Տրտոս Բ-ի (Անտոնինոս Օգոստոս՝ 138—161) և Լուկիոս Բերոսի (161—169) կառավարմանը, որոնց հետ, ըստ Խորենացու ժամանակագրության, այժմ համընկնում է Արտաշեսի որդիներ Տիրանի (130—150) և Տիգրանի (151—192) իշխանության ժամանակաշրջանը:

Քանի որ այդ չկա, ապա և չի կարելի Խորենացու կողմից Երվանդին Արբանդեսի հետ շփոթելու ենթադրյալ հանգամանքը Երվանդի ժամանակագրական տեղադրման կովան հա-

մարել: Փնտրվող կովանը մատնացույց է անում, և այն էլ շատ հստակ, ինքը Մովսես Խորենացին, ըստ որում այդ կովանը, ինչպես և պետք էր սպասել, կապվում է Արտաշեսի, և ոչ Երվանդի հետ, որը Արտաշեսի համեմատությամբ երկրորդական կերպարանք է Խորենացու մոտ:

Իր երկրորդ գրքի 54-րդ գլուխը Խորենացին նվիրում է Դոմիտիանոսի զորքերի հետ պայքարի նկարագրությանը. գլխի վերնագիրն է «Պատերազմ ընդ զօրս Դոմետիանոսի ի Բասեան»: Նկարագրելով պատերազմը՝ Խորենացին ավելացնում է. «Զայս կամեիով երգել յառասպելսն՝ Դոմետ զոմն ասեն եկեալ, որ է ինքն կայսր Դոմետիանոս. ոչ ինքն եկեալ այսր, այլ զհրաման նորա և զզօրս այլաբանաբար յանուն նորա կոչեն»: Այս հատվածը մենք մի անգամ արդեն մեջ ենք բերել որպես Խորենացու կողմից առասպելի «այլաբանությունների» ճշգրտման օրինակ: Առասպելում, այսինքն վիպասանքում, ինչպես պարզվում է Խորենացու ասածից, խոսք է եղել միայն այն մասին, թե եկավ ոմն Դոմետ: Խորենացու խնդիրն է եղել մեկնաբանել այդ տեղեկությունը. նա համարել է այս Դոմետին իրեն լավ հայտնի Դոմիտիանոս կայսեր հետ և նույնացրել նրանց: Որոշ հետազոտողներ, հենվելով այն հանգամանքի վրա, որ Դոմիտիանոսի նման մի արշավանքի մասին այլ աղբյուրները լուում են, գտնում են, որ Խորենացին սխալվել է՝ Դոմետին նույնացնելով այդ կայսեր հետ, և որ իրականում նրա տակ թաքնված է Դոմիտիոս Կորբուլոնը⁷¹, որը մ. թ. I դարի 50-ական թվականներին համառ պայքար է մղել Տրդատ Ա-ի դեմ և որի անունը կրող երկու լատիներեն արձանագրություն է գտնված Խարբերղում⁷²:

Հետագայում, սակայն, Բաբվի մոտերքում Դոմիտիանոսի անունը պարունակող ռազմական մի արձանագրության գյու-

71 Ա. Մ. Գ ր ա զ ա շ յ ա ն, Քննական պատմություն հայոց, Թիֆլիս, 1895 մտն Բ, էջ 242, Մ. Արեղյան, նշվ. աշխ., էջ 242, 324, 2. Մանանդյան, Քննական տեսություն, Ա., էջ 353:

72 К. В. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении, էջ 212 և հաջ.:

տի կապակցությամբ կարծիք է հայտնվել, որ Խորենացու նկարագրածի նման մի արշավանք կարող էր տեղի ունեցած լինել Դոմիտիանոսի օրոք⁷³:

Հարցի այս կամ այն լուծումը մեր տվյալ խնդրի համար կարևոր չէ, այլ կարևոր է այն փաստը, որ Խորենացին է առասպելի Դոմետիոն Դոմիտիանոսի հետ նույնացնողը: Այդպես վարվելով՝ Խորենացին, բնականաբար, իր ժամանակագրական աղյուսակում Արտաշեսին, որը առասպելում Դոմետի ժամանակակիցն էր, պետք է դարձներ Դոմիտիանոսի ժամանակակից, և այդպես էլ արել է՝ դրա համեմատ դասավորելով նախորդող ու հաջորդող դեմքերին ու անցքերը, այնպես, ինչպես կա վերը տրված աղյուսակում: Եթե Խորենացին ճանաչեր Դոմիտիոս Կորբուլոնին և իմանար նրա գործելու ժամանակը, իսկ Դոմետին էլ նույնացնե՞ր նրա հետ, ապա մենք ականատես կլինեինք նրա ժամանակագրության տվյալ հատվածի մի այլ տարբերակի:

Կարևորը և ուսանելին այստեղ այն է, որ Խորենացու թույլ տված ժամանակագրական տեղաշարժի (խոսքը Կորբուլոնի կամ Դոմիտիանոսի միջև երկընտրանքի սխալ կամ ճիշտ լուծման մասին չէ, այլ Արտաշեսի ողջ գրվագի տեղաշարժման) ակունքը, զրգապատճառը գտնվում է ո՛չ թե Արտաշեսի մասին իրական-պատմական տեղեկությունների մասամբ վերը ցուցադրված շարանում, այլ վիպասանքում, որը, ինչպես ասվեց, գերազանցորեն վերաբերում է Տրդատ Ա-ին: Ուրեմն այդ սխալի սկզբնապատճառը հենց այն հանգամանքն է, որ Արտաշես Ա-ի մասին ստույգ տեղեկությունների վերոհիշյալ կոմպլեքսը Խորենացու գրչի տակ միացել-ձուլվել է Արտաշես անվան տակ հանդես եկող Տրդատ Ա-ի մասին վիպական բանավոր ավանդությանը և վերջինիս միջնորդությամբ եկել-տեղադրվել մ. թ. I դարի վերջերին—II դարի

73 Լ. Ս. Խաչիկյան, Դիտողություն Մ. Խորենացու Հայոց պատմության երկրորդ գրքի ԾՊ գլխի մասին, «Տեղեկագիր», 1948, № 11, տե՛ս նաև Ո. Գ. Кянджунцян, К вопросу о восточной политике Рима, ԳԲՀ, 1955, № 3, էջ 134 և հաջ.:

սկզբներին: Իհարկե, այստեղից դեռևս չի պարզվում խնդրի մյուս կողմը, այն, թե ինչու է Արտաշեսի պատմությունը պոկվել իր իսկական տեղից: Քայց սրանում առեղծվածային ոչինչ չկա, և մենք ստորև կանդրադառնանք այդ հարցին ևս:

Արտաշեսի պատմությունը մեկ անգամ արդեն տեղադրելով խորթ ժամանակագրական միջավայրում, Խորենացին, որը ոչ մի բան անավարտ չէր թողնում, ստիպված է եղել այն հարադատացնել նոր միջավայրին՝ կապել ժամանակի իրական գործիչների՝ հռոմեական կայսրերի, պարթև թագավորների, վրաց իշխողների, ինչպես և նրանց ժամանակակից պատմական անցքերի հետ: Այս կապերից մեկն էլ դրսևորվել է Դոմիտիանոսի միջադեպը նկարագրող գլխին անմիջապես հաջորդող 55-րդ գլխում, որը նվիրված է Տրայանոսի արևելյան արշավանքին: Ի տարբերություն Դոմիտիանոսի վերոհիշյալ արշավանքի, որի պատմականության մասին կարծիքները բաժանվում են, Տրայանոսի արշավանքը, որը արտացոլված է պատմական մի շարք աղբյուրներում և, մասնավորապես, մանրամասն նկարագրված է Կասիոս Դիոնի մոտ, ժամանակի Առաջավոր Ասիայի և Հայաստանի կյանքում մի խոշոր իրադարձություն է եղել: Տրայանոսը 114 թ. Ասորիքից շարժվել է դեպի Հայաստան. այստեղ էլեգիայում նրան է ներկայացել հայոց թագավոր Պարթամասիրը (113—117), հույս ունենալով թագադրվել Տրայանոսից, ինչպես Տրդատ Ա-ը շուրջ կես դար առաջ թագադրվել էր Ներոնի կողմից: Սակայն նրա հույսերը շարդարացան. Հայաստանը հայտարարվեց հռոմեական նահանգ (պրովինցիա): Տրայանոսը Հայաստանում կայսրներ տեղավորեց և արշավեց դեպի Միջագետք, որը ևս հռոմեական նահանգ հայտարարելով, վերադարձավ Ասորիք: 115 թվականին նա վերսկսեց արշավանքը և հաղթական երթով հասավ մինչև Տիգրոն, այնուհետև մինչև Պարսից ծոցի ափերը: Նա ծրագրում էր շարունակել արշավանքը և անցնել Հնդկաստան, բայց թիկունքում սկսված ապստամբությունները ստիպեցին վերադառնալ, նախապես պարթևական արքա պսակելով իր դրածոյին: Հռոմի ճանապարհին,

Կրիլիկիայում, Տրալանոսը հիվանդացավ և մահացավ 117 թվականին:

Ահա և Խորենացու համապատասխան հաղորդումը. «Ջայսու ժամանակաւ թագաւորեալ լինի Հոռոմայեցոց Տրալիանոս, և... խաղայ յարեւելս ի վերայ Պարսից: Աստ անպարեալ Արտաշէս մեծապէս ընծայիւք իջանէ ընդ առաջ նորա, գմեղանս յանձն առեալ, հանդերձ հարկօք անցելոց ամացն լինի առաջի նորա. և թողութիւն ի նմանէ գտեալ, դառնայ յաշխարհս Հայոց: Եւ Տրալիանոսի անցեալ ի Պարսս, և զամենայն զկամս իւր կատարեալ՝ դառնայ ընդ Ասորիս»⁷⁴:

Խորենացու պատմածը ընդհանուր գծերով նման է անտիկ աղբյւրների հաղորդումներին, երկու էական տարբերությամբ: Այստեղ ասված չէ Հայաստանի՝ հռոմեական նահանգ հայտարարվելու մասին և, որ հենց մեզ հետաքրքրողն է, Պարթամասիր հայոց թագավորը փոխարինված է Արտաշեսով: Ահա «ժամանակագրական համակարգի արտագրանքի» տիպական նմուշ:

6

Խորենացու երկրորդ գրքի հաջորդ, 56-րդ գլխում պատմվում է Արտաշեսի կանգնեցրած հողաբաժան սահմանաքարերի մասին:

Խորենացու այս հաղորդման կապակցությունը Գր. Խալաթյանցը 1896 թվականին հրատարակած իր գրքում գրել է հետևյալը. «Արտաշեսի կողմից սահմանաքարերի հաստատման վերաբերյալ պետք է նշել, որ այն հիմնված է Սասանի որդի Արտաշիրի մասին Ագաթանգեղոսի պատմածի վրա: Տրդատ Մեծի պատմիչը հաղորդում է, որ «Եւ զերկիրն Հայոց այնուհետև եկեալ արքային Պարսից լիւր անուն զտեղիսն անուանէր... Վիհս փոսացուցեալ՝ սահմանս հաստատէին, և տեղւոյն անուն եղեալ Դրունս Փոսից, առ տեղեան որում

⁷⁴ Խորենացի, II, 55:

Սոյզն կոչէին»: Ագաթանգեղոսի այս հակիրճ ցուցումը Խորենացին հարմարեցրել է Արտաշեսին»⁷⁵: Գր. Խալաթյանցը, այսպիսով, մերժում է Խորենացու հաղորդման մեջ պատմական հավաստիության որևէ նշույլի գոյություն հնարավորություն:

1906 թ. Երվանդ Լալայանը՝ նոր Բայազետի շրջանի Ղուլալի գյուղում արձանագրություն կրող մի քար է գտնում, որը հրատարակում է 1931 թ., առանց փորձելու վերծանել արձանագրությունը: 1932 թվականին Մարտունու շրջանի վերին Ղարանլուղ գյուղում գտնվում է ևս մի նմանօրինակ քար: Ս. Բարխուդարյանը ուշադրություն է դարձնում այն հանգամանքի վրա, որ երկու քարերի արձանագրությունների սկզբի տողերը համընկնում են, և որ արձանագրությունները արամեատառ են. նա ենթադրում է, որ դրանք տապանաքարեր են:

Ա. Յա. Բարխուդյան 1940 թ. հաջողվում է կարգալ արձանագրությունների առաջին երեք տողերը՝ «Արտաշես արքա որդի Զարեհի», որից պարզվում է, որ արձանագրությունները պատկանում են Արտաշես Ա-ին⁷⁶: Հ. Ա. Օրբելին 1941 թ. այդ հիման վրա ենթադրություն է անում, որ քարերը հենց Խորենացու հիշատակած սահմանաքարերն են: 1956 թ. Ի. Մ. Դյակոնովը և Կ. Բ. Ստարկովան տալիս են արձանագրությունների վերջավորության ստույգ ընթերցումը, որտեղից պարզվում է, որ այնտեղ հիշատակված է «հողամաս» բառը⁷⁷: Հ. Օրբելու առաջ քաշած ենթադրությունը վերածվում է համարձակության: Այսպիսով, Արտաշես Ա-ի սահմանաքարերի գյուտը և նրանց պարունակած արձանագրությունների ընթերցումը հաստատեցին Խորենացու հաղորդման հավաստիությունը, մանավանդ, երբ հետագայում Սևանի ափերին գտնվեցին

⁷⁵ Г. Халатянц, *Уշվ. աշխ.*, էջ 278:

⁷⁶ Ա. Բարխուդյան, Հայոց թագավոր Արտաշեսի արձանագրությունները, «Սովետական Հայաստան» թերթ, 16 փետրվարի, 1941 թ., նույնի, Надписи Артаксия (Артагешеса), царя Армении, ВДИ, 1946, № 2.

⁷⁷ И. М. Дьяконов, К. Б. Старкова, Надписи Артаксия (Артагешеса I), царя Армении, ВДИ, 1955, № 2.

սահմանաքարերի ևս երեք օրինակներ, ըստ որում դրանցից մեկը՝ միանգամայն անթերի վիճակում⁷⁸: Սակայն նրանք ցույց տվին և մի այլ բան, այն, որ սահմանաքարեր ստեղծող Արտաշես արքան հորենացու մոտ սխալմամբ տեղադրված է մ. թ. I դարի վերջին-II դարի սկզբին, իր իսկական պատմական տեղից գրեթե երեք հարյուրամյակ ավելի ուշ:

Այստեղ մենք ուզում ենք քննարկել մի նոր հարց, որը բխում է հորենացու տեքստի ուշադիր ընթերցումից:

Մենք որտեղի՞ց գիտենք, թե այս քարերի հաստատողը Արտաշես թագավորն է եղել, և որտեղի՞ց է իմացել այդ մասին հորենացին: Մենք գիտենք այդ քարերի վրա արված արձանագրությունից՝ *ՐԹԻՏՏԻ ԲՐ ԶԿ ԶՐԿՐ*—«Արտաշեսասի՝ Զարեհրի⁷⁹ որդին»: Իսկ հորենացին՝ Թուլլ ենք տալիս մեզ կասկածելու, թե հորենացին կամ նրա ժամանակակիցներն ի վիճակի էին կարգալու արդեն օգտագործումից դուրս եկած լեզվով և իրենցից հարյուրամյակներ առաջ, մ. թ. ա. II դարի սկզբներին, ժամանակի արամեական տառաձևերով արված արձանագրությունը: Սակայն մի պահ ընդունենք, թե հորենացին հմուտ էր արամեերեն լեզվին ու դպրությունը և կարդացել է արձանագրությունը: Այդ դեպքում նա ինչ-որ ձևով պետք է նշեր, որ սահմանաքարերի վրա արձանագրություններ են եղել: Բայց այդ նշումն իսկ չկա և այս հանգամանքը ստիպում է մեզ ավելի հեռուն գնացող եզրակացություններ հանել:

Հայտնի է, թե ինչպիսի լարված ուշադրություն է ցուցաբերում հորենացին վիճագիր արձանագրությունների նկատմամբ, թե՛ այն դեպքում, երբ դրանց բովանդակությունն

78 Գ. Տիրացյան, Արտաշես Ա-ի արամեատառ նորագյուտ արձանագրությունը, «Տեղեկագիր», 1957, № 10:

79 Զանգեզուրում վերջերս գտնված արձանագրության մեջ այդ անունը գրված է *ZRYHR* ձևով, որը համապատասխանում է անվան այդ ժամանակի հնչմանը: Այսպիսով, պարզվեց, որ նախորդ արձանագրություններում հանդիպող *ZRYTR*-ը պատմական գրություն է: Տես А. Периханян, Арамейская надпись из Зангезура, ՊԲԶ, 1965, № 4, էջ 109:

իրեն մատչելի էր և թե՛ այն, երբ նա ի վիճակի չէր կարգալու դրանք: Թերեք մի երկու օրինակ: «Զայսու ժամանակաւ կատարէ Տրդատ զշինուած ամրոցին Գառնույ, զոր որձաքար և կոփածոյ վիմօք, երկաթագամ և կապարով մածուցեալ. յորում շինեալ և տուն հովանոց, մահարձանօք, սքանչելի դրօշուածովք, բարձր քանդակաւ. ի համար քեռ իւրոյ Խոսրովիդիխտոյ, և գրեալ ի նմա զյիշատակ իւր հիլենացի գրով»⁸⁰: Հունարեն արձանագրությունը միանգամայն մատչելի է եղել հորենացուն⁸¹: Ահա և մի ուրիշ օրինակ՝ հորենացուն անմատչելի ուրարտական սեպագիր արձանագրությունների կապակցությամբ, որոնք նա, ինչպես հայտնի է, վերագրում է Շամիրամին. «Իսկ զամենայն երեսս քարին իբրև գրչաւ զմոմ հարթեալ՝ բազում գիրս ի նմա գրեաց. որոյ հայեցուածն միայն զամենայն որ ի զարմանս ածէ: Եւ ոչ միայն այս, այլ և ի բազում տեղիս յաշխարհին Հայոց արձանս հաստատեալ, նովին գրով յիշատակ ինչ իւր հրամայէ գրել. և ի բազում տեղիս սահմանս նովին գրով հաստատէր»⁸²:

Վերջին նախադասության մեջ խոսքը, ինչպես և քննարկվող դեպքում է, սահմանաքարերի մասին է: Համեմատենք այժմ բերված օրինակների հետ մեզ հետաքրքրող նկարագրությունը. «Եւ նշանս սահմանացն հաստատեաց այսպէս. հրաման տալով քարինս կոփել շորեքկուսիս, և պնակաձև փոսել զմէջսն, ծածկելով յերկրի. և շորեքկուսիս ի վերայ յարուցանել ամբարտակս, սակաւ ինչ բարձրագոյն յերկրէ»⁸³: Այս է սահմանաքարերի բուն նկարագրությունը, որին հորենացին ավելացնում է հետևյալ պատմությունը. «Ընդ որ նախանձեալ Արտաշրի որդոյ Սասանայ՝ զնոյն նման հրամայէ առնել և ի Պարսից աշխարհին և իւր անունն անուանել, զի մի՛ ևս յիշես-

80 Խորենացի, II, 90:

81 Հմմտ. Հ. Բարթիկյան, Գառնիի հունարեն արձանագրությունը և Մովսես Խորենացին, ՊԲԶ, 1965, № 3, էջ 229 և հաջ.:

82 Խորենացի, I, 16:

83 Անդ, II, 56:

ցի անունն Արտաշիսի»⁸⁴; Վերջին միտքը հորենացին մի այլ կապակցությամբ կրկնում է հետևյալ կերպ. «Նա և զսահմանս հաստատեալս յԱրտաշիսէ, զքարինս յերկրի կացուցանելով, նորոգեաց, և յիւր անունն փոխելով Արտաշիրական անուանեաց»⁸⁵; Զարմանքով համոզվում ենք, որ թեև ներկա դեպքում իրենք քարերն ավելի մանրամասն են նկարագրված, քան նախորդ օրինակներում, սակայն որևէ արձանագրության մասին, ի տարբերություն նրանցից, այստեղ բան չի ասված: Արձանագրության մասին ցուցում որոնելը Արտաշիրի կապակցությամբ ասված «յիւր անունն անուանել» կամ «յիւր անունն փոխելով Արտաշիրական անուանեաց» բառերի մեջ ապարդյուն է, ինչպես կտեսնենք քիչ հետո, երբ կպարզվի այդ բառերի ակունքն ու ճշգրիտ նշանակությունը: Իրականությունն այն է, որ հորենացին այս սահմանաքարերի կապակցությամբ արձանագրություն չի հիշատակում:

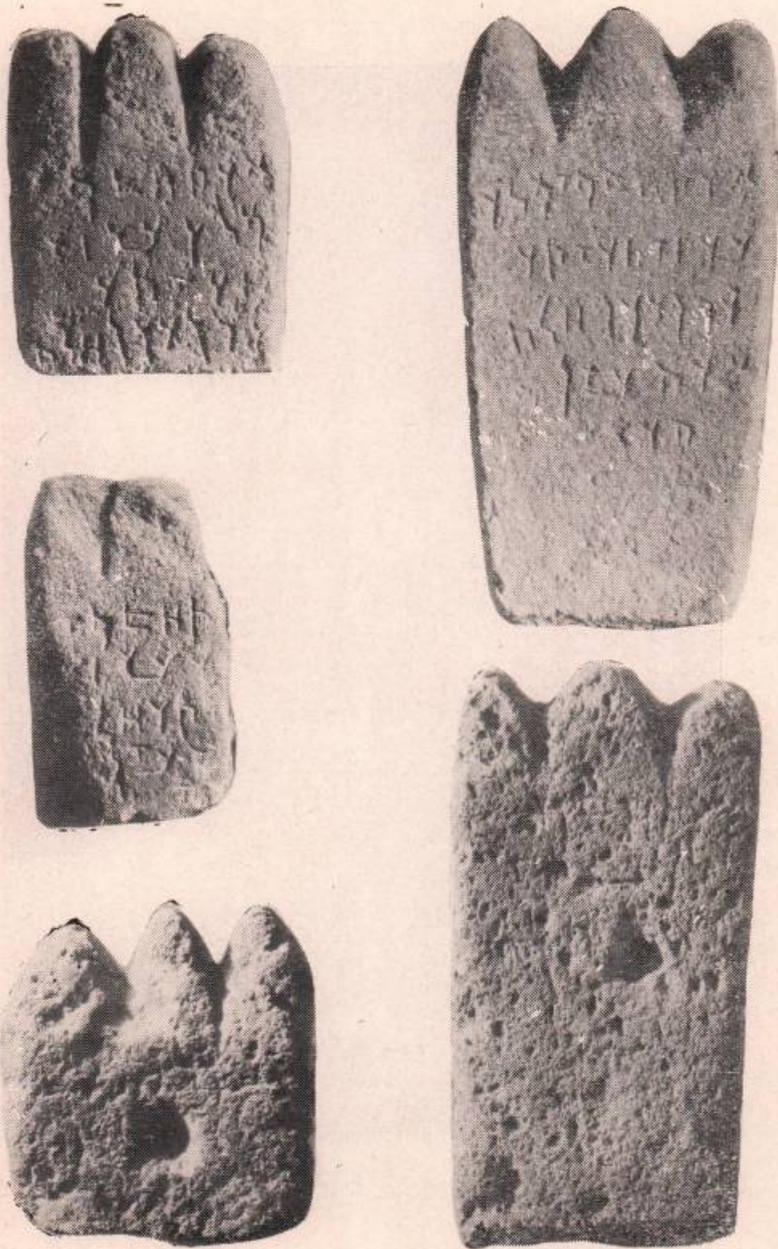
Հորենացու նկարագրության մանրակրկիտ ընթերցումը թույլ է տալիս ևս մի դիտողություն անել, որը վերիպել է հետազոտողների աչքից; Որոշակի տարբերություն կա այդ նկարագրության և քարերի միջև: Մինչդեռ քարերը սալեր են, և ունեն շեշտված լայն երեսակողմ (որը և կրում է արձանագրությունը) ու ետևակողմ և նեղ կողեր (վերջիններս լավագույն պահպանված օրինակի վրա երեսակողմից ավելի քան երկու անգամ նեղ են, մյուսներն ունեն միտ 2:1-ից 3:2 հարաբերությունը)⁸⁶, հորենացին խոսում է «չորեքկուսի (այսինքն՝ քառակուսի) ամբարտակների» մասին, որոնց շրջակողմն էլ հանդես են գալիս հավասար հիմունքներով:

Այս պարագաներում արդեն քիչ է ենթադրելը, թե հորենացին չի կարողացել կամ չի կարողացել կարգալ վերոհիշյալ արձանագրությունը: Մենք ի վիճակի չենք բացատրելու այդ սխատերը այլ կերպ, քան որ հորենացին պարզապես ինքը

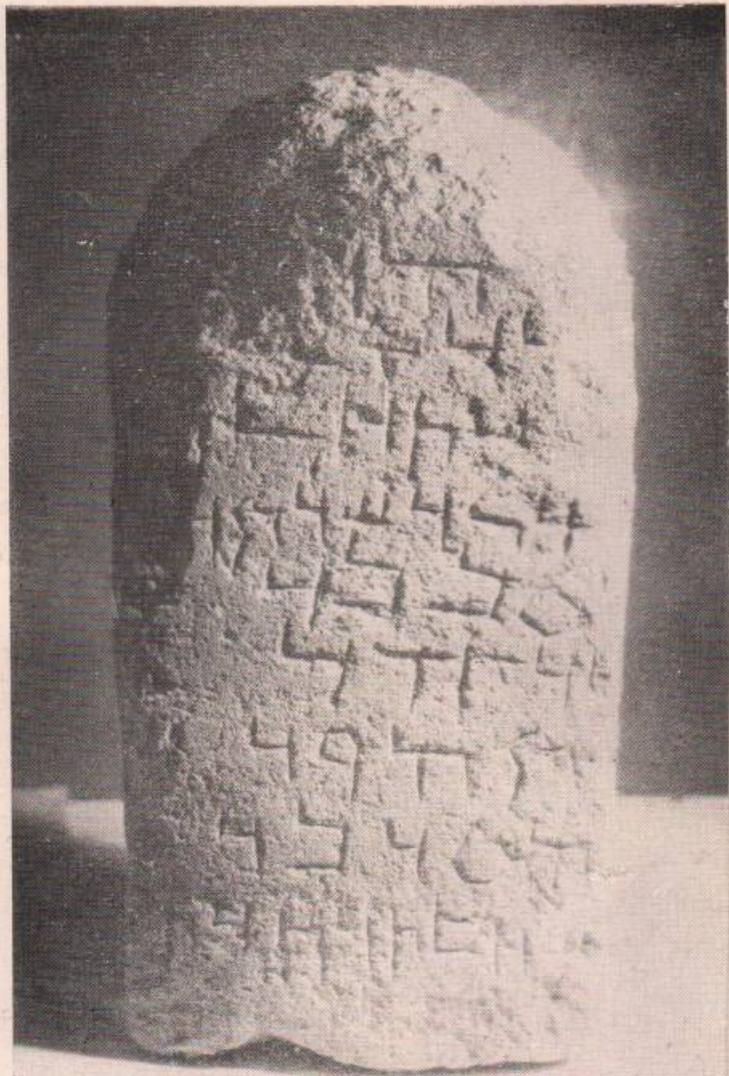
⁸⁴ Հորենացի, II, 56:

⁸⁵ Անգ, II, 77:

⁸⁶ Տե՛ս հաջորդ էջի 87 ծանոթությունը:

9. Արտաշես Ա-ի սահմանաքարերը:

10. Արտաշես Ա-ի՝ Զանգեզուրում գտնված արամեերեն արձանագրությունը:

չի տեսել սահմանաքարերն ու նրանց վրայի արձանագրությունները և ծանոթ է եղել սոսկ նրանց թերի նկարագրությունը:

Այսպիսի եզրակացությունը միայն առաջին հայացքից է տարօրինակ թվում: Բարեբախտաբար մենք լավ ծանոթ ենք այդ քարերին. դրանք բավական փոքր ու թեթև են⁸⁷: Մեզ հայտնի նմուշներից, իսկ դրանք արդեն հինգն են (չհաշված Զանգեզուրում գտնվածը), և ոչ մեկը չի գտնվել իր նախնական, հաստատված տեղում, in situ, այլ կամ պատահական տեղում, կամ էլ կողմնակի օգտագործման պայմաններում⁸⁸: Եվ այդ միանգամայն բնական է, որովհետև փոքր ծավալ ու բաշ ունենալու հետ մեկտեղ, դրանք ամրացված չեն եղել իրենց պատվանդաններին, այլ սոսկ դրված նրանց վրա: Ծիշտ է, Արտաշեսին մեզնից բաժանում է ավելի քան երկու հազարամյակ, բայց հորենացին էլ հեռացած է եղել նրանից շուրջ յոթ հարյուր տարի, միանգամայն բավարար ժամանակամիջոց, որպեսզի Արտաշեսի տնկած սահմանաքարերը խախտվեին իրենց տեղերից կամ օգտագործվեին այլևայլ նպատակներով: Իհարկե այն ժամանակ էլ, թերևս և ավելի մեծ քանակությամբ, կարող էին այդ սահմանաքարերից հայտնաբերվել, ինչպես հիմա է լինում, բայց խնդիրն այն է՝

87 Ահա այդ քարերի չափերը. Սևանի ափին գտնվածներից մեկի լայնությունն է 30 սմ, հաստությունը՝ 16—20 սմ, բարձրությունը՝ 42 սմ. մյուսինը համապատասխանաբար 23×21×42 սմ (կոտրված է) (K. B. Тревер, նշվ. աշխ., էջ 162), երրորդինը՝ 36×17×77 սմ (Գ. Տիրացյան, Արտաշես Ա-ի արամեական նորագյուտ արձանագրությունը, «Տեղեկագիր», 1957, № 10, էջ 106, ծան. 7), չորրորդինը 31×20×67, հինգերորդինը՝ 30×19×32 (կոտրված է): Զանգեզուրում գտնված քարի չափերն են 28×20×58 (A. Г. Периханян, նշվ. աշխ., էջ 107):

88 Սևանի արձանագրությունների մեկը Կամոյի շրջանի Ղուլալի գյուղի գյուղացիների հաղորդմամբ գտնվել է մարդկային ոսկորներով լի մի փոսում, մյուսը՝ պատի շարվածքի մեջ, այսպես և մնացածները. վերջին, Զանգեզուրում գտնված արձանագրությունը, հայտնաբերված է քարերի կույտի մեջ: Տե՛ս նախորդ ծանոթության մեջ վկայակոչված աշխատությունները:

որ նման գյուտերը չէին կարող հիմք ծառայել հորենացու առկա նկարագրության, որի հետ ենթադրվում է ամբողջ երկրով մեկ in situ, պատմանդանների վրա կանգնած սահմանաքարերի գոյությունը. իսկ սա հորենացու ժամանակի համար բացառված է: Իսկ ենթադրել, թե հաշորդ թագավորները շարունակել են նորանոր սահմանաքարեր հաստատել, մենք առայժմ ոչ մի հիմք չունենք, քանի որ բոլոր գտնված նմուշների մեջ ընթերցվում է միայն ու միայն Զարեհի որդի Արտաշեսի անունը:

Այստեղ մոտենում ենք Արտաշիթի մասին հորենացու արած պատմությանը, բայց նախքան այն շոշափելը, հարց տանք, թե որտեղից է, այնուամենայնիվ, հորենացին ստացել սահմանաքարերի նկարագրությունը ու իմացել Արտաշեսի հետ ունեցած նրանց առնչության մասին, եթե նա ո՛չ արձանագրություններն է կարդացել, ո՛չ իսկ տեսել է այդ քարերը: Նկարագրության ձևը բոլորովին բացառում է ժողովրդական ավանդությունից այն քաղելու հանգամանքը, ուստի և այն պետք է վերագրվի նույն աղբյուրին, որից հորենացին առել է և այլ, արդեն քննարկված և դեռ քննարկվելիք հավաստի տեղեկությունները Արտաշես Ա-ի և նրա գործունեության մասին: Այդ աղբյուրը հորենացին անվանում է Ողյուժյալ բուրմի գրած «մեհենական պատմություն»:

Ինչ վերաբերվում է Արտաշիթի հետ կապված գրվագին, ապա այն էական ոչ մի առնչություն չունի սահմանաքարերի մասին տեղեկությունների հետ և մոտիվների, թերևս և անունների (Արտաշես—Արտաշիթ) նմանության հանգամանքով արհեստականորեն հյուսված է նրան: Այս միանգամայն պարզ է դառնում, երբ դիմում ենք Արտաշիթի մասին տեղեկությունների հիմքին՝ Ազաթանգեղոսի համապատասխան հատվածին, որը, ինչպես հիշում ենք, մատնացույց է արել դեռևս Գր. Խալաթյանցը, սխալ կերպով ներկայացնելով որպես բուն սահմանաքարերի մասին հորենացու տված տեղեկությունների աղբյուր⁸⁹:

⁸⁹ Տե՛ս վերը, էջ 184:

Պատմելով Արտաշիթ Պապականի կողմից Հայաստանի նվաճման մասին, Ազաթանգեղոսը հաղորդում է. «Եւ զերկիրն Հայոց այնուհետեւ եկեալ արքային Պարսից յիւր անուն զտեղիսն անուանէր... Վիհս փոսացուցեալ՝ սահմանս հաստատէին»⁹⁰: հորենացին պատմելով նույն անցքերի մասին և օգտվելով այդ հարցերում, իր իսկ խոստովանությունները, Ազաթանգեղոսից, գրել է հետևյալը. «Եւ զերկիրս գրով ընդ հարկաւ իւրով արկանէ, և ամենեւեմ զիւր անունն հաստատէ:

Նա և զսահմանս հաստատեալս յԱրտաշիսէ, զքարինս յերկրի կացուցանելով, նորոգեաց, և յիւր անունն փոխելով Արտաշիթական անուանեաց»⁹¹:

Այս համադրումից միանգամայն պարզ է, որ հորենացին, հանդիպելով Ազաթանգեղոսի մոտ Արտաշիթին վերաբերվող այս հաղորդմանը, նմանություն է գտել սրա և Արտաշեսի սահմանաքարերի մասին իր ունեցած տեղեկությունների միջև ու միահյուսել դրանք իրար, ըստ որում այդ միահյուսված պատմությունը տեղադրել է իր «Պատմության» և՛ այն գրվագում, ուր խոսքը Արտաշիթի կողմից Հայաստանի նվաճման մասին է, և՛ այն գրվագում, ուր պատմվում է Արտաշեսի ու նրա սահմանաքարերի մասին: Վերջին կետում նա նույնիսկ մի նոր երանգ է ավելացրել, նշելով, որ Արտաշեսը հրամայել է նույնպիսի սահմանաքարեր դնել նաև պարսից աշխարհում⁹²: Ազաթանգեղոսի «յիւր անուն զտեղիսն անուաներ» արտահայտությունը, որ ընկած է հորենացու համապատասխան արտահայտության («յիւր անունն անուանել») հիմքում, իր հերթին ցույց է տալիս, որ վերջինս արձանագրություն փորագրելու հետ ոչ մի կապ չունի:

Եվ այսպես Արտաշիթի հետ կապված այս գրվագը ի վիճակի չէ մթազնելու հորենացու բուն հաղորդման էությունը:

⁹⁰ Ազաթանգեղոս, 36:

⁹¹ հորենացի, II, 77:

⁹² Մի գուցե այս մասին հորենացին ակնարկի է հանդիպել իր հիշատակած «պարսից մատյաններում»:

Այն հանգամանքը, որ հնարավորություն է ստեղծվում այս փաստը համարելու հին ու արժանահավատ գրավոր աղբյուրից ծագած, մեր հատուկ ուշադրությունն է հրավիրում նույն գլխում շարադրված մյուս տեղեկությունների վրա, որոնք՝ ամենասերտ կապերով առնչված լինելով վերոհիշյալ հաղորդման հետ և կարծես տրամաբանորեն խմբավորված լինելով նրա շուրջը, նույնպես ակնկալում են սերուճը միևնույն աղբյուրից:

Անդրադառնանք այս գլխին ամբողջությամբ, նախապես բերելով բնագիրը, առանց Արտաշիռի հետ կապված դրվագի: «Յետ ամենայն առաքինութեանց և գործոց ուղղութեանց Արտաշիսի, հրամայէ զսահմանս գիւղից և ագարակաց որոշելբանդի բաղմամարդացոյց զաշխարհս Հայոց, եկամուտս բազումս ածելով ազգս, և բնակեցուցանելով ի լեռինս և ի հովիտս և ի դաշտս: Եւ նշանս սահմանացն հաստատեաց այսպէս. հրաման տալով քարինս կոփել շորեքկուսիս, և պնակաձև փոսել զմէջսն, ծածկելով յերկրի. և շորեքկուսիս ի վերայ յարուցանել ամբարտակս, սակաւ ինչ բարձրագոյն յերկրէ...»

Բայց ասի, ի ժամանակս Արտաշիսի ոչ գտանել երկիր անգործ յաշխարհիս Հայոց, ո՛չ լեռնային և ո՛չ դաշտային, յաղագս շինութեան երկրիս»⁹³:

Այս հակիրճ նախադասությունները, բացառյալ սահմանաբարերի մասին ասվածից, առաջին հայացքից կարող են թվալ ընդհանուր խոսքեր, որոնք ամեն մի պատմական ժամանակաշրջանում կպատշաճեին ամեն մի երկրի բարեկարգմանը ամեն մի թագավորի կողմից: Սակայն իրականում դրանք որոշակի-պատմական հսկայական լիցք ու բովանդակություն ունեն:

«...բազմամարդացոյց զաշխարհս Հայոց, եկամուտս բազումս ածելով ազգս, և բնակեցուցանելով ի լեռինս և ի հովիտս և ի դաշտս»: Խորենացու տվյալներից բացի, Արտաշեսի օրոք կատարված գերեվարությունների մասին ուղղակի տե-

⁹³ Խորենացի, II, 56:

ղեկություններ մենք չունենք, սակայն ունենք շատ պերճախոս փաստեր Տիգրան Բ-ի մասին: Ինչպես հայտնում են անտիկ պատմիչները, նրա օրոք նվաճված երկրներից հարյուր հազարավոր մարդիկ են գաղթեցվել Հայաստան: Միայն Կասպադովկիայից, ըստ Ապպիանոսի, գերեվարվել է 300 հազար (30 բյուր) մարդ⁹⁴, իսկ ըստ Ստրաբոնի, Հայաստան է բերվել Փոքր Ասիայի հելլենիստական 12 քաղաքների բնակչությունը⁹⁵: Պլուտարքոսը հայտնում է, որ այստեղ են տեղափոխվել նաև կորզվացիների, աղիաբենցիների և ասորիների հոծ զանգվածներ⁹⁶: Անտիկ պատմիչների այս տվյալները լրացվում են Փավստոս Բուզանդի տված տեղեկություններով նույն Տիգրան Բ-ի կողմից հրեաների դեպի Հայաստան գաղթեցման մասին⁹⁷: Վերջիններս այնքան շատ են եղել, որ նրանց հետնորդների թիվը IV դարի Հայաստանի քաղաքներում համեստ հաշիվներով հասնում էր 100 հազարի⁹⁸: Որոշ տեղեկություններ կան, որ գերեվարությունները, թեև անհամատ ավելի փոքր մասշտաբներով, շարունակվել են և Տիգրան Բ-ից հետո, Արտավազդ Բ-ի ժամանակ: Գերեվարություններն այսպիսով եղել են ստրկատիրական Հայաստանի, ինչպես ամեն մի ստրկատիրական երկրի, տնտեսական զարգացման կարևոր ու անհրաժեշտ գործոններից մեկը:

Արդ, Խորենացին հաղորդում է մեզ, որ այդ երևույթը տեղ է գտել Հայաստանում դեռևս Տիգրանից մեկ դար առաջ, Արտաշես Ա-ի օրոք, և ոչ միայն սոսկ հաղորդում է, այլև, ինչպես տեսանք նախորդ գլուխները քննարկելիս, որոշակի դեպքեր ու արշավանքներ է նկարագրում, կապված գերեվարությունների հետ, որոնցից ամենահետաքրքիրը դեպի Կասբից երկիրը կատարած արշավանքն է, որի ժամանակ մեծ թվով գերիներ են բերվում Հայաստան: Այս արշավանքի

⁹⁴ App., Mithr., 67:

⁹⁵ Strab., XI, 14, 15:

⁹⁶ Plut., Luc., 26:

⁹⁷ Փավստոս, IV, 55:

⁹⁸ Г. X. Саркисян, Тигранакерт, էջ 54:

պատմականությունը, ինչպես վերը նշվեց, հավաստում է նաև Ստրաբոնը: Ընդհանրապես Ստրաբոնի հաղորդումը Արտաշեսի նվաճումների մասին, թեև ուղղակի տեղեկություններ չի պարունակում նրա կատարած գերեվարությունների վերաբերյալ, սակայն դրանց պատմական իրողություն լինելու անուղղակի հոյակապ հաստատումն է, որովհետև միանգամայն պարզ է, որ ուր կան վերելք ապրող ստրկատիրական երկրի ռազմական արշավանքներ, այնտեղ անխուսափելի են գերեվարությունները:

«Քայց ասի, ի ժամանակս Արտաշիսի ոչ գտանել երկիր անգործ յաշխարհիս Հայոց, ո՛չ լեռնային և ո՛չ դաշտային, յաղագս շինութեան երկրիս»: Սկզբնապես, երկրի բնակչության համեմատական նոսրության պայմաններում, նույնիսկ երկրագործության համար միանգամայն պիտանի և հատուկ աշխատանք չպահանջող բոլոր հողերը չէին, որ մշակվում էին: Այսպես, Քսենոփոնի կտրած-անցած Հայաստանում, մ. թ. ա. IV դարի սկզբին, գյուղերը, կամ ավելի ճիշտ՝ գյուղախմբերը միմյանցից բավական հեռու տարածության վրա էին գտնվում⁹⁹: Հարցն այն է, որ համայնքի կողմից հողի մշակման հնարավորությունները, անգամ ազատ ու պիտանի հողերի գոյության պայմաններում, չէին կարող անցնել որոշակի, համեմատարար նեղ, սահմաններից, որովհետև այդ հնարավորությունները սահմանափակված էին համայնականների առկա աշխատավոր ձեռքերի քանակությամբ, որը իրիստ դանդաղ, միայն բնական եղանակով էր աճում:

Այլ բան է մասնատիրական տնտեսությունը, որի մեջ կիրառվող ստրկական ուժի աճը կախված էր միայն տիրոջ կարողության սահմաններից, այսինքն՝ ընդունակ էր հասնելու շատ մեծ չափերի: Հելլենիստական ժամանակաշրջանում հողի մասնավոր սեփականության բուռն աճ է տեղի ունենում և մասնատիրական տնտեսությունների զարգացման համար ստեղծվում են շատ բարենապաստ պայմաններ: Տնտեսական

ընդհանուր վերելքը (ներառյալ տարանցիկ ու ներքին առևտրի ընդլայնումը), որի մեջ ներգրավվել էր Հայաստանը, ստրկական ուժի բազմապատկման արտաքին, ինչպես և ներքին մեծ հնարավորությունները, որոնք ընձևովում էին, մի կողմից բազմաթիվ նվաճողական պատերազմների ժամանակ կատարվող գերեվարություններով, մյուս կողմից՝ հասարակության սոցիալական շերտավորման ու բեռնացման ուժեղացմամբ, վերջապես նորանոր հողերի յուրացումը, մի բան, որ պետությունը խրախուսում ու օժանդակում էր, — բոլոր այս հանգամանքները խթանում էին Հայաստանի գյուղատնտեսության զարգացումը մասնավոր հողատիրության և ստրկատիրության ուղիներով:

Ահա այդ ժամանակներում է, որ պիտի ծագեր «դաստակերտ», այսինքն՝ «ձեռքով մշակված» հողի հասկացությունը (անկախ նրանից, թե այդ պարսկական ծագում ունեցող տերմինը երբ է մտել Հայոց լեզվի մեջ), «երբ զինվորական ավագանին յուրացնում ու կենդանացնում էր ապարդյուն մնացած հողերը, որոնց վրա չէր տարածվում գյուղական համայնքների տիրապետման իրավունքը»¹⁰⁰: Այդ պրոցեսը, որ համընդհանուր է մարդկության զարգացման որոշակի փուլերի համար, հատուկ է եղել և Հայաստանին: Արտահամայնքային հողերի յուրացմանը մասնակցում էին ո՛չ միայն թագավորն ու իր շրջապատը, զինվորական ու վարչական ավագանին, քրմերը, այլև հենց գյուղական համայնքների ներսում ուռճացած առանձին համայնականները, որոնք համայնքի իրավասությունից դուրս գտնվող հողերի վրա հիմնում էին իրենց անձնական տնտեսությունները և կիրառում այնտեղ իրենցից կախման մեջ ընկած համայնակիցների և դրսից ձեռք բերված ստրուկների աշխատանքը: Ահա այդ ճանապարհով հետզհետե յուրացվել են բոլոր պիտանի հողերը կամ նրանց գերակշռող մասը, և հենց այս ունալ պատմական իրողության հա-

⁹⁹ Xen., Anab., IV, 4—5;

¹⁰⁰ С. Т. Еремян, О рабстве и рабовладении в древней Армении, ВДИ, 1950, № 1, էջ 76:

կիրձ բնութագրին են պարունակում Խորենացու մոտ պահպանված՝ վերը շեշտված խոսքերը:

«...հրամայէ զսանմանս գիւղից և ագարակաց որոշել»: Հողի մասնավոր սեփականության զարգացումը մեծ վտանգ էր ներկայացնում համայնական հողատիրության համար: Սկզբնապես, ինչպես ասվեց, մասնավոր հողատերերի բաժին էին դառնում խամ ու խոպան, գյուղական համայնքների շօտազործած և նրանց սահմաններից դուրս գտնվող հողերը: Այնուհետև, սակայն, հերթը պիտի հասներ նաև համայնական հողերին: Հարուստ և ուժեղ հողատեր-ստրկատերերը այս կամ այն ձևով փորձում էին յուրացնել նաև այդ հողերի մի մասը: Համայնքը չէր կարող հանդուրժել իր հողերի ջլատումը, և ծավալված պայքարը ուղեկցված պիտի լինի սուր ընդհարումներով:

Արտաշես Ա-ի անունը կրող մեզ հասած սահմանաքարերը ցույց են տալիս, որ այդ թագավորը ինչ-որ ռեֆորմների, բարեփոխությունների փորձ է արել այդ բնագավառում¹⁰¹: Սահմանաքարերի տրձանագրություններից հետևում է, որ դրանք դրված են հողը բաժանելու կապակցությամբ:

Սակայն ինչո՞ւմ էր ձեռնարկված ռեֆորմի էությունը, նպատակը, բնույթը: Այդ մասին սահմանաքարերը ոչինչ չեն ասում: Եվ ահա Մովսես Խորենացու հաղորդած մի հատիկ նախադասությունը հստակ լուսարանություն է տալիս այդ ռեֆորմին. Արտաշեսը հրամայել է որոշել գյուղերի և ագարակների սահմանները, այսինքն սահմանադատել գյուղական հողերը ագարակային հողերից: Հանրահայտ է, որ «գյուղը» գյուղական համայնքն է, իսկ ագարակը՝ մասնատիրական հողը, կալվածքը: Ահա ռեֆորմը կայացել է համայնական և մասնատիրական հողերի հստակ սահմանազատման մեջ: Ի՞նչ կարելի է ասել դրա սոցիալական էության մասին: Անշուշտ այն ելնում էր առաջին հերթին նորելուկ հողատեր-

¹⁰¹ Հմմտ. И. М. Дьяконов, К. Б. Старкова, *Եզ. աշխ.*, էջ 173 և հաջ.:

ստրկատերերի խավի, այսինքն՝ թագավորին ծառայող ռազմավարչական ավագանու շահերից, քանի որ օրինականացնում էր տեղի ունեցած փոփոխությունները՝ այդ խավի ձեռք բերած նվաճումները: Բայց միևնույն ժամանակ այն մասամբ արգելակում էր նրա ներկայացուցիչների ախորժակները և հետապնդում համայնքների դիրքերի եթե ոչ ամրապնդումը, զոնե պահպանումը: Չպետք է մոռանալ, որ համայնքն էր հիմնական հարկային միավորը, և նա էր թագավորի հետևակ զորքի մեծ մասը և օժանդակ զորամասեր տրամադրողը:

Ելնելով վերը կատարված քննությունից, այժմ այս հաղորդումը ևս կարելի է համարել ո՛չ թե Խորենացու ճիշտ կոհնում, այլ իրական վկայություն, որով հաղորդման արժեքը անշուշտ բարձրանում է: Այսպիսով Խորենացու պատմության սույն գլխում մենք գտնում ենք Արտաշես Ա-ի հողային ռեֆորմների նախադրյալների, դրդապատճառների և իրականացման նկարագրությունը:

Հաջորդ երկու գլուխները, ուր խոսվում է Ամատունի և Առավելյան նախարարական տոհմերի Հայաստան գալու մասին, անմիջականորեն Արտաշեսին չեն վերաբերում, այլ ամբողջությամբ պատկանում են նախարարական տների ծագումնաբանությանը, որը Խորենացու պատմության մեջ առունձին ընագավառ է: Բոլոր նման տեղեկությունները Խորենացու մոտ հիմնված են կամ համապատասխան նախարարական տների տոհմական ավանդությունների և կամ տոհմանունների ստուգաբանության վրա: Թե ինչո՞ւ է Խորենացին այդ երկու տոհմերի գալուստը առնչել հենց Արտաշեսի ժամանակին, այդ մեզ համար պարզ չէ, սակայն չենք կասկածում, որ դրա համար նա ինչ-որ կովան, ինչ-որ հենարան պետք է ունեցած լինի: Այդպես են ստիպում մտածել նման դեպքերի այն օրինակները, որոնց համապատասխան կովանները մեզ այս կամ այն ձևով հայտնի են դառնում (հիմնավորը քննված Բագրատունի Սմբատի օրինակը):

Հաջորդ 59-րդ գլուխը նվիրված է Արտաշեսի այլևայլ բարեփոխությունների նկարագրմանը, որոնք են տոմարի և

օրացույցի կարգավորումը, երկրի ծովակների ու գետերի նավագնացություն, ձկնորսության տարածումը, երկրագործության ծավալումը երկրի անմշակ վայրերը, արվեստների ու գիտությունների զարգացումը: Իր բնույթով այս գլուխը առնչվում է 56-րդ գլխին (հողային օեֆորմի մասին), և հավանական է, որ նրա նյութը ևս գալիս է լավորակ աղբյուրից ու հավաստի տեղեկություններ է պարունակում¹⁰²: Սակայն առայժմ շատ շոշափելի հենարաններ չկան դրանց մասին ավելի հաստատուն եզրակացություններ հանելու համար:

Արանով ավարտվում է քննության առարկա հատվածը: Հաջորդ գլուխը, թեև նույնպես Արտաշեսին է վերաբերում՝ նրա մահվան ու հուղարկավորության նկարագրությունն է, սակայն քաղված է, ևսորենացուն լսելով, արդեն ոչ թե Ողյումպ քուրմի պատմությունից, այլ մի ուրիշ գրավոր աղբյուրից՝ Արիստոն Փեղդացու մատյանից. դրանով մենք չենք զբաղվի այստեղ, բավարարվենք միայն մի դիտողությամբ: Գրավոր աղբյուրին վերագրվող այն հատվածը, թե «Ծե գրէ, եթէ որչափ ամբարիստներ մեռան ի մահուանն Արտաշիսի, սիրելի կանայք և հարձք և մտերիմ ծառայք», հաջորդ, Արտավազդի գահակալմանը վերաբերվող գլխում կրկնվում է արդեն որպես ժողովրդական առասպելի դրվագ. «Ձսմանէ երգիչքն Գողթան առասպելարանն այսպէս. եթէ ի մահուանն Արտաշիսի բազում կոտորածք լինէին ըստ օրինի հեթանոսաց»... և այլն, ըստ որում այս դրվագը սկիզբ է ծառայում վիպասանքի մի նոր, Արտաշեսի առասպելից տարբեր առասպելի, որի հերոսն է արդեն Արտավազդը, իսկ սյուժեն՝ մահամերձ հոր անեծքը և որդու կալանավորումը Մասիսի վիհերում¹⁰³: Այնպես որ ևսորենացու շարադրանքի առասպելական աղբյուրը ևս փոխվում է՝ սկսած Արտաշեսի մահվան դրվագից:

102 Հմմտ. Չ. Մ ա ն ա ն դ յ ա ն, Քննական տեսություն, Ա, էջ 130:

103 Մ. Արեղյան, Նշվ. աշխ., էջ 354:

7

Հասնելով Արտաշեսի մասին ևսորենացու արած պատմության ավարտին այժմ պետք է վերադառնանք դեպի նրա սկիզբը, քանի որ քննությունը սկսեցինք այդ պատմության կեսերից, այն կետից, ուր պատմահայրը հիշատակում է Ողյումպ քուրմին ու նրա մեհենական պատմությունը որպես և՛ նախորդող և՛ հաջորդող շարադրանքի հիմնական սկզբնաղբյուր, ընդգծելով, սակայն, որ հաջորդող նյութը հաստատվում է նաև հայոց վիպասանների երգերով:

Քննարկվելիք հատվածի բովանդակությունն է Երվանդ թագավորի պայքարը Արտաշեսի դեմ, վերջինիս հաղթանակը և գահակալումը: Ինչպես բազմիցս նշված է, դա նույն այն պատմական դրվագն է, որին ակնարկում է Ստրաբոնը իր հետևյալ խոսքերով. «(Հայաստանի) վերջին թագավորն էր Օրոնտեսը, յոթ պարսիկներից մեկի՝ Հյուդարնեսի շառավիղը: Այնուհետև երկիրը երկու մասի բաժանվեց հոմեացիների հակառակորդ Անտիոքոս Մեծի ստրատեգոսների՝ Արտաքսիասի և Ջարիագրիսի կողմից: Նախապես սրանք իշխում էին այդ թագավորի իշխանության ներքո, իսկ նրա պարտությունից հետո հարեցին հոմեացիներին և թագավորներ հայտարարվելով ապավինեցին իրենց սեփական ուժերին»¹⁰⁴:

Մատնացույց է արված, որ ևսորենացին, թեև չի հիշատակում Ստրաբոնի մոտ ընդգծված որոշ հանգամանքներ, բայց մանրամասն նկարագրում է Երվանդի (Օրոնտեսի) և Արտաշեսի (Արտաքսիասի) միջև տեղի ունեցած պայքարի պարագաները¹⁰⁵:

Կարծիք է հայտնվել նաև, որ Երվանդը ևսորենացու մոտ երկփեղկված է հանդես գալիս: Նրա մեջ մարմնացած է միա-

104 Strab., XI, 14, 15:

105 Չ. Մ ա ն ա ն դ յ ա ն, Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր լուսարանությամբ, էջ 27, նույնի, Քննական տեսություն, Ա, էջ 27, Գ. Տիրացյան, Նշվ. աշխ., «Քաները Մատնագրանի», № 6, 1962, էջ 15 և հաջ.:

ժամանակ և՛ Արտաշեսի հակառակորդ Երվանդը, և՛ այն Երվանդը, որը թագավորեց Հայաստանում, երբ Ալեքսանդր Մակեդոնացին տապալեց պարսկական Աքեմենյան տերութունը¹⁰⁶։ Հիշյալ կարծիքը, որի հետ համաձայնվել չենք կարող, հանգում է հորենացու ժամանակագրական այն ցուցման վրա, թե «Երուանդ ոմն... թագաւորէ յութնորդ ամի Դարեհի վերջնոյ», որտեղ հիշատակված Դարեհ վերջինը նույնացվում է վերջին Աքեմենյան թագավոր Դարեհ Գ Կողոմանոսի՝ Ալեքսանդր Մակեդոնացու հակառակորդի հետ։ Սույն ցուցման այսօրինակ օգտագործումը հաշվի չի առնում, որ այն ոչ թե առանձին, մեկուսացած փաստ է «Հայոց պատմության» մեջ, այլ կազմում է նրա կուռ ժամանակագրական համակարգի անբաժանելի օղակներից, նմանօրինակ բաղմամբիվ փաստերից մեկը, և, որպես այդպիսին, կարող է դիտվել ու գնահատվել միմիայն ողջ համակարգի տվյալների հետ կապակցված վիճակում։ Որևէ մի ցուցում այդ համակարգից անջատելը, կտրելը նշանակում է փաստորեն անտեսել համակարգի գոյությունը, ուստի և չի կարող հանգեցնել ցանկալի նպատակին՝ պատմական իրականության բացահայտմանը։

Խորենացու հիշատակած Դարեհի Աքեմենյան Դարեհների հետ նույնացնելու հիմքեր կան անշուշտ. այդ խնդրին է նվիրված սույն աշխատության երկրորդ գլուխը, ուր ցույց է տրված, որ պարթև Արշակունիների արքայացանկում հանդես եկող թագավորների միջև Խորենացու մոտ հիշատակված են նաև մի քանի Աքեմենյանների, այդ թվում և Դարեհի անունը. ցույց են տրված նաև այդ երևույթի ակունքները։ Սակայն դա սոսկ նրանց անուններն են, որոնցով, վերը մանրամասն պարզաբանված մի շարք հանգամանքների շնորհիվ, փոխարինվել են պարթև Արշակունիների անունները, որով և այդ Աքեմենյանները Խորենացու մոտ ժամանակագրական առումով դարձել են պարթև Արշակունիներ։ Ուստի և դրանց հետ կապ-

106 Գ. Տիրացյան, Երվանդունիները Հայաստանում, «Տեղեկագիր», 1958, № 6, էջ 66 և հաջ.։

ված բոլոր ժամանակագրական ցուցումները (իսկ դրանք չեն սահմանափակվում վերը նշվածով, այլ ամբողջ մի շարք են կազմում), ոչ մի առնչություն չունեն Աքեմենյանների հետ և ամբողջությամբ կապված են պարթևական այն արքաներին, որոնք հանդես են գալիս Խորենացու մոտ Աքեմենյանների անունների տակ։

Անվիճելի է, այսպիսով, որ «Դարեհ վերջինի» տակ ժամանակագրական տեսակետից թաքնված է պարթև այն արքան, որն ըստ Խորենացու ապրել է մ. թ. I դարի երկրորդ կեսում և ժամանակակից է եղել հռոմեական կայսրներ Վեսպասիանոսին և Տիտոսին, որոնց Խորենացին, ինչպես արդեն նշվել է վերը, ժամանակակից է համարում հայոց Երվանդ թագավորին։

Այս օտար թագավորների՝ «Դարեհի», Վեսպասիանոսի և Տիտոսի հետ Երվանդ թագավորի՝ Խորենացու առաջարկած ժամանակագրական առնչությունը պատմականորեն գնահատելու երկու ուղի կա միայն (եթե հաշվի է առնվում ժամանակագրական համակարգի գոյությունը). մեկը՝ ընդունել Խորենացու ցուցումը որպես պատմական ճշմարտություն. այդ դեպքում կամ ա) պնդել, թե իսկապես հիշյալ օտար թագավորների օրոք, մ. թ. I դարի երկրորդ կեսում, իշխել է Երվանդ անունով հայոց թագավոր, մերժելով, այսպիսով, հունահռոմեական աղբյուրների տվյալները Տրդատ Ա Արշակունու գոյության մասին, կամ բ) ենթադրել, թե Խորենացու Երվանդի տակ թաքնված է այդ իսկ ժամանակներին իշխած մի թագավոր (այս ուղիով ընթացողներ եղել են). երկրորդը՝ ժխտել Խորենացու տվյալ ցուցման պատմականությունը ու այդ դեպքում համարել այն «ժամանակագրական համակարգի արտադրանք», հենվելով Երվանդի ու մ. թ. ա. III—II դարերի եզրին թագավորած Օրոնտեսի հարազատության վրա։ Այդպես են վարվում փաստորեն բոլոր նրանք, այդ թվում և մենք, ովքեր նույնացնում են այդ դեմքերին։ Այլ ճանապարհ չկա։

Սակայն, եթե նույնիսկ մի բնական անտեսենք ժամանակագրական համակարգի խնդիրը և անենք անթույլատրելի՝ դիտենք քննությունն առարկա ցուցումը առանձին, մեկուսացած, ապա նրա մեջ պարունակվող տեղեկությունը չի կարող հիմք ծառայել այն Դարեհի Գ Կողոմանոսին առնչելու համար: Վերջինս, ինչպես հայտնի է, թագավորել է մ. թ. ա. 336—330 թթ. այսինքն 6, լավագույն դեպքում՝ 7 տարի, այնինչ Խորենացու մոտ ունենք 8-րդ տարին, իսկ մի քանի էջ անց՝ նույն Դարեհի 29-րդ տարին, որպես Երվանդի մահվան և Արտաշեսի գահակալման տարի¹⁰⁷: Հասկանալի է, որ սրանք Դարեհի Գ Կողոմանոսին վերաբերվել չեն կարող: Այն ենթադրությունը, թե մի գուցե Դարեհի Գ-ի անունով շարունակում էին հաշվել տարիները նաև նրա մահվանից հետո, կարելի է պատասխանել, որ բացի այլ դժվարություններից, որոնք անհնարին են դարձնում աչգպիսի ենթադրությունը, վերջինս հնարավոր չէ թեկուզ այն պատճառով, որ Կողոմանոսը վերջին Արեմենյանն էր. նրանով վերջացավ դինաստիան և սկսվեց Ալեքսանդր Մակեդոնացու իշխանությունը:

Այսպիսով պարզ է, որ Խորենացու Երվանդը միմիայն Ստրաբոնի հիշատակած վերջին Օրոնտեսն է: Եթե կան նրա մեջ նախորդ Երվանդյաններից որևէ գծեր, ապա դրանք գտնվում են միայն ու միայն այն շինարարական գործունեության մեջ, որ Խորենացին վերագրում է նրան. սակայն դա այլ խնդիր է, որին դեռևս կանգրդառնանք: Պետք է նշել ավելին: Խորենացու մոտ ակներևաբար չկա Երվանդի առանձին, ինքնուրույն պատմություն: Արտաշեսը առաջ է քաշվում Երվանդի հենց գահակալման պահից և վերջինս, ընդհուպ մինչև իր մահը, հանդես է գալիս միայն Արտաշեսի հետ ունեցած փոխհարաբերությունների կապակցությամբ: Խորենացու մաս եղածը ծայրեծայր Արտաշեսի պատմությունն է, որի մեջ պարբերաբար հանդես են գալիս նրա հետ առնչված անձնավորությունները և առաջին հերթին՝ Երվանդը:

107 Խորենացի, II, 47:

«Տես մահուանն Սանատրկոյ արքայի,— պատմում է Խորենացին,— շփոթի իմն թագաւորութիւնն: Քանզի Երուանդ ոմն, որդի կնոջ Արշակունւոյ, թագաւորէ յութերորդ ամի Դարեհի վերջնոյ: Եւ ունին զրոյցք յաղագս նրա այսպէս: Կին ոմն յազգէ Արշակունեաց, անձամբ հարստի և խոշորագեղ, վարար, զոր ոչ որ դիմագրաւեաց առնուլ կնութեան, ծնանի երկուս մանկունս յանկարգ խառնակութենէ, որպէս Պասիփայէ զՄինոտովրոս: Եւ ի զարգանալ մանկանցն՝ կոչեն անուանս Երուանդ և Երուագ: Եւ ի շափ հասեալ Երուանդայ՝ լինի սրտեայ և անդամովք յաղթ: Սա ի բազում իրս վերակացու առաջնորդութեամբ աուաքեալ ի Սանատրկոյ, գտանի երեւելի մինչև ամենայն նախարարացն Հայոց առաջին լինել. և խոնարհութեամբ և առատաձեռնութեամբ զամենայն որ յանգրցեալ լինին յարեցոյց: Եւ ի մեռանելն Սանատրկոյ՝ միաբանեալ թագաւորեցուցին: զնա, առանց արանց յազգեն Բագրատունեաց լինել թագադիր:

Բայց ի թագաւորելն իւրում Երուանդ, կասկած ունելով յորդոցն Սանատրկոյ՝ կոտորէ զամենեսեան... Բայց մի ոմն տղայ Արտաշէս անուն, զոր առեալ ստընտուի նրա՝ փախեալ ի կողմանս Հերայ...»¹⁰⁸:

Այս հատվածում հանդես եկող հայոց արքայացանկը հետևյալն է.

Սանատրուկ.

Երվանդ, բռնատիրոջ, Արշակունի միայն մոր կողմից.

Արտաշես, Սանատրուկի որդի, օրինական թագաժառանգ, հետագայում թագավոր:

Անանունի արքայացանկում (որը, ինչպես հիշում ենք, Մարաբայի արքայացանկի երկու տարբերակներից մեկն է) պատկերն այլ է: Այստեղ հանդիպում ենք.

Արշակ.

Երվանդ, Արշակի որդի.

Արտաշես, Երվանդի եղբայր:

108 Խորենացի, II, 37:

Քայց քիչ հետո կա նաև.

Սանատուկ.

Արտաշես, Սանատուկի որդի¹⁰⁹,

ինչպես տեսնում ենք, Երվանդը Խորենացու մոտ Արշակ-Արտաշես միջավայրի փոխարեն հանդես է գալիս Սանատուկ-Արտաշես միջավայրում: Քայց այդ չէ էականը, ժամանակագրական շարժառիթներով կատարված նման փոփոխությունների մենք էլի ենք հանդիպել: Կարևորն այն է, որ Երվանդը՝ Անանունի մոտ գտարյուն Արշակունի, Արշակի որդի, Արտաշեսի եղբայր¹¹⁰, օրինական թագավոր, Խորենացու մոտ ներկայանում է որպես «Երուանդ ոմն, որդի կնոջ Արշակունույ»՝ Արշակունի միայն մոտ կողմից, և այն էլ ծնված «յանկարգ խառնակութենէ», ուստի և ապօրինի թագավոր, բռնատիրոջ:

Այս տարբերությունների մեջ, անշուշտ, ուրվագծվում են այն տեղեկությունները, որոնք Խորենացին ստացել է Արտաշեսի մասին իր հիմնական աղբյուրից և որոնցով առաջնորդվելով, համապատասխան ուղղումներ է մտցրել Մարաբայի մատյանից ժառանգած արքայացանկի մեջ:

Տեսնենք թե ինչպես են պատկերանում այս հարցերը Ստրաբոնի մոտ և մեզ հասած վավերագրերի մեջ: Վերը մեջբերված հատվածում Ստրաբոնը պարզորոշ հայտնում է, որ Երվանդը (Օրոնտեսը) իշխող զինաստիայի օրինական ներկայացուցիչն էր, ըստ որում՝ նրա վերջին ներկայացուցիչը: Նրանից հետո գա՛ն անցավ Արտաշեսին (Արտաքսիասին), որը նախապես Սելևկյանների կողմից կարգված կառավարիչ (ստրատեգոս) էր: Երվանդ թագավորի օրինականությունը հաստատվում է նաև Կոմմագենե երկրում (Նեմրուդ լեռ) հայտնաբերված արձանագրություններով. սրանց հիման վրա

¹⁰⁹ «Անրէոսի եպիսկոպոսի պատմութիւն», Երևան, 1939, էջ 10—11:

¹¹⁰ Վրացական «Քարթլի ցիւղիւրներ»-ում ևս Երվանդը (Երվանդ) հիշատակված է որպես Արտաշեսի եղբայր, ուրեմն և այս փաստը Անանունի մոտ պատահական բնույթ չի կրում: Տե՛ս Լ. Մ ե ի ք ս և թ - բ ե կ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Ա, էջ 155:

վերականգնվում է Երվանդների (Արտանդների) մի ամբողջ շարք, որոնք նախապես իշխել են որպես Արևմենյան սատրապներ, իսկ այնուհետև՝ որպես թագավորներ: Ուրեմն հարցի այս կողմը կասկածներ չի հարուցում: Մնում է Արտաշեսի ինչդիրը:

Ինչպես մի շարք առիթներով ասվել է, Արտաշեսը իր արամեերեն արձանագրություններում ներկայանում է որպես «Զարեհի որդի, Երվանդական»: Արդ, քանի որ, մյուս կողմից, Զարեհ անունը խորթ է ու անսովոր Երվանդյանների համար, որոնց արքայացանկը մեզ լավ հայտնի է Նեմրուդ լեռան արձանագրություններից և, բացի այդ, Ստրաբոնի վկայությամբ Երվանդյաններից ուղիղ գծով, այսինքն հոր կողմից Արտաշեսի ծագելու հանդամանքը բացառվում է, ապա միակ զոհացուցիչ եղրակացությունը, մեզ թվում է, հետևյալն է: Արտաշեսը, ճիշտ է, Երվանդյաններից է սերվում, ինչպես ինքն է պնդում, բայց սերվում է նրանցից ոչ թե ուղիղ գծով, այլ կողմնակի՝ մոր միջնորդությամբ: Նրա մայրն է, որ պատկանել է իշխող Երվանդյան տոհմին, լինելով արքայադուստր, արքայաքույր և այլն, և ամուսնացած է եղել հայ մեծատոհմիկներից մեկին՝ Զարեհին: Արտաշեսն, այսպիսով, օրինական թագածառանգ չի եղել, և նրա գահակալումը դիտվել է որպես Երվանդյան պինաստիայի ընդհատում, ինչպես և այդ իրողությունն արտացոլված է Ստրաբոնի մոտ:

Համեմատելով այս իրավիճակը Խորենացու մոտ հանդես եկող պատկերի հետ, պարզ աեսնում ենք նրանց նմանություններն ու տարբերությունները: Երկու դեպքում էլ Արտաշեսը և Երվանդը պատկանում են միևնույն իշխող տոհմին¹¹¹,

¹¹¹ Իհարկե, խոսքը մի դեպքում Երվանդյանների, մյուսում՝ Արշակունիների մասին է, բայց մենք նախորդ գլխում արդեն ծանոթացել ենք Անանունի և Խորենացու մոտ Արշակունի խորագրով հանդես եկող արքայացանկերին և համոզվել, որ նրանց մեջ իրականում, բացի բուն Արշակունիներից, միավորված են և այլ զինաստիաների ներկայացուցիչները, մասնավորապես Երվանդյաններն ու Արտաշեսյանները, որով այդ ցանկերի «Արշակունի» հորջորջումն ստանում է պայմանական բնույթ:

ըստ որում նրանցից մեկը տոհմի օրինավոր ներկայացուցիչն է, ուստի օրինավոր թագավոր, իսկ մյուսը՝ կողմնակի ասնշուքյուն ունի տոհմին, և նրա գահակալումը դիտվում է որպես տոհմի տիրապետության խախտում: Սակայն, եթե մի տեղում օրինական իշխողը Երվանդն է, ապա մյուս տեղում՝ Խորենացու ժոռ՝ Արտաշեսը:

Ինչո՞վ բացատրել այս տարբերությունը: Հաջորդ դրվագը՝ Արտաշեսի փախուստի նկարագրությունը, որոշ լույս է սփռում այս խնդրի վրա: «Բայց ի թագաւորելն իւրում Երուանդ, — պատմում է Խորենացին, — կասկած ունելով յորդոցն Սանատրուղոյ՝ կոտորէ զամենեսեան... Բայց մի ոմն աղայ, Արտաշէս անուն, զոր առեալ ստընտուի նորա՝ փախեալ ի կողմանս Հերայ, ի հովուավանս Մաղխազանի, լուր առնելով զայնկի նորա Մմբատայ, որդույ Բիրատայ Բագրատունուոյ... Արդ՝ իբրև լա՛ Մմբատ... հանդերձ միով կնալ իւրով և սակաւ արամբք զայ անցանէ ի խնդիր մանկանն Արտաշիսի: Որում իրազգած եղեալ արքային Երուանդայ՝ հետախոյզս առաքելվասն որոյ բովանդակ ժամանակս ընդ երեսս լերանց և դաշտաց ալակերպեալ շրջելով հետի հանդերձ մանկամբն՝ սնուցանէ ի հովուավանս և յանդէորդս, մինչև պարապ գտեալ ժամ՝ անցանէ առ Գարեհ արքայ պարսից»¹¹²: «Բայց ի վարդանալ մանկանն Արտաշիսի, և ի բազում արութիւնս քաջութեան ցուցանել զայնկին Մմբատայ՝ հաճեալ ընդ նա նախարարքն Արեաց, մաղթենն զթագաւորն տալ նմա պարգևս զինչ և խնդրեսցէ... Եւ յանձն առեալ արքային արքայից՝ տայ ի ձեռս Մմբատայ մասն ինչ ի զօրացն Ասորեստանի և զգօրս Ատրպատականի, զի տարեալ զԱրտաշէս հաստատեսցեն ի գահն հայրենի»¹¹³: Ձեռնարկությունը, ինչպես հայտնի է, հաջողությամբ է պսակվում, Երվանդն ընկնում է պայքարում, իսկ Արտաշեսը նստում է հայրենի գահին¹¹⁴:

112 Խ օ ր Ե ն ա ց ի, II, 37:

113 Ա ն դ, II, 43:

114 Ա ն դ, II, 46—47:

Արտաշեսի շուրջը ստեղծված այս ավանդության մեջ, ինչպես տեսնում ենք, ըստ Խորենացու սովորության, որին մենք արդեն բավականաչափ ծանոթ ենք, գլխավոր դերը նորից վերապահված է Մմբատին, որը բառի բուն իմաստով անելիք չի թողնում Արտաշեսին: Որ սա իսկապես Մմբատի նկատմամբ Խորենացու տածած համակրանքի ծնունդն է, պարզվում է իսկույն եևթ, երբ մտովի սահմանափակում ենք Մմբատի դերը այս պատմվածքում, որովհետև ստացվում է բնորոշ մի օրինակ բազմաթիվ այն ավանդությունների, որոնք հին աշխարհում հյուսվում էին պատմական խոշոր անձնավորությունների, դինաստիաների հիմնադիրների, խոշոր նվաճողների մանկական տարիների վերաբերյալ: Ավանդությունների այս տարատեսակը նպատակ է ունեցել ցույց տալու, որ հերոսն իսկապես կոչված է եղել մեծ միսիայով, և որ այդ պատճառով նախախնամությունը հենց սկզբից, հերոսի մանկական տարիներից, հոգացել է նրա մասին, փրկել նրան վտանգներից, օգնել զժվարին կացություն մեջ և ի վերջո հասցրել ցանկալի նպատակին: Մեր դեպքում, ինչպես տեսանք, նախախնամության դերը զգալի շափով փոխանցվել է Մմբատ Բագրատունուն: Համեմատության համար ստորև մեջբերվող պատմական ամենատարբեր միջավայրերից ու ժամանակաշրջաններից վերցված մի քանի օրինակները ավանդությունների ակնարկված տարատեսակի ավելի ցայտուն նմուշներ են, և ցույց են տալիս, թե մատավորապես ինչ երանգավորում պիտի ունենար մեր ավանդությունն իր նախնական վիճակում¹¹⁵:

Ակկադյան Սարգոնը (մ. թ. ա. 2350—2295 թթ.) իր մասին պատմում է այսպես. «Ես Սարգոնս, հզոր արքան, Ակկադի արքան եմ... հզիացել է մայրս, աստծուն նվիրաբերված մի կին, և ծածուկ աշխարհ բերել ինձ, դրել առվույտից զործած զամբյուղի մեջ, խուփը կնքել կուպրով և հանձնել գե-

115 Ի դեպ, նման ավանդությունների թվին են պատկանում նաև Գրիգոր Լուսավորչի և Տրդատ Գ-ի մանկական տարիների մասին ավանդությունները (Ա գ ա թ ա ն գ ե ղ ո ս, 34, 36):

տին: Այնժամ ընդունել է ինձ գեաը, բերել հասցրել Ակկի-
չրակրին: Ակկի-չրակիրը վերցրել է ինձ, դարձրել իր որդին
ու գաստիարակել: Նա կարգել է ինձ իր այգեպան: Եվ երբ ես
այգեպան էի, ընդունելի դարձա Իշտար դիցուհուն... և հասա
թագավորական իշխանություն»¹¹⁶:

Առավել ծավալուն և լրիվ է արտահայտվել մեզ հետա-
քրքրող «Թափառական» սյուժեն Հոռոմ քաղաքի ավանդական
հիմնադիր Ռոմուլոսի շուրջը հյուսված պատմության մեջ:
Արքայազն Ամուլիոսը հոր մահվանից հետո հալածում է իր
ավյաղ եղբորը՝ որինական թագաժառանգին, և տիրանում գա-
հին, եղբորորդուն սպանում է, իսկ եղբոր գոտերը՝ վեստա-
լուհի դարձնում: Վերջինս հղիանում է, իր ասելով, ուղղի
աստված Մարսից, սակայն բանտ է նետվում, իսկ նրա երկ-
վորյակ որդիները՝ Ռոմուլոսը և Ռեմը մի տաշտակի մեջ զրվե-
լով հանձնվում են գետին: Սակայն նրանք փրկվում են և
ապրում, սնվելով գայլի կաթով: Թագավորի զխավոր հովի-
վը գտնում է նրանց ու գաստիարակում: Հասունանալով՝
սրանք բնում են Ամուլիոսի դեմ, սպանում նրան, ապա Ռեմը
ընկնում է եղբոր՝ Ռոմուլոսի ձեռքից, որը և թագավորում է¹¹⁷:

Կյուրոս Մեծի մասին պատմվել է հետևյալը¹¹⁸: Մարա-
կան թագավոր Աստիագեսը երազ է տեսնում, որ իր դուստր
Մանդանեի արգանդից խաղողի որթ է բուսնել ու պատել ողջ
Ասիան: Մոգերը բացատրում են, որ Կամբիսես պարսկի հետ
ամուսնացած Մանդանեի որդին կգառնա թագավոր: Այդ կան-
խելու համար Աստիագեսը հանձնարարում է իր մերձավոր
Հարպագոսին՝ սպանել երեխային: Հարպագոսը հանձն է առ-
նում, բայց շցանկանալով մեղսակից դառնալ, Աստիագեսի
անունից թագավորի հովվին է հրամայում կատարել այդ ոճի-
րը: Վերջինիս կինը, Սպակո անունով (Հերոդոտը նշում է, որ
այդ մարերեն նշանակում է «շուն»), հենց այդ ժամանակ մե-

¹¹⁶ В. В. Струве, Хрестоматия по древней истории, т. I, М., 1936, էջ 42:

¹¹⁷ Liv., I, 3—7:

¹¹⁸ Her., I, 107 և հաջ.:

ուած երեխա է բերում: Հովիվը դիակը ցուցադրում է Հարպա-
գոսին և թաղում, իսկ Կյուրոսին որդեգրում է: Սա, մեծանա-
լով, մանուկների հետ խաղալիս, աչքի է ընկնում իր բարձր
հատկություններով և թագավոր բնորով: Վիրավորանք
հասցնելով խաղընկերներից մեկին, որ մեծատոհմիկի որդի էր,
բերվում է Աստիագեսի մոտ, որը սրան ձանաչում է և շարա-
շար պատժում Հարպագոսին, ստիպելով նրան ուտել իր սե-
փական որդու միսը: Կյուրոսին, սակայն, նա արձակում է,
քանի որ մոգերը նրան հավատացնում են, թե քանի որ Կյու-
րոսը մանուկներից թագավոր է բնորովել, երազն արդեն իրա-
կանացի է, և որ Աստիագեսին այլևս վտանգ չի սպառնում:
Կյուրոսը մեկնում է իր ծնողների մոտ: Որոշ ժամանակ անց
Հարպագոսը, վրեժխնդրությունից զրզված, խորհուրդ է ա-
լիս Կյուրոսին ապստամբել և գրավել գահը, խոստանալով
մարական զորքերի հետ անցնել նրա կողմը: Կյուրոսը համա-
ձայնվում է ու իրագործում այդ ծրագիրը: Աստիագեսը գերի
է ընկնում:

Մանուկ Արտաշեսին ևս, ինչպես տեսանք, մահ էր
սպառնում նրա գոյությունից սարսափած թագավորի կողմից,
նա ևս փրկվում է, ընկնում հովիվների միջավայրն և այլն...
Զի կարելի չնկատել, սակայն, որ այս ավանդությունը Խորե-
նացու երկի էջերում մենք հանդիպում ենք զգալի շափով տե-
րևաթափ, աղքատացած վիճակում, զուրկ այն հյուսվածու-
նից, որ յուրահատուկ է ժողովրդից առած Խորենացու այլ
զրվագներին, որքան էլ նա ձևափոխի ու մեկնաբանի դրանք:
Եվ սա պատահական չէ. ակներևաբար այս ավանդությունը
նա գրի է առել ոչ թե ժողովրդից, այլ Արտաշեսի պատմու-
թյունը շարադրող իր գրավոր աղբյուրից, իսկ թե քանի հար-
յուրամյակ ավելի առաջ է այն գրի առվել առաջին անգամ,
այդ շատ դժվար է ասել:

Զի՞ հակասում, սակայն, այս եզրակացությունը Երվանդի
ծննդյան պատմության կապակցությամբ Խորենացու ասած
այն խոսքերին, թե «Եւ ունին զրոյցք յաղագս նորա այս-
պէս...», որից կարծես կարելի էր հետևանք, թե Խորենացին
297—14

հենվում է անմիջապես ժողովրդական բանահյուսության վրա¹¹⁹: Խորենացու կողմից իր աղբյուրների բնութագրման տերմինաբանությունն ուսումնասիրելիս Մ. Արեղյանը մանրակրկիտ անդրադարձել է նաև «զրոյցք» տերմինին, հետագոսելով Խորենացու մոտ հանդես եկող դրա բոլոր երանդները: Նա եկել է այն եզրակացության, որ «զրոյցք»-ը, առանց լրացուցիչ բացատրության, Խորենացու մոտ միշտ նշանակում է գրավոր աղբյուր, իսկ բանավոր աղբյուր նշանակելիս միշտ կից ունենում է այդ հանգամանքը հատկապես շեշտող բառ կամ արտահայտություն¹²⁰: Այսպիսով, «զրոյցք» տերմինի

119 Գր. Խալիբյանցը (նշվ. աշխ., էջ 212 և հաջ.) այդպես էլ հասկանում է և պնդում, թե Խորենացին, ջանալով այդ խոսքով համոզել, որ ժողովրդական բանահյուսությունից է սղավում, իրականում հերքելով է նրավանդի ծննդյան պատմությունը Պատրիարքի և Մինոտավրոսի՝ Փիլոն երբայեցու մոտ հիշատակված առասպելի հիմքի վրա: Այս, Խորենացին օգտագործել է այդ հանրահայտ առասպելը (բաղելով այն, անշուշտ, որևէ հոնական մատյանից, թեև ուղև է հենց Փիլոնից), բայց սոսկ որպես համեմատություն իր նախորդ ունեցած գրվագի հետ: Որ նման մի գրվագ, անկախ Պատրիարքի պատասխանից, կարող էր հանդես գալ այնպիսի մի ավանդության մեջ, ինչպիսին է նրավանդ-Արտաշեսինը, այդ պարզ երևում է նույնանման գրվագների առկայությունից վերը մեջբերված այդ տեղի ուրիշ ավանդությունների մեջ:

120 «Զրոյցք» տերմինի կոնտեքստների մի մասը, ինչպես, օրինակ, «զրուցաց մատենանք» (Ա. գ.), «հրամայլ (նինոս) զբազում մատենան և զզրոյցս առաջնոցն... այրել» (Ա. ժգ.), «զրոյցս մատենից» (Ա. գ.), «իսկ զմնացեալսն ի զրուցացս ուսուցանէ թեզ Ագաթանգեղոս» (Բ. հգ), և մի շարք ուրիշները հանգեցնում են Մ. Արեղյանին այն եզրակացության, «թե այս բոլոր դեպքերում «զրոյց» գրավոր պատմություն է նշանակում, պարզ է»: «Նույն իմաստը, — շարունակում է Մ. Արեղյանը, — պահում է «զրոյց» բառը նաև բարդությունների մեջ»: Ի հաստատումն այս մտքի նա մեջ է բերում «զրուցաբանություն», «զրուցարան», «զրուցակարգություն», «զրուցատրություն» բառերի կոնտեքստները: «Այսպես, «զրոյց» բառը, — եզրակացնում է Մ. Արեղյանը, — մենակ առած, նշանակում է ընդհանրապես պատմվածք, պատմություն, իսկ Խորենացու մոտ հատկապես գրված պատմություն»: Այնուհետև անցնելով կոնտեքստների այն մասին, որոնց մեջ «զրոյցք»-ը ունի բանավոր պատմության իմաստ, Արեղյանը ջուլջ է տալիս, որ նման դեպքերում «Խորենացին միշտ անգիր, հին, վաղնուց, եպիս-

օգտագործման այս դեպքի կապակցությամբ ոչ մի հիմք չկա կասկածելու, թե խոսքն այստեղ գրավոր աղբյուրի մասին չէ, մի հանգամանք, որ հատուկ նշում է Մ. Արեղյանը¹²¹:

Այսպես թե այնպես մի բան պարզ է, որ Արտաշեսի շուրջը ժամանակին մի ավանդություն է ստեղծվել, որի մեջ՝ նրա «թափառական» սյուժեին միահյուսված՝ տեղ է գտել նրվանդի և Արտաշեսի պատմական հակամարտության միտումնավոր լուսարանումը: Միտումի հակաերվանդյան և թերարտաշեսյան բնույթը հաշվի առնելով, ամենից ավելի դուրին է այդ լուսարանման հեղինակ համարել Արտաշեսյան դինաստիան, տեսնել նրա մեջ, թերևս, դինաստիայի պաշտոնական տեսակետի արտացոլումը՝ իր առաջացման, ծագման կապակցությամբ, տեսակետ, որով Արտաշեսը վերածվել է նախորդ հայաց թագավորների օրինական ժառանգի, բունատիրոջ հայտարարված նրվանդի կողմից ապօրինի զավթված իշխանության վերականգնողի: Թե այս ավանդությունը ե՛րբ է ստացել իր վերջնական ձևավորումը և ե՛րբ է բանավոր ոլորտից անցել գրավորին (որից և հասել է Խորենացուն), այդ, ինչպես նշեցինք, զժվար է ստույգ ստել, սակայն դա կարող է տեղի ունեցած լինել բավականաչափ վաղ, հաշվի առնելով, որ ավանդության մեջ արժարժված տեսակետի հիմքը գրել է հենց ինքը՝ Արտաշեսը, իրեն առանց վերապահությունների «Երվանդական» հայտարարելով¹²²:

Նական, բառերով կամ «յավանդութենէ հասեալ», «որդի ի հօրէ առնելով յիշատակ», «զրուցեն պատաւունք» շրջաբերություններով որոշում է ժողովրդական զրուցք գրավոր զրուցից» (Մ. Արեղյան, նշվ. աշխ., էջ 16 և հաջ.):

121 Մ. Արեղյան, նշվ. աշխ., էջ 20: Ի դեպ, այս պնդումը չի նշանակում ամենին, թե Խորենացու օրոք նրվանդ անունով թագավորի մասին գրություն չի ունեցել նաև բանավոր ավանդություն: Տե՛ս ստորև, էջ 217:

122 Այս կապակցությամբ պատշաճ է նշել, որ մինչև այժմ հայտնի չէ, թե ինչպես են անվանել իրենց Արտաշեսյանները. «Արտաշեսյան» անվանումը տրված է նրանց արդի պատմագիտության մեջ: Մենք ամենին բացառված չենք համարում, որ նրանք իրենց «Երվանդական» անվանած լի-

Քննարկված դրվագի մնացած տվյալներից առանձնապես կարևոր ու հետաքրքրական է Երվանդի Երվազ եղբոր մասին հաղորդումը: Հետագայում Խորենացին Երվազին հիշատակում է ևս երկու անգամ՝ նախ, նրա Բագարանի սրբատեղիի բրմապետ նշանակվելու, ապա՝ սրբատեղիի ավարառման ու նրա սպանության կապակցությամբ:

Երվազին որպես պատմական դեմք ընդունելը մի շարք հանգամանքներով է թելադրվում: Սկսենք թեկուզ նրանից, որ Երվազը հանդես է գալիս սերտ կապված Երվանդի նման մի իրական-պատմական դեմքի հետ: Այս հանգամանքը իր այստղաձ պատմանդանն է գտնում Երվանդ և Երվազ անձնանունների վերլուծման մեջ, որը վերջերս անց է կացել Ա. Փերիխանյանը, ցույց տալով, որ իրանական ծագում ունեցող այդ երկու անուններն էլ նախապարթևական շրջանում հայոց մեջ են թափանցել միևնույն ոլորտից, այն է՝ միջին մարական բարբառից, բայտ որում՝ միաժամանակ, որ երևում է նրանց կրած նույնանման հնչյունաբանական փոփոխություններից¹²³:

ենն: Այդ է ակնարկում Արտաշես Ա-ի կողմից նշված տոհմական կիրառումը՝ իր անձի նկատմամբ: Սակայն նրա հաջորդներից և ոչ մեկից, ցավոք սրտի, մենք արձանագրություններ չունենք առայժմ, նույնիսկ Տիգրան Բ-ից, իսկ պահանջված բազմաթիվ դրամների վրա չկա և չի կարող լինել այս կամ այն թագավորի լրիվ տիտղոսաշարը, ուստի և հարցն առայժմ բաց է մնում: Սակայն այն, իհարկե, կլուծվի ժամանակի ընթացքում, քանի որ համապատասխան արձանագրություններ անպայմանորեն կհայտնաբերվեն՝ մանավանդ կգտնվեն հեկեհեատական շրջանի Հայաստանի բազմաթիվ պեղումների ժամանակ, որոնց հնագիտական ուսումնասիրությունը զեռ նորը է սկսվում: Արտաշեսի հաջորդների կողմից «Երվանդական» տոհմական կիրառման արդյո՞ք մի փաստ չէ այն, որ Մ. Խորենացու Տիգրան Ա-ը, որը ներկայացված լինելով որպես Կյուրոսի ժամանակակից, իրականում մարմնավորում է գլխավորապես Տիգրան Բ-ի գծերը (տե՛ս Մ. Արևելյան, նշվ. աշխ., էջ 473), կոչվում է Տիգրան Երվանդյան:

123 А. Периханян, նշվ. աշխ., էջ 121: Ելնելով Սևանի արձանագրությունների նվազ անվան RWND ձևով հաղորդումից, հեղինակը գտնում է, որ այն ծագում է իրանական ոչ թե Arvant ձևից, ինչպես կարծում էին, այլ միջին մարական բարբառի *Rayavant—ձևից, իսկ նույն բար-

Շեշտված իրական-պատմական բնույթ ունի նաև Երվազին վերագրված դերը: Հայտնի է Ստրաբոնի հաղորդումը Կապադոկիայի գլխավոր սրբավայր Կոմանա տաճարային բաղաբի մասին, որտեղ պաշտվում էր էնիտ-Մա աստվածությունը: «Քուրմը,— պատմում է Ստրաբոնը,— տաճարի դեկավարն է և տաճարային ստրուկների տերը. այնտեղ կատարած իմ այցելություն ժամանակ նրանցից կային 6000-ից ավելի՝ տղամարդիկ և կանայք: Տաճարին է պատկանում նաև մի մեծ հողամաս, որի եկամուտներից օգտվում է բուլմը: Իր նշանակությամբ նա Կապադոկիայում, թագավորից հետո, երկրորդ դեմքն է: Սովորաբար բուլմերը պատկանել են նույն տոհմին, ինչ որ և թագավորները»¹²⁴:

Այստեղ ամեն ինչ հիշեցնում է Հայաստանի գլխավոր սրբավայր հանդիսացած տաճարային բաղաբ Բագարանը՝ իր «ծառայ»-ներով (որոնց հետագայում գերեվարեց Սմբատը) և իր բրմապետով, որ թագավորի եղբայրն էր: Ճիշտ է, Ստրաբոնի հաղորդումը վերաբերում է շուրջ երկու հարյուրամյակ ավելի ուշ ժամանակաշրջանի, սակայն նման սրբատեղիների կառուցվածքն ու ստատուսը արտակարգ պահպանողական էին, և բացի այդ Ստրաբոնն ինքն է շեշտում իր հիշատակած հաստատությունների լինելու հանգամանքը:

բառի *Rayavāza անվանաձևից ծագում է հայկական «Երվազ»-ը (վրացերենում՝ Ռեազ): Այս երկու անունների պրոթեստիկ Ե-երը դիտվում են այս դեպքում ոչ թե որպես փոխառական երևույթներ, այլ որպես արդեն հայկական հողի վրա տեղի ունեցած հավելումներ: Է. Բ. Աղաջանը (Բարբառային հնագույն տարբերությունները հայերենում, «Տեղեկագիր», 1958, № 5, էջ 70 և հաջ.), ընդհակառակը դիտում է փոխառված պրոթեստիկ ձայնավորի կորուստը RWND ձևում, որպես հայոց լեզվի բարբառների օրինաչափությունների արտահայտություն:

124 Strab., VII, 2, 3: Տե՛ս 2. Մանանդյանը Երվազի ու նրա՝ բրմապետի պաշտոնի կապակցությամբ վկայակոչում է նաև Արմավիրի հունարեն արձանագրություններից մեկը, ուր հիշատակված է «արմավիրցիների թագավոր Միթրասը». վերջինիս 2. Մանանդյանը նույնանցնում է Երվազի հետ (նշվ. աշխ., էջ 19):

8

Երվանդ-Արտաշես հակամարտության հաջորդ զրվազը Հայաստան վերադարձած Արտաշեսի պայքարն է Երվանդի դեմ և նրա հաղթանակը: Սակայն նախքան դրան անցնելը կանգ առնենք Երվանդի շինարարական գործունեությանը նվիրված այն գլուխների վրա¹²⁵, որոնցով Խորենացու մոտ ընդմիջված է դեպքերի զարգացումը: Այդ գլուխներում մանրամասն նկարագրված է, թե ինչպես Երվանդը հիմնադրեց իր նոր մայրաքաղաք Երվանդաշատը, կառուցեց «Կուռքերի քաղաք» Բագարանը, տնկեց «Մենդոց» կոչված անտառը և վերջապես ստեղծեց իր զարմանահարաշ դաստակերտ Երվանդակերտը:

Որչափով են այս կառույցներն իսկապես պատմականորեն առնչվում վերջին այն Երվանդյանին, որը հանդես է գալիս Խորենացու և Ստրաբոնի մոտ, կամ, ավելի սահմանափակ ձևով դնելով հարցը՝ արդյո՞ք այս գործունեության նկարագրությունը ևս գալիս է Խորենացու օգտագործած այն գրավոր աղբյուրից, որի մեջ պարունակվել է նոր քննարկված ավանդությունը: Կասկածը հարուցվում է այն պատճառով, որ նման լայնածավալ շինարարական գործունեությունը ակներևվաբար հակասության մեջ է Երվանդի այն կերպարի հետ, որ հանդես է գալիս հիշյալ ավանդության մեջ: Բացի այդ Խորենացու նկարագրությունները ինքնըստինքյան չեն պարունակում այնպիսի մանրամասներ, որոնք պարտադրեին մեզ դրանց ակունքները որոնելու անպայման հին գրավոր աղբյուրներում:

Վերցնենք Երվանդաշատի հիմնադրման նկարագրությունը: Պետք է մտաբերել, որ Երվանդաշատ քաղաքը, ըստ Փավստոս Բուզանդի հաղորդման, ծաղկուն ու մեծ քաղաք է եղել դեռևս IV դարի կեսերին և ավերվել է պարսից Շապուհ Բ թագավորի կողմից¹²⁶: Յուրաքանչյուր քաղաք և, նույնիսկ

125 Խորենացի, II, 39—42:

126 Փավստոս, IV, 53:

գյուղ, սովորաբար ունենում է իր ծագման, հիմնադրման ավանդությունը, որի մեջ հաճախ կարևոր դեր է խաղում նրա անվան ստուգաբանությունը, մանավանդ, եթե անունը դուրաստուգաբանելի է: Այդպիսի մի ավանդություն ունեցած պիտի լինի նաև Երվանդաշատը և կասկածից վեր է, որ դրանում իր տեղը պիտի ունենար քաղաքանվան մեջ հավերժացած Երվանդը: Բացի այդ, քաղաքն ինքը, կամ նրա ավերակները, եթե այն չէր վերածնվել (իսկ այդպես կարծելու հիմքեր կան)¹²⁷, միանգամայն մատչելի էին Խորենացուն: Երվանդաշատի ավերակներն այսօր էլ գոյություն ունեն և իրենց արտաքին տեսքով իսկ չափազանց խոստումնալից են հնագիտական պեղումների առումով¹²⁸: Ահա, քաղաքի տեսքը և նրա ծագման, հիմնադրման առասպելը կամ սրա փշրումները, որոնց՝ Խորենացու ժամանակներին հասնելու հնարավորությունը կասկածից դուրս է, միանգամայն բավարար հիմք են ներկայացնում Խորենացու երկի էջերում մեզ հասած նկարագրության համար:

Նմանօրինակ է, թեև ոչ նույնը, Երվանդակերտի նկարագրությունը: Այս բնակավայրը, ըստ Խորենացու, Արտաշեսը վերանվանել է Մարմետ, որը հետագայում Տրդատը նվիրել է Կամսարականներին: Մարմետը, որպես Կամսարականների ոստան, ավելի ուշ շրջանում, VII դարում հիշատակում է Անանիա Շիրակացի¹²⁹: Ուրեմն Խորենացին իր ապրած ժամանակ լիույի հնարավորություն է ունեցել այն տեսնելու կատարելապես շեն վիճակում: Խորենացու նկարագրության ուշադիր ընթերցողը անպայման կնկատի, որ այն, չնայած իր չափազանցության հասնող վառ գույներին ու համեմատություններին, բերականորեն և տրամաբանորեն ներկա վիճակի

127 Գ. Մ. Սարգիսյան, Тигранакент, էջ 134:

128 Տե՛ս Բ. Ն. Առաքելյան, Որտե՞ղ են գտնվել Երվանդաշատ և Երվանդակերտ քաղաքները, ՊՖԶ, 1965, № 3, էջ 92:

129 Անանիայի Շիրակացու համարողի լաղաս հարցման և լուծման, Է. հարցումն (Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944, էջ 223):

է վերաբերում: Եվ Խորենացին չի թաքցնում այդ: Պարզապես նա համոզված է եղել, որ իր տեսած Մարմետը կառուցվել է դեռ Երվանդի օրոք՝ մ. թ. I դարում: Այդ երևում է թեկուզ հետևյալ նախադասությունից. «Եւ այսպիսի գեղեցկութեան դիր՝ անբթթելի իմն գոգցես ի բարձրաւանդակ թագաւորանիստն զհայեցուածսն ունի. և արդարև բերրի և թագաւորական դաստակերտն»: Այստեղ «պատմական» բնույթ են կրում միայն «թագավորանիստ», «թագավորական» բառերը, որոնց ներկայությունը, սակայն, միանգամայն հասկանալի է: «Ջայս ամենայն զգործեցեալսն Երուանդայ,— եզրափակում է Խորենացին,— պարգևէ մեծն Տրդատ մարդկան ազգին Կամսարականաց...»: Բնորոշ է, որ խոսքն այստեղ հատկապես Երվանդի «գործեցելոցն» պարգևման մասին է և ոչ սոսկ տեղանքի ասել է թե Կամսարականները օգտվում են Երվանդի շինարարության արդյունքներին:

Խորենացին հաղորդում է, որ Մարմետը նախապես Երվանդակերտ է կոչվել: Այս տեղեկությունը կարող էր հասնել նրան տարբեր ուղիներով. համենայն դեպս, մեր կարծիքով, ոչ մի հիմք չկա շնավատալու նրան, ինչպես անում է Գր. Խալաթյանը¹³⁰: «Երվանդակերտ» տեղանունը «հորինելու» համար Խորենացին կարող էր ունենալ միայն մի դրդապատճառ, այն է «Երվանդ» անունը պարունակող տեղանունների պակասը, որը կարող էր նրան խանգարել, ասենք, իր ցանկացածի պես նկարագրելու Երվանդի շինարարական գործունեությունը: Իրականում, սակայն, տեսնում ենք հակառակը, այսինքն, որ Խորենացին նման տեղանունների ո՛չ թե պակաս է զգացել, այլ դրանցից ունեցել է իր ձեռքի տակ ավելի, քան նրան անհրաժեշտ էր Երվանդի կատարած շինարարությունը բնութագրելու համար: Դրա ապացույցն է նրա կողմից այդօրինակ ևս մի տեղանվան՝ Երվանդավանի օգտագործման եղանակը՝ մի քանի գլուխ անց:

Խորենացին պատմում է, որ Արտաշեսը՝ հաղթելով ճակատամարտում Երվանդի զորքերին, «անուանեաց... գտեղի ճակատուն՝ Երուանդավան, որ կոչի մինչև ցայսօր ժամանակի. այս ինքն եթէ յայսմ տեղոջ վանեաց զԵրուանդ»¹³¹: Հաղորդումը ոչ մի կասկած չի թողնում, թե Երվանդավանը մինչև Խորենացու ապրած ժամանակը հարատևած մի տեղանուն է (նույնիսկ Գր. Խալաթյանցը ի վիճակի չէ պնդելու, թե այն հորինել է Խորենացին): Սակայն նույնչափ ակնհայտ է և այդ տեղանվանը Խորենացու տված ստուգաբանության արհեստական բնույթը, որն, ըստ երևույթին, հանգեցրել է Խորենացուն նաև նրա ուղղագրության փոփոխմանը՝ Երուանդավան, փոխանակ Երուանդաւանի, ինչպես կսպասվեր Տիրգրանաւանի, Վարդգեսաւանի, Արշակաւանի և տասնյակ այլ «աւան»-ների օրինակով¹³²: Խորենացին պարզապես օգտագործել է նշված ձևով ստուգաբանման ենթարկվող այդ անունը ի հարատւացումն Երվանդի և Արտաշեսի բախման դրվագի նկարագրության: Սակայն «Երվանդավանի» իսկական տեղն է շինարարությանը նվիրված հատվածում՝ Երվանդաշատի և Երվանդակերտի կողքին:

Հաշվի առնելով, որ բոլոր այս դեպքերում Խորենացու հաղորդածի ետև, որպես սկզբնաղբյուրներ, կանգնած են տեղանունները կամ տեղերի հետ կապված ավանդություններն ու հիշողությունները¹³³, կամ տեղերի արտաքին տեսքը՝

¹³¹ Խորենացի, II, 46:

¹³² Տե՛ս Գ. Халатянц, *Узг. աշխ.*, էջ 231 և հաջ., նաև Н. Hübschmann, *Die altarmenischen Ortsnamen*, „Indogermanische Forschungen“, Bd. XVI, Strassburg, 1904, էջ 428. Տե՛ս նաև Գ. X. Саркисян, *Тигранакерт*, էջ 41, ծան. 45:

¹³³ Խորենացու օրոք Երվանդ անունով թագավորի մասին բանավոր ավանդությունների գոյությունը կասկածից վեր է: Դրանք չէին կարող բացակայել, քանի զեռ պահպանվում էին «Երվանդ» անունը պարունակող տեղանունները, որոնք ժողովրդի հիշողության մեջ վառ էին պահում այդ անունը և զրգապատճառ հանդիսանում նրա՝ ժողովրդական բանահյուսության մեջ հղովկելուն: Ինքը Խորենացին մեզ այդ բանավոր ավանդություններից որոշ փշուրներ է հասցնում, կցելով դրանցից մեկը (II, 42) մեր բնութային

Խորենացու օրոք, և կամ երեքը միասին, առաջժմ հիմք չկա վերագրելու, հետևելով Խորենացուն, այդ բնակավայրերի հիմնադրումը կամ կառուցումը կոնկրետ պատմական Երվանդներից հատկապես որևէ մեկին, լինի դա Խորենացու ներկայացրած վերջին Երվանդը, կամ նախորդ Երվանդներից մեկը, թեև նրանցից յուրաքանչյուրի մասնակցությունը այդ շինարարությունը միանգամայն հնարավոր է: Հիշյալ տեղանուններն առաջժմ, մինչև նոր նյութերի հանդես գալը, մեր կարծիքով, պետք է դիտել միայն որպես ընդհանրապես Երվանդյան դինաստիայի շինարարական գործունեության վկաների, առանց առնչելու այս կամ այն որոշակի թագավորին:

Մյուս երկուսը՝ Բագարանը և Ծենդոց տնտանը՝ իրենց անվանումների մեջ չեն կրում «Երվանդ» անունը, ուստի և մեզ անհայտ են մնում այն հիմունքները, որոնք դրդել են Խորենացուն սրանք ևս վերագրելու Երվանդ թագավորին: Ինքը՝ Խորենացին այդ հիմունքների մասին ոչինչ չի ասում: Սակայն պետք չէ կասկածել, որ դրանք, այդ հիմունքները, ինչպես նման դեպքերում միշտ լինում է Խորենացու մոտ, ինչ-

առարկա Երվանդին («Ի այց ասեն զերուանդայ՝ ըստ հմայից դժնեայ զոլ ական հայեցուածով. վասն որոյ ընդ այգանալ աշարջացն սովորութիւն ունել սպասուտրացն արքունի՝ վէմս որձաքարեայս ունել ընդզէմ երուանդայ, և ի հայեցուածոցն դժնութենէ ասեն պայթել որձաքար վիմացն: Բայց այս կամ եղիցի սոտ և առասպել, և կամ դիակահան ինչ առ իւր ունել զօրութիւնս, զի այսպէս հայեցուածոցն անուամբ վնասեսցէ զօրս կամի»), իսկ՝ մյուսը՝ կապված Վարդգես Մանուկի հետ՝ Երվանդ Սակավահայացին (II, 65): Մի այլ փշուր էլ պահպանվել է հավանաբար Մեսրոպ Մաշտոցի գրչին պատկանող «Հայցման» մեջ, ուր խոսվում է Երվանդի (Արուանդի)՝ Արտավազդի նման «ի գետս և ի մտանս» փակված լինելու մասին (Լ. Խաչիկյան, Գրիգոր Պարթևին վերագրված «Հարցումը» որպես հայ մասնագրություն հրատարակելով, «Բանբեր Մատենադարանի», № 7, 1964, էջ 326), և մեկը՝ «Քարթլիս ցխովրերա»-ում. «(Երվանդը)... բնակեցրին Ծունդայում զազանարոր մարդիկ՝ ղերին ազգակից և կոչեց Ծունդան նոր անունով՝ Քաջատուն, որ թարգմանաբար նշանակում է «Գեների տուն» (Լ. Մելիքոսիթ-բեկ, Վրաց աղբյուրները, Ա., էջ 155):

որ ձևով գոյություն են ունեցել, որ Խորենացին անպայման կուլան է ունեցել Բագարանի ու Ծենդոց անտառի հիմնադրման պատմությունները Երվանդաշատի և Երվանդակերտի պատմությունների շարքը դասելու համար:

Հաշորդ գրվազը, ինչպես ասվեց, Արտաշեսի և Երվանդի զինված բախումն է: Խորենացու մոտ այն բավական մասնաբաժան է նկարագրված: Արտաշեսը շուրջ քսան տարի ապրում է պարթևաց թագավորի արքունիքում: Պարթևը նրան արամադրում է «մասն ինչ ի զօրացն Ասորեստանի և զզօրս Ատրպատականի, զի տարեալ զԱրտաշէս հաստատեսցեն ի դահն հայրենի»¹³⁴: Իմանալով այդ լուրն Ուտիքում, Երվանդը շտապ անցնում է իր մայրաքաղաքը և սկսում տենդագին պատրաստվել՝ դիմագրավելու համար սպառնացող վտանգին. ժողովում է իր զորքերը, կոչում դաշնակիցներին: Գալիս է «նա և Արգամ, տանուէր ազգին Մուրացեան, որ ի ծննդոցն Աթղահակայ, ամբոխ հետեակալ»¹³⁵: Երբ Արտաշեսը Ուտիքի կողմից մտնում է Հայաստան, նախարարներն սկսում են լքել Երվանդին և անցնել նրա կողմը¹³⁶: Անցնելով Սեանի ափերով՝ Արտաշեսը շտապում է դեպի Երվանդի ճամբարը, որ գտնվում է Երվանդաշատից մոտ 300 ասպարեզ (= շուրջ 50 կմ) դեպի հյուսիս, Ախուրյան գետի ափին: Նրան մտահոգում էր միայն Արգամի ներկայությունը Երվանդի բանակում: Արտաշեսը Արգամին առաջարկում է անցնել իր կողմը: Երբ ճակատամարտը սկսվում է, Արգամն իր զորքով մի կողմ է քաշվում: Արյունահեղ ճակատամարտում Երվանդը պարտություն է կրում և փախչում դեպի իր քաղաքը՝ կայանից-կայան փոխելով ձիերը: Արտաշեսը գիշերում է Երվանդի վրանում և հաջորդ օրը, հրամայելով թաղել սպանվածներին, սլանում է Երվանդի հետևից, անվանելով իր օթևանի վայրը Մարաց մարզ, իսկ ճակատամարտի տեղը՝ Երվանդավան, որի մասին վերը խոսվեց: Երբ նա հասնում է Երվանդի դաստակերտ Եր-

134 Խորենացի, II, 43:

135 Անդ, II, 44:

136 Անդ, II, 45:

վանդակերտի մոտակայքը, ապա հրամայում է զորքին աղա-դակել «մ.ա.ր. ամատ», որ թարգմանի Մարս եկն, յիշեցուցանելով զթշնամանսն, զոր յղէր Երուանդ առ թագաւորն Պարսից և առ Սմբատ, Մար զնա կոչելով»¹³⁷: Այդ պատճառով ահա դաստակերտն անվանվում է Մարմետ, որովհետև Արտաշեսը ցանկանում է վերացնել Երվանդի անունը:

Այստեղից Արտաշեսը մոտենում է Երվանդաշատին, որն արդեն նախօրոք պաշարել էր Սմբատը և գրոհով վերցնում է այն. «Իսկ մի ոմն ի վինուտրացն մտեալ եհար վաղերբ զզլուխն Երուանդայ, և ցրուեաց զուղիւղն ի յատակս տանն... Բայց Արտաշիսի յիշեալ, թե խառնուած Արշակունուոյ է Երուանդ՝ հրամայէ զղի նորա թաղել մահարձանօք»¹³⁸:

Հաջորդ երկու զլուխներում նկարագրված է, թե ինչպես Արտաշեսը պարզևատրեց իր երախտավորներին, մանավանդ Արգամին, տալով նրան «գահն երկրորդական», որը նա ուներ Երվանդի օրոք, և բազմաթիվ այլ պարգևներ ու պատիվներ¹³⁹, և թե ինչպես սպանվեց Երվանդի եղբայր քրմապետ Երվազն ու ավարառման ենթարկվեց Բագարանը: Սրանից հետո գալիս է արդեն բազմիցս հիշատակված Ողյումայ բուրմի «մեհենական պատմության» վկայակոչումը, որպես շարադրված պատմության աղբյուրի¹⁴⁰:

Արտաշեսի պատմության մնացած գրվագների ուսումնասիրման արդյունքների լույսի ներքո մենք հիմք չունենք թերահավատ վերաբերմունք ցուցաբերելու այս գրվագին, այ-

137 Գեոևս նախորդ զլուխներից մեկում (II, 38) Արտաշեսի փախուստի և պարթևների մոտ պատասպարվելու նկարագրությունից հետո, հորենացին ներկայացնում է Երվանդի նամակները, գրած պարթևների թագավորին («Արիւն իմ և հարազատութիւն, ընդէ՛ր սնուցանես զՄարը Արտաշէ՛ս հակառակ ինձ և իմոյ թագաւորութեանս, լսելով բանից Սմբատայ յեղուզակի, որ սսէ, թէ որդի է Արտաշէս Սանատրկոյ... նա չէ որդի Սանատրկոյ, այլ ընդ խաբս գտեալ Սմբատայ զմար ոմն տղայ՝ բաշաղի») և Սմբատին («...խաբեալ ի սանտուէղ՝ սնուցանես զորդի Մարիդ հակառակ ինձ»):

138 Խ ո Ր Ե Ն Ա Յ Ի, II, 46:

139 Անդ, II, 47:

140 Անդ, II, 48:

սինքն կասկածելու, թե նրա հիմքում ընկած չէ նույն այն գրավոր աղբյուրը, որը բազմաթիվ այլ դեպքերում զարմանալի հարազատություն է ցուցաբերում ուրիշ հավաստի աղբյուրներից բխող տվյալներին: Մանավանդ, որ ինքը՝ Արտաշես-Երվանդ բախումը նշված է նաև, ինչպես հիշում ենք, Ստրաբոնի վերը մեջբերված հաղորդման մեջ: Պայքարի մանրամասների մեջ, մեր կարծիքով, առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Արգամի մասին ասվածը: Հաշվի առնելով Արգամի կապակցությունը վերը կատարած քննության արդյունքները՝ այժմ, թվում է, կարելի է հայ ժողովրդի պատմության այդ հին ու մշուշապատ գրվագներում զանազանի և մի պատմական կերպարանք, որը խոշոր դեր է խաղացել ժամանակի քաղաքական իրադարձությունների մեջ: Դա հայ մեծատոհմիկ Արգամն է, Երվանդի կարևորագույն գործակիցներից մեկը, միգուցե և, ինչպես հասել է մեզ Մովսես Խորենացու մոտ՝ թագավորից հետո երկրորդ անձնավորությունը պետության մեջ: Արգամ անունը եղակի է. այլ հիշատակություն մենք չունենք¹⁴¹, ուստի և հակված ենք կարծելու, թե, հնարավոր է, այդ անունը Խորենացուն է հասել որոշ շափով աղավաղված վիճակում, իսկ նախապես դա եղել է Արշամ (Aršama, Ἀρσάμας), իրանական շատ հայտնի անուն, ընդունված նաև հայոց մեջ, այդ թվում, ի դեպ, Երվանդյան տոհմում:

Ահա ոյդ Արգամը (կամ Արշամը), տեսնելով քաղաքական ասպարեզի վրա մի նոր ու փայլուն դեմք, որպիսին էր արքայական իշխանության հավակնորդ ստրատեգոս Արտաշեսը, կապել է իր բախտը նրա հետ և օժանդակել նրան հաստատվելու գահին: Արտաշեսի թագավորության սկզբնական շրջանում նա շարունակել է մեծ դեր խաղալ արքունիքում, սակայն հետագայում պալատական բանսարկությունների դոհ է դարձել: Հասկանալի է, որ այդ իրական Արգամին հարկ

141 F. Justi, էջ 22. Հայոց անձնանունների բառարան, Ա, էջ 271:

չկա կապիլու ոչ Մուրացյան նախարարական տոհմի, ոչ էլ մարերի (կամ Աժդահակի դարմերի, վիշապազունների) հետ:

Զափազանց ուշագրավ է, պատմականության առումով, նաև Երվանդի մահվան նկարագրությունը և, նամանավանդ, այն հաղորդումը, որ Արտաշեսը պատշաճ կերպով թաղեց Երվանդին, «յիշեալ, թէ խառնուած Արշակունւոյ է Երուանդ»¹⁴²:

142 Այսուհանդերձ համարել չի թվում Շ. Մանանդյանի կատարած փորձը («Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր լուսարանությունը», Երևան, 1946, էջ 26 և հաջ.) Արմավիրի հունարեն արձանագրություններից մեկում (ըստ Կ. Վ. Տրեբերի հրատարակության՝ № 7) տեսնելու այս նկարագրության հաստատումը: Այստեղ խոսքը ոմն Նումենիոսի մասին է (որը հիշատակված է նաև արմավիրյան № 6 արձանագրության մեջ որպես ինչ-որ տեղից ժամանած «հելլեն նումենիոս»), որը մահվան լուր է հայտնում «Եղբայրսեր» մականունը կրող ոմն կնոջ, հավանաբար՝ թագուհու Այդ լուրը «չէ պարունակում ոչ մի անփառունակ բան» (ըստ Շ. Մանանդյանի թարգմանության), բանի որ այն անձնավորությունը, որին վերաբերում է լուրը, «շունչը փչել է գեները ձեռքին», ըստ որում «ներազահանիստ Հայաստան երկրին տիրապետել են» թշնամիները (վերջին բառը Շ. Մանանդյանի հավելումն է): այնուհետև հիշատակվում է «գրիվորներ» բառը:

Շ. Մանանդյանը գտնում է, որ «Եղբայրսեր» մականվամբ կիրը Երվանդ թագավորի քույրն է, իսկ սպանվածը՝ ինքը Երվանդը: Սակայն այս, բավականաչափ վատ պահպանված, արձանագրության տվյալները շափաղանց անորոշ են, որպեսզի այդչափ որոշակի լուսարանության հնարավորություն տան: Այս է պատճառը, որ արձանագրության նույն այդ արտահայտությունները հիմք են ծառայել նաև միանգամայն ուրիշ ենթադրությունների: Այսպես, Շ. Մանանդյանից առաջ Ա. Ի. Բուլտանովան (Греческие надписи Армавира, «Известия АрмФАН СССР», 1942, № 1—2, էջ 52 և հաջ.) առաջարկել է «Եղբայրսերի» մեջ տեսնել Արտաշես Ա-ի որդի Հայաստան արշաված Սելևկյան Անտիոքոս Գ-ի կնոջը, իսկ սպանվածի մեջ՝ իրեն Անտիոքոսին: Կ. Վ. Տրեբերը, արդեն Մանանդյանի աեսակետի հրազարակումից հետո («Очерки по истории культуры древней Армении», էջ 146), խուսափելով «Եղբայրսերի» անձնավորությունը կոնկրետացնելուց, կարծիք է հայտնել, որ սպանվածը Արտաշես Ա-ն է: Մեզ թվում է, որ Արմավիրի վերահիշյալ արձանագրության բովանդակության խնդիրը դեռևս լուծված չէ, և բերված իրերամերձ ենթադրությունները սոսկ այն աստիճաններն են, որոնք հենարան կծառայեն այս արձանագրության ապագա մեկնարանին:

Կարելի է, սակայն, Խորենացու մոտ նկարագրված այս ամբողջ զրվազր ծայրեծայր միևնույն աղբյուրից բաղված համարել, և չկա՞ն արդյոք այստեղ այլ աղբյուրների օգտագործման նկատելի հետքեր: Անշուշտ կան: Գր. Խալաթյանցը նշում է, որ որոշ արտահայտություններ այստեղ վերցված են Կեղծ-Կալիսթենեսի «Աղեքսանդրի վարքից», մասնավորապես Աղեքսանդր Մակեդոնացու և Դարեհ Գ-ի ճակատամարտի նկարագրությունից: Բերենք նրա համադրություններից մի երկուսը. «Իսկ Երուանդ... հեծեալ ի նոր ձիս հանգոց ի հանգուցէ փախչել» (Խար.), Դարեհը «... ձի կալեալ բազում և նոր հանգոց ի հանգոցէ փախչէր» (Կեղծ-Կալիսթենես): «Եւ Մարաց զօրացն անցեալ ի կողմն երուանդական զնդին, նսեմա ի վերայ դիականցն բանակէին: Իսկ Արտաշիսի հասեալ ի յերուանդայ շրջապատեալ առագաստն,... էջ, և ի խորանի նորա բնակեցաւ զայն գիշեր» (Խոր.), «Եւ Մակեդոնացիքն հասեալ ի կողմն պարսից բանակէին. և մէջ գիշեր եղեալ ի վերայ դիականցն օթագանէին: Եւ Աղեքսանդր հասեալ ի վրանն Դարեհի էջ և նմա մտեալ բնակեաց» (Կեղծ-Կալիսթենես)¹⁴³:

Այս օրինակները, որոնք չեն կարող երևակայության արդյունք համարվել, իրոք ցույց են տալիս Խորենացու կողմից այս հատվածում Կեղծ-Կալիսթենեսի օգտագործման փաստը: Սակայն դա ամենևին չի արդարացնում Գր. Խալաթյանցի ենթադրությունը, թե իրր Խորենացու շարադրանքը Կեղծ-Կալիսթենեսից է կախված: Մի այլ հար և նման ու էլի Կեղծ-Կալիսթենեսին վերաբերող օրինակի կապակցությամբ մենք ժամանակին մանրամասն ցույց ենք տվել, որ նման փոխառությունները Խորենացու մոտ ամենևին չեն վերաբերում նրա պատմածի էությունը, որ դրանք սոսկ «ոճական հագուստ» են նրա նկարագրությունների համար¹⁴⁴, և ներկա դեպքն էլ ծայրեծայր հաստատում է այդ թեզը: Նմանօրինակ դեպքերը

143 Г. Халатянц, նշվ. աշխ., էջ 213, էջ 56—57:

144 Գ. Սարգսյան, Աղբյուրների օգտագործման եղանակը Մովսես Խորենացու մոտ, «Բաների Մատենադարանի», 1956, № 3, էջ 36 և հաջ.:

վկայում են միմիայն այն մասին, որ հորեհեցու հիմնական ազդյուրը այդ դեպքերում կամ շատ լակոնիկ, չոր ու ցամաք է եղել, և կամ նրա ոճը հորեհեցիներ բավարար չափով ճոխ չի համարել՝ հազարավոր իրադարձություն կարևորությունը համեմատած:

Որ տվյալ դեպքում վիճակն այդպիսին է եղել, ցույց է տալիս նաև մի այլ հանգամանք՝ հորեհեցու կողմից այստեղ մի ուրիշ օժանդակ աղբյուրի՝ հատուկ անունների (տոհմանունների, տեղանունների, անձնանունների) ստուգաբանության լայն կիրառումը: Պետք է, սակայն, իսկույն նշել, որ այս օժանդակ աղբյուրը հորեհեցու աչքում կտրուկ կերպով տարբերվում էր այնպիսի միջոցից, ինչպիսին է նոր հիշատակված «ոճական հագուստը»: հորեհեցիներ իրավացիորեն գնահատում էր անունների ստուգաբանությունը որպես իրական պատմական աղբյուր, այս առումով ոչնչով չտարբերվելով այսօրվա հետազոտողներից, որոնք լայնորեն օգտվում են ստուգաբանությունից: Որ հորեհեցիներ իսկապես այդպես էր գնահատում ստուգաբանական մեթոդը, երևում է այն հանգամանքից, որ սրանից հանած եզրակացությունները նա հաճախ դարձնում է շատ պատասխանատու և կարևոր պնդումների ու նկարագրությունների հիմք, մի բան, որ նա երբեք չի անում «ոճական հագուստ» հանդիսացող նյութի նկատմամբ: Այլ խնդիր է, որ հորեհեցու տված ստուգաբանությունները ճշգրտ մեծամասնությամբ «ժողովրդական» ստուգաբանությունների թվին են պատկանում, այսինքն առաջնորդվում են տվյալ անվան սոսկ արտաքին ձևով, չեն բացահայտում նրա իսկական էությունը, ուստի և նրանց վրա հենված եզրակացությունները մեծ մասամբ չեն բացահայտում պատմական իրականությունը:

Սակայն դրանց զանգվածային ուսումնասիրությունն առանձին խնդիր է, որին մենք մտադիր ենք ձեռնարկել ապագայում: Այստեղ պետք է բավարարվենք այն մի բանի օրինակների քննությամբ, որոնք հանդիպում են մեզ հետաքրքրող հատվածում:

Արդեն մանրամասն խոսվել է, թե ինչ կարևոր ու պատասխանատու հետևությունների է հանգեցրել հորեհեցուն Մուրացեան> մարք> Աժգահակի գարմք> վիշապազունք ստուգաբանական շարքը, որը բացահայտել է Մ. Արեղյանը: Նույն կարգի ստուգաբանություններին է պատկանում նաև «Դիմաբսեան» նախարարական տոհմանվան ստուգաբանությունը, որը հորեհեցիներն առաջ է քաշում Երվանդի ու Արտաշեսի ճակատամարտի դրվագում: Նա պատմում է, որ տավրացիք Երվանդին խոստացել էին կովի պահին սպանել Արտաշեսին. «Որոց դիպեալ ի հետի ընդ մէջ անցանէ Գիսակ որդի ստնտուին Արտաշիսի, և ստակեալ զնոսա, ուր և կէս դիմաց նորա ի վայր բերեալ սուսերաւ, զյաղթութիւն ստացեալ՝ մեռանի ի վերայ այսպիսեաց»¹⁴⁵: Այս նկարագրությունը հիմնրված է «Դիմաբսեան» տոհմանվան ստուգաբանության վրա, որը տալիս է հորեհեցիներ հաշորդ գլխում՝ ասելով. «Եւ զներսէս զորդի որդոյ իւրոյ ստընտուին Գիսակայ, ազգ զնա սերելով՝ անուն կոչէ զնահատակութեանց հօրն—Դիմաբսեան. քանզի, որպէս ասացաքն՝ զկէս դիմացն սուսերաւ ի վայր բերին ի վերայ Արտաշիսի»¹⁴⁶:

Այս ստուգաբանության երկվորյակն է «Կամսարական» տոհմանվան ստուգաբանությունը, որը հորեհեցիներ, այս անգամ պարսկերեն լեզվի օգնությամբ, տալիս է երկրորդ գրքի 87-րդ գլխում, բխեցնելով «Կամսար» անունը «կամ սաբ»՝ «կես, պակաս զլուխ» բառերից. «Այս Կամսար... հարկանի յումեմնէ սակերբ զգլուխն. և վերացուցեալ մասն ինչ յսկերէ սկաւառակին, բժշկեալ ի դեղոց, պակաս գոյով բոլորութիւն գազաթանն՝ անուանեցաւ Կամսար այնր աղագաւ»: Ստուգաբանման եղանակի նույնությունը, անշուշտ, վկայում է հորեհեցու մոտ այս բնագավառում ևս որոշակի համակարգի առկայության մասին՝ իր սկզբունքներով ու օրինաչափություններով, որոնք անպայման ի հայտ կգան հատուկ ուսումնասիրման դեպքում:

145 հորեհեցի, II, 46:

146 Անդ, II, 47:

Նախարարական տոհմանունների ստուգաբանության կողքին Խորենացին մեծ տեղ է տալիս նաև տեղանունների ստուգաբանությանը: Ողջ «Պատմությամբ» մեկ ցրված դրանց օրինակները բազմաթիվ են, սակայն մենք հարկ չունենք անդրադառնալու դրանց, որովհետև քննության առարկա հատվածը տալիս է բավարար ցայտուն օրինակներ: Դրանցից մեկը՝ «Երվանդավան» տեղանունն, արդեն քննարկվել է վերը Երվանդի շինարարական գործունեության խնդրի կապակցությամբ: Մենք տեսանք, որ այդ տեղանունը, որն ըստ Խորենացու իսկ ցուցման, գոյություն է ունեցել մինչև իր ժամանակները, Խորենացին ստուգաբանում է ոչ թե որպես Երուանդ-աւան, որը և բնական կլիներ, հաշվի առնելով բաղմամբիվ զուգահեռները, այլ Երուանդայ-վան՝ «վանել» բայից, որտեղից և պատմական բնույթի հետևություններ է անում:

Սրա կողքին Խորենացին տալիս է և «Մարաց մարգ» տեղանվան ստուգաբանությունը; որպես «մարերի (մեղացիների) մարգ»: Տեղանունը, ըստ Խորենացու, ծագել է մարական զորքի գլուխ կանգնած Արտաշեսի Հայաստան մտնելու և ալդ տեղում ճակատելու կապակցությամբ: Գր. Խալաթյանը վկայակոչում է XIII դարին պատկանող երեք արձանագրություններ¹⁴⁷, որոնց մեջ տեղ է գտել այդ տեղանունը, մի դեպքում Խորենացու իսկ հիշատակած ձևով, այսինքն՝ «Մարաց մարգ», իսկ մյուս երկու դեպքերում՝ «Մարանց մարգ» ձևով, որն արդեն միանգամայն այլ ստուգաբանություն է պահանջում. այն է՝ «մարերի մարգ» և ցույց տալիս, որ մարերի հետ այս տեղանունը հազիվ թե կապ ունենա:

«Մար» բառի օգնությամբ է ստուգաբանում Խորենացին նաև Մարմեթ տեղանունը, որը, ինչպես արդեն ասվել է, հիշատակում է նաև Անանիա Շիրակացին՝ VII դարում: Խորենացին դիմել է պարսկերեն լեզվի օգնությանը՝ իմաստավորելով Մարմեթը որպես «մար ամատ», «որ թարգմանի մարս եկն», այսինքն «մարը եկավ»: Ա. Փերիխանյանը նշել է, որ դա ակ-

ներևարար, մի կողմից՝ հայկական mat «մեղացի», մյուս կողմից՝ միջին պարսկերեն amai «եկավ» բառերի արհեստական խառնուրդն է¹⁴⁸: Ստուգաբանության արհեստականությունը աչքի է զարնում նաև մի ուրիշ, նորից Արտաշեսի պատմության մեջ հիշատակված դեպքի՝ Ամատունի տոհմանվանը Խորենացու տված բացատրության հետ համեմատելիս: Այստեղ ևս կիրառված է նույն amai «եկավ» բառը, որի օգնությամբ տոհմանունն իմաստավորված է որպես «եկք»՝ «եկչալներ» և սրանից էլ նրանց եկվոր լինելու մասին պատմական հետևություններ են արված¹⁴⁹:

Իսկ ի՞նչ պատմական հետևություններ են արված Մարմեթ տեղանվան ստուգաբանությունից: Սրա ստուգաբանությունն է, մեր կարծիքով, որ («Մարաց մարգ» տեղանվան ստուգաբանության օժանդակությամբ) Խորենացուն զրգել է ներմուծել Երվանդի և Արտաշեսի պատմության մեջ «մար» բառի հետ կապված միջադեպերի ողջ շղթան. Երվանդի կողմից Արտաշեսի շարամտրեն մար հորջորջվելը, մարաց զորքերի առկայությունը Արտաշեսի զորոյի ներքո, այս բոլորը սրամաբանական զարգացումն են երևում «մարը եկավ» գրույթի, որն իր հերթին հանդում է «Մարմեթ»-ի հնչյունական կազմի վրա:

Ունենալով այսպիսի շոշափելի (Խորենացու պրակտիկայի համար շատ բնորոշ) մի հենարան, ինչպիսին է անվան ստուգաբանությունը, կարծում ենք այլևս ավելորդ է «մարական» այդ շղթայի առկայության բացատրման համար ուրիշ հիմք որոնել, ենթադրել, ասենք, թե մի գուցե Արտաշեսն իսկապես մարական ծագում է ունեցել¹⁵⁰:

148 А. Периханян, նշվ. աշխ., էջ 109, ծան. 6:

149 Խորենացի, II, 57: Ն. Արոնցը «Ամատունի» տոհմանունը ստուգաբանում է անտիկ հեղինակների Ματαιών || Μανταύνη = mada || manda «մար» ցեղանվան միջոցով (A-mat-unt): Н. Адонц, նշվ. աշխ., էջ 118, 119, ծան. 1:

150 Այդպիսի հետևություն են անում Խորենացու մոտ «մար» ցեղանվան՝ Արտաշեսի կապակցությամբ օգտագործումից Գ. Տիրացյանը (նշվ. աշխ., էջ

147 Г. Халатянц, նշվ. աշխ., էջ 233:

Իսկ որչափո՞վ են ազդել թվարկված տեղանունների խորենացիական ստուգարանությունները Արտաշեսի երթուղու բնութագրման վրա: Մենք տեսանք, որ այդ երթուղու վերջին հատվածը՝ Երվանդավանից մինչև Երվանդաշատ՝ Երվանդակերտ-Մարմետի վրայով, պայմանավորված էր այդ տեղանունների ստուգարանությամբ: Հարց է ծագում, արդյո՞ք այդ երթուղու Ատրպատական-Մարաստանի կողմից ծայր առնելը ևս «մար» տերմինի ստուգարանության հետևանք չէ, և չի՞ բացակայել այն, արդյոք, Խորենացու հիմնական աղբյուրում: Մենք այդ հանգամանքն ամենևին բացառված չենք համարում, հաշվի առնելով, որ Ստրաբոնի համապատասխան ու մեզ համար առաջիմ դեռ վերջնական չափանիշ ծառայող հարդումները ոչ մի նման եզրակացության հիմք չեն տալիս:

Այսպիսով, մենք ավարտեցինք Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ հանդես եկող Արտաշեսի պատմության քննությունը: Այսու գալիս ենք այն եզրակացության, որ քննարկված հատվածը չափազանց բարդ բաղադրական կալմ ունի, որ այն շարադրված է, բացի հիմնական աղբյուրից, նաև մի շարք օժանդակ աղբյուրներից բխող նյութի օգնությամբ և պատմական ժամանակագրական որոշակի կոնցեպցիայի լույսի ներքո: Մենք փորձեցինք վեր հանել այդ աղբյուրների ու կոնցեպցիայի ազդեցությունն՝ ըստ առանձին դրվագների, այժմ անհրաժեշտ է որոշ ընդհանրացում անել:

9

Անտիկ պատմագրության և մեզ հասած վավերական նյութերի տվյալները ցույց են տալիս, որ ի դեմս Արտաշեսի,

15 և հաջ.) և Ա. Փերիսանյանը (նշվ. աշխ., էջ 109 և հաջ.), վերջինս նաև հենվելով հայերենում պարունակվող իրանական բառապաշարի մի կաբերո մասի՝ միջին մարերեն բարբառից փոխառություն լինելու փաստի վրա: Այդ փաստը, որ համոզիչ կերպով ապացուցել է Ա. Փերիսանյանը նշված և ուրիշ հոդվածներում (տե՛ս նաև նրա Armeno-iranica I հոդվածը՝ «Տեղեկագիր», 1965, № 11), մեր կարծիքով, սակայն, կոնկրետ հիմք չի տալիս Արտաշեսի ծագման մասին արված հետևություն համար:

հայ ժողովուրդն առաջադրել է խոշորագույն պետական ու ռազմական գործչի, որը մեծ ներդրում ունի հայ պետականության զարգացման պատմության մեջ: Նրա մանկական տարիների մասին պատմությունը պատկանում է ավանդությունների այն տարատեսակին, որը սովորաբար ստեղծվել է խոշորագույն գործիչների, հիմնադիրների շուրջ, ներկայացնելով նրանց որպես ընտրյալների, որոնք աշխարհ են եկել որոշակի միսիայով: Այս հանգամանքը վկայում է, որ Արտաշեսը նույնպես հնում ընկալվել է որպես այդպիսիներից մեկը և այդ ձևով էլ ներկայացված է եղել Խորենացու գրավոր աղբյուրում: Սակայն Խորենացու հետագա շարադրանքը, մինչև Արտաշեսի մահը, այդ առումով անսպասելի աղքատ է. այստեղ չենք գտնում առանձնապես փայլուն գործեր և մանավանդ գրեթե չկան ո՛չ նվաճումներ, ո՛չ էլ նորամուծություններ, այսինքն այն, ինչով Արտաշեսը պիտի փայլեր և ինչը հետագայում պիտի դիտվեր որպես նրա պատմական միսիայի կարևորագույն մաս: Ո՞րն է դրա պատճառը: Պատճառը Խորենացու որոշակի պատմական-ժամանակագրական կոնցեպցիան է, որը ոչ միայն դրվագներ ու փաստեր է ավելացրել Արտաշեսի պատմության վրա որպես «ժամանակագրական համակարգի արտադրանք», որի մասին խոսվեց, այլև շատ բան խել է այդ պատմության նախնական պատկերից: Ըստ Խորենացու պատմական կոնցեպցիայի, որ նա ժառանգել է Մարաբայի մատյանից ծագող արքայացանկերի հետ միասին, Արտաշեսը Արշակունի է, հայ Արշակունիների դինաստիայի հիմնադիր Վաղարշակի հետնորդ: Վերջինս, ինչպես հայտնի է, Խորենացու մոտ ներկայանում է որպես մեծ ռեֆորմատոր, որն այնքան նորամուծություններ է արել, այնքան բարեփոխումներ մտցրել, կարգավորել պետության գործերը բոլոր տեսակետներից այնպես, որ հաջորդներին, այդպես և Արտաշեսին, այդ առումով ոչինչ կամ գրեթե ոչինչ չի մնացել անելու:

Խորենացին այդ պատճառով խիստ կաշկանդված է եղել Արտաշեսի պետական գործունեությունը նկարագրելիս, բայց

և այնպես, ըստ երևույթի մաստերի ճնշման տակ, ցույց է տվել նորամուծությունների երկրորդ ալիքը՝ Վաղարշակից հետո, ներածելով դրանց նկարագրությունը հետևյալ հետաքրքրական նախադասությամբ. «Զի թեպէտ և այլն ամենայն, զոր յիշատակեցաք յառաջագոյն ճատիցն, կարգք և սովորութիւնք զեղեցիկք հաստատեցան ի Վաղարշակայ և յայլոց առաջնոց թագաւորացն՝ այլ ի մեծամեծ արուեստից և ի դիտութեանց ունայնացեալք էին... և այսպիսի գիտութեանց կամ անփոյթ արարեալք, և կամ ոչ հասեալք»¹⁵¹:

Խորենացին կաշկանդված է եղել իր կոնցեպցիայով նաև Արտաշեսի ռազմական գործունեությունը նկարագրելիս: Արտաշեսը նրա մոտ իշխում է շատ ուշ շրջանում, այնպիսի ժամանակ, երբ Մեծ Հայք պետությունը տերիտորիալ առումով վաղուց արդեն կազմավորված էր: Մինչդեռ պատմական Արտաշեսը ապրել է կազմավորման նախնական շրջանում և նրա գործունեության նպատակն է եղել հայոց պետության սահմանները հասցնել Հայկական լեռնաշխարհի եզրերին: Այդ է պատճառը, որ այն, ինչ Ստրաբոնի մոտ հանդես է գալիս որպես նվաճում, միավորում, պետության սահմանների ընդլայնում, Խորենացու մոտ վերածվում է հայոց պետության ծայրամասերում ծագած ապստամբությունների ճնշման՝ Արտաշեսի կողմից: Այդպես է Կասբից երկրի նկատմամբ, այդպես է և հյուսիսային հողերի նկատմամբ. իսկ հարավային շրջաններում ապստամբություն էլ չկա. այստեղ սոսկ նոր կառավարիչ է նշանակվում: Ավելին. Խորենացու մոտ Արտաշեսը, ապրելով հոռմեական կայսրության հզորության ժամանակ, Տրայանոսի օրոք, հանդես է գալիս նվաստացած վիճակում, որպես Տրայանոսին հարկատու ու նրանից ներումն հայցող՝ չվճարված հարկի համար: Այս դրվագը, ճշմարտացի լինելով իր ժամանակի համար (անգամ ոչ բավարար չափով ճշմարտացի, քանի որ Տրայանոսի օրոք Հայաստանը ժամանակա-

վորապես դարձավ նույնիսկ հոռմեական նահանգ, կորցնելով իր անկախությունը), աղճատում է Սելևկյան Անտիոքոս Գ էպիփանեսի դեմ հաղթական պայքար մղած Արտաշեսի կերպարանքը:

Սակայն նույնիսկ այս պարագաներում, Խորենացու շարադրանքում պահպանվել են այնպիսի մանրամասնություններ, որոնք ուրվագծում են նախնական պատկերը: Ահա Կասբից երկրից զերեվարվում են հսկայական թվով մարդիկ, ոչ միայն ռազմագերիներ, այլև պարզապես բնակչություն. սա հակասում է այն հայտարարությանը, թե խոսքը սոսկ ապստամբության ճնշման մասին է: Գերեվարվում է նաև երկրի թագավորը. այս փաստը նույնպես կարելի է դիտել որպես ցուցանիշ, որ խոսքը ապստամբության մասին չէ: Շատ կարևոր է Խորենացու այն հաղորդումը, որտեղ վկայություն կա Արտաշեսի կարևորագույն միջոցառումներից մեկի մասին, այն, որ նա «բազմամարդացոյց զաշխարհս Հայոց, եկամուտս բազումս ածելով ազգս»: Արդ, այդ «բազում ազգերի» ներածման մասին եզրակացությունը չի հիմնավորվում կոնկրետ զեպքերի Խորենացու շարադրանքով, որովհետև վերջինիս մեջ (բացի Կասբից երկրից կատարված գերեվարությունից, որը հաշվից էլ դուրս է, քանի որ խոսքը ապստամբության մասին լինելով, այդ գերեվարությունը չի կարելի համարել «եկամուտ ազգի» ներածում) Խորենացին հիշատակում է միայն ալանների երկրից գերեվարված բնակչության մասին: Հավանաբար, ուրեմն, աղբյուրում խոսք է եղել նոր հողերի միացման ու նրանց բնակչության գերեվարման մասին: Իհարկե այսպիսի դատողություններով մենք ի վիճակի չենք վերականգնելու Խորենացու աղբյուրի նախնական պատկերն ամբողջությամբ, կորած մանրամասները կորած են, սակայն այն մտովի պատկերացնելիս անհրաժեշտ է հաշվի առնել և այս հանգամանքները:

Անհրաժեշտ է նաև հնարավորին շփ հստակ պատկերացնել, թե Խորենացու պատմածի մեջ ինչն է ծագում նրա օժանդակ աղբյուրներից: Վերջիններից կարևորագույնը, անշուշտ,

151 Խորենացի, II, 59:

ժողովրդական բանահյուսությունից եկող շիթն է՝ հիմնականում վիպասանքի Արտաշեսյան ցիկլը: Մի քանի դրուխներ գրեթե ամբողջությամբ Խորենացու մոտ շարադրված են այդ տեղից քաղած նյութի հիման վրա: Այդ աղբյուրի «գործողության սահմանները» Արտաշեսի պատմության մեջ շատ որոշակի են գծազրկում. նրանցից լրիվ դուրս է Երվանդ—Արտաշես հակամարտությունը, ինչպես և Արտաշեսի ներքին ու արտաքին գործունեության շատ դրվագներ, որոնք այդ առումով մանրամասն բնութագրվել են մեր նախորդ շարադրանքում: Վիպասանքի այս ցիկլը, որի պատմական հիմքը գլխավորապես կապված է Տրդատ Ա Արշակունի (մ. թ. 66—շուրջ 85 թթ.) թագավորի հետ, Խորենացու կողմից Արտաշեսի պատմության մեջ ներգրավվել է շնորհիվ նրա (վիպասանքի) ունեցած Արտաշես և Արտավազդ անունների:

Որպես երկրորդ օժանդակ աղբյուր, պետք է նշել նախաբարական տների մասին պահպանված հինավուրց ավանդությունները, որոնք Խորենացին հմտորեն օգտագործել է իր ամբողջ «Պատմության» մեջ (սա առանձին խնդիր է, որը կարոտ է հատուկ ուսումնասիրության): Մեզ հետաքրքրող հատվածում ևս օգտագործված են դրանցից մի քանիսը. բայց գերակշռող դերը հատկացված է Բագրատունիների շուրջ գոյություն ունեցած ավանդություններին, առաջ է մղված Սմբատի գունազարդված կերպարանքը: Բագրատունիների հանդեպ իր տածած մեծ համակրանքին (որով լի են «Հայոց պատմության» բոլոր դրվագները) Խորենացին հնարավորություն է ունեցել հագուրդ տալու այս անգամ շնորհիվ «թագադիր» քարձրաստիճան պաշտոնյայի այն հիշատակման, որը (ինչպես ակնարկում է Զանգեզուրի նորագյուտ արձանագրությունը) պիտի լինեք Խորենացու հիմնական աղբյուրի մեջ:

Խորենացուն օժանդակ աղբյուր է ծառայել նաև իր աչքով տեսածը, բնակավայրերը, ավերակները և այլն, որոնց մեջ նա՝ պատմաբանի երևակայությամբ, կարողացել է վերականգնել անցյալի պատկերները: Գրանք ներգրավվել են Արտաշեսի պատմության մեջ շնորհիվ նրանց շուրջ գոյություն

ունեցած համապատասխան ավանդությունների, կամ նրանց անվանումների մեջ գոյություն ունեցող Երվանդ, Արտաշես, մար և այլ մասնիկների, և կամ հիմնական աղբյուրում համապատասխան հիշատակումների:

Էական դեր է կատարել Խորենացու շարադրանքի հարստացման գործում, ինչպես համոզվեցինք, նաև անձնանունների, տոհմանունների և տեղանունների ստուգաբանությունը, որից Խորենացին հաճախ պատմական բնույթի հետևություններ է արել:

Վերջապես, որոշ դեպքերում Խորենացին դիմել է նաև շարադրվող թեմայի էությունը շառնչվող, բայց համապատասխան նկարագրություններ (ձակատամարտերի, պաշարումների և այլն) ունեցող մատենագրական երկերի՝ սոսկ որպես ոճական դարձվածքների, դիպուկ արտահայտությունների շտեմարանի:

Անշուշտ Խորենացին օգտագործած կլինի և այլ աղբյուրներ (ինչպես, օրինակ, Գահնամակը), որոնք, թերևս, կարելի է ի հայտ բերել ավելի մանրամասն բնութայամբ, սակայն տվյալ դեպքում դրա կարիքը չկա:

Ահա ուրեմն, երբ վերանում ենք այս աղբյուրների ընձեռած տվյալներից, ինչպես և Խորենացու պատմա-ժամանակագրական կոնցեպցիայի ազդեցության հետևանքներից, Խորենացու շարադրանքի մեջ գծազրկում է Արտաշես թագավորի մի վերջավորված պատմություն, որն ընդգրկում է նրա մականական տարիների, գահակալման, ներքին ու արտաքին, այդ թվում և ռազմական, գործունեության ամբողջական պատկերը: Այս պատկերն այնքան նմանություն ու հարազատություն, շատ դեպքերում էլ նույնություն է ցուցաբերում Արտաշես Ա-ի մասին Խորենացուց անկախ մեզ հասած այլ հավաստի աղբյուրների, մանավանդ դրանցից ամենահավաստիների՝ Ստրաբոնի «Աշխարհագրության» և Արտաշեսի արամեական արձանագրությունների տվյալներին, որ տարակույս չի մնում, թե այդ պատմությունն իսկապես պատմական Արտաշես Ա-ին է վերաբերում, և գրված լինելով շատ վաղ շրջանում՝

ամենայն հավանականությամբ մեր թվականությունից առաջ, դարերի միջով հասել է հորենացուն:

Հունա-հռոմեական պատմագրության հինգ ներկայացուցիչների երկերում տեղեկություններ են պահպանվել Արտաշես Ա-ի մասին: Գրանք են. Պոլիբիոս, Գիոդոր, Ստրաբոն, Կապիանոս, Հիերոնիմոս: Սրանցից յուրաքանչյուրի հաղորդածների մեջ այնպիսի գծեր կան, որոնք չկան մյուսների մոտ: Հետևաբար դրանցից զուրս գոյություն են ունեցել նաև այլ երկեր, որոնք տեղեկություններ են պարունակել Արտաշեսի մասին և աղբյուր ծառայել թվարկված հեղինակներին: Անշուշտ այդպիսի մի պատմական երկ է ակնարկում Ստրաբոնը, երբ ավարտելով հայերի ծագման մասին իր խոսքը, շարունակում է. «Ὁ μὲν δὴ παλαιὸς λόγος οὗτος, ὁ δὲ τούτου νεώτερος καὶ κατὰ Πέρσας εἰς τὸ ἐφεξῆς μέχρι εἰς ἡμᾶς ὡς ἐν κεφαλαίῳ πρῶτοι ἂν μέχρι τούτου λέγῃσιν «Այս է հին ավանդությունը (պատմությունը, բառացիորեն՝ բանը), իսկ դրա նորագույն (շարունակությունը) սկսած պարսիկներից հաջորդաբար մինչև մեր օրերը, պատշաճ է պատմել զխալդոր գծերով մինչև այժմ»¹⁵²: Այնուհետև Ստրաբոնը կես էջի վրա տալիս է Հայաստանի պատմությունը Աքեմենյանների շրջանից մինչև մ. թ. ա. I դարի վերջը: «Գլխավոր գծերով» (ἐν κεφαλαίῳ) արտահայտությունը ցույց է տալիս, որ Ստրաբոնը ձևով տակ ունեցել է առավել ընդարձակ մի աղբյուր, որից էլ հնարավոր է եղել ընտրել ցանկացածը: Եվ իսկապես, նույն գրքի մի այլ բաժնում նա առնելով իր պատմածից մի գրված՝ Արտաշեսի և Զարեհի նվաճումների գրվածը¹⁵³, տալիս է այն առավել հանգամանորեն, ներածելով ἰστοροῦσι «պատմում են» բառերով¹⁵⁴:

Թե ի՛նչ են ներկայացրել իրենցից Ստրաբոնի աղբյուրները կամ աղբյուրը և ո՛վ է եղել նրանց հեղինակը, դժվար է ասել: Մեզ հայտնի է, որ գոյություն է ունեցել Տիգրան Բ-ի

¹⁵² Strab., XI, 14, 15:

¹⁵³ Գրան մենք անդրադարձել ենք վերը. տե՛ս էջ 167:

¹⁵⁴ Strab., XI, 14, 5:

պատմությունը՝ գրված հույն հոնտոր ու քաղաքական գործիչ Մետրոդորոս Սկեպսիացու կողմից: Այս Մետրոդորոսը կրել է «Հոնմետայաց» մականունը¹⁵⁵, և նախապես ծառայելով Միհրդատին, այնուհետև եղել է Տիգրանի արքունիքում¹⁵⁶: Ապոլոնիոս Հոդոսցու միջնորդությամբ մեզ հասել է Մետրոդորոսի գրած պատմության հետևյալ գրույթը. Μετροδόωρος ἐν πρώτῳ τῶν περὶ Τιγράνων τὸν Θερωώδοντα Ἀράξην φησὶ λέγεσθαι «Ասում են, որ Մետրոդորոսը Տիգրանի մասին (պատմության) առաջին գրքում Թերմոզոն (գետը) անվանում է Արաքս»¹⁵⁷: Դժբախտաբար այս պատմության մասին ուրիշ բան հայտնի չէ: քանի որ Մետրոդորոսը մահացել է մ. թ. ա. 71 կամ ամենաուշը 69 թվականին¹⁵⁸, հետևաբար նրա պատմությունը պետք է ընդգրկեր Տիգրանի թագավորության միայն առաջին քսանհինգ տարիները, այսինքն նրա աշխարհակալ տերության ստեղծման շրջանը: Թերևս հույն պատմաբանը գրել է որպես ներածություն նաև ղինաստիայի սկզբնավորման, այսինքն Արտաշեսի պատմությունը, բայց սա միայն ենթադրություն է:

Հանրահայտ է Պլուտարքոսի այն հաղորդումը, թե հայոց թագավոր Արտավազդ Բ-ը, Տիգրան Բ-ի որդին, գրել է «ողբերգություններ, ճառեր ու պատմական երկեր, որոնց մի մասը պահպանվել է»¹⁵⁹: Հասկանալի է, որ Արտավազդի պատմական երկերը նվիրված պիտի լինեին իր ժողովրդի և իր ղինաստիայի պատմությանը: Սակայն դրանք ևս, հասնելով մինչև Պլուտարքոսի ժամանակը, այնուհետև անհետացել են: Մեր նպատակն էր սրանով ո՛չ թե մատնացույց անել հորենացուն հասած պատմության կրեկրետ ակունքները, այլ միայն համոզվել, որ Հայաստանում մ. թ. ա. I դարում Արտաշեսի մասին մի պատմական երկ գրվելու համար բոլոր

¹⁵⁵ Plin., Nat. hist., XXXIV, 16, 2:

¹⁵⁶ Strab., XIII, 1, 55, Plut., Luc., 22:

¹⁵⁷ Schol. Apoll. Rh., IV, 133—Fragmenta historicorum graecorum, III, էջ 201:

¹⁵⁸ Հ. Մ ա ն ա ն ղ յ ա ն, Տիգրան Բ և Հոմեր, Երևան, 1940, էջ 110:

¹⁵⁹ Plut., Crass., 33:

պայմանները գոյութուն են ունեցել: Ահա այդ երկն է, որից սնվել է, մի կողմից՝ հունա-հռոմեական պատմագրութունը, մյուս կողմից՝ հայկականը:

Սակայն, եթե այդպես մշուշապատ են Արտաշեսի պատմության ակունքները, ապա միանգամայն շոշափելի է, ինչպես տեսանք, վերջիններիս արգասիքը՝ Խորենացու անմիջական աղբյուրը՝ Ողյուծյա քուրմի մեհենական պատմութունը: Այն արդեն դառնում է նախաքրիստոնեական շրջանի հայ պատմագրության փաստ, և որպես այդպիսին իր պատշաճ տեղը պիտի գրավի հայ գրականության պատմության մեջ:

* * *

Գտնելով Մ. Խորենացու տվյալներից, հելլենիստական շրջանի Հայաստանի պատմագրութունն ստացել է նաև մեհենական կերպարանք, մշակվել տաճարներում, քրմության միջավայրում: Հանրահայտ է այն հսկայական դերը, որ խաղացել են տաճարները և նրանց շուրջը համախմբված քրմությունը Հին Արևելքի երկրների տնտեսական-հասարակական և մասնավանդ հոգևոր կյանքում: Նրանք եղել են մշակույթի, մասնավորապես գիտության, գրի ու գրականության կենտրոններ: Բարելակյալ տաճարներում մաթեմատիկական և աստղաբաշխութունը իրենց աննախընթաց վերելքն են ապրել, որի արդյունքները հելլենիստական շրջանում անցել են հույներին ու այլ ժողովուրդների, և մտել համամարդկային քաղաքակրթության գանձարանը¹⁶⁰: Հայտնի են և այդ տաճարներում կազմված բաբելական սեպագիր ժամանակագրութունները, որոնք, դարեդար գրանցվելով, կարևորագույն վավերական տեղեկություններ են պահպանել մ. թ. ա. I հազարամյակի Առաջավոր Ասիայի պատմության մասին¹⁶¹: Բարելոն քաղաքի Մարդուկ

¹⁶⁰ В. Тарн, Эллинистическая цивилизация, М., 1949, էջ 266 և հաջ.

¹⁶¹ S. Smith, Babylonian Historical Texts, L., 1924; D. J. Wiseman, Chronicles of the Chaldean Kings (626—556 B. C.) in the British Museum, L., 1956.

աստծու տաճարի քուրմ Բերոսոսը, որ ապրել է մ. թ. ա. IV դարի երկրորդ կեսում—III դարի սկզբներում, սեպագիր աղբյուրների հիման վրա հունարեն լեզվով կազմել է իր երկրի պատմութունը, որը տարածվել էր հելլենիստական աշխարհով մեկ¹⁶²: Նույնպիսի գործ է կատարել Եգիպտոսում Բերոսոսի ժամանակակից, Հելիոպոլիս քաղաքի տաճարի քուրմ Մանեթոնը¹⁶³: Երկուսն էլ, ի դեպ, ծանոթ են Խորենացուն¹⁶⁴:

Ստորոհներ, պատմելով իր ժամանակվա փոքրասիական երկրները՝ Կապադովկիայի, Պոնտոսի բազմաթիվ տաճարների ու տաճարային քաղաքների մասին, հիշատակում է և Հայաստանի տաճարները. «...հայերը,—գրում է նա,— արտակարգ եռանդով են պաշտում Անահիտին, որին տաճարներ են կառուցված բազմաթիվ տեղերում և, մասնավանդ, Եկեղիքում»¹⁶⁵: Հայտնի է, որ դիցուհու անունով գավառը կոչվել է Անահտական, այդ փաստը նշում են թե՛ անտիկ և թե՛ հայ պատմիչները: Վերջիններիս մոտ Անահիտի տաճարից բացի, տեղեկություններ են պահպանվել նաև մի շարք այլ, անշուշտ նախահելլենիստական ծագում ունեցող, տաճարների մասին, որոնք նվիրված էին Արամազդ, Վահագն, Տիր, Նանե, Միհր և այլ աստվածներին: Դրանցից և ոչ մեկը առայժմ պեղված չէ, ուստի և դժբախտարար այդ բոլորի մասին մենք պատկերացում ունենք այն չափով միայն, ինչ չափով թույլ են տալիս քրիստոնեական մաղի միջով հազիվհազ անցած հատ ու կենտ տեղեկությունները: Մինչդեռ այդ տաճարները պետք է ապրած լինեին լիարյուն կյանքով, քրմութունն իր դերը պիտի խաղացած լիներ երկրի քաղաքական, հասարակական ու մշակու-

¹⁶² P. Schnabel, Berossos und die babylonisch-hellenistische Literatur, Lpz.-Berl., 1923, տես նաև И. М. Дьяконов, История Мидии, М.—Л., 1956, էջ 35 և հաջ.

¹⁶³ А. Б. Ранович, Эллинизм и его историческая роль, М., 1950, էջ 35, 323.

¹⁶⁴ Խորենացի, I, 4, II, 13:

¹⁶⁵ Strab., XI, 14, 16:

թային կյանքում, դեր, որը հետո ժառանգեց քրիստոնյա հոգևորականությունը: Վերջինիս նշանակությունը էլ կարելի է մոտավոր պատկերացում կազմել տաճարների ու քրմությունների ժամանակ կատարած դերի մասին:

Թանձր վարագույրի եղբերը, ինչպես ասվեց, տեղ-տեղ բացվում են՝ ցուցադրելով առանձին զրվագներ. բերենք դրանցից մի նմուշ: Ահա Խոսրով Մեծը վերագրում է հաղթական արշավից. «Ապա հրաման տայր ընդ կողմանս կողմանս զեսպանս արձակել, հրովարտակս առնել, յեօթն բազինս մեհենիցն ուխտատուր լինել պատկերաց կոոց դիցն պաշտամանս: Սպիտակ ցուլք և սպիտակ նոխալօք, սպիտակ ձիովք և սպիտակ ջորովք, ոսկեղէն և արծաթեղէն զարդուք, ի վերջաւորս փողփողեալս, նշանակապ պալարակապ մետաքսիւքն և ոսկովք պսակօք և արծաթի զոհարանօք, յանօթս ցանկալիս ակամքք պատուականօք, ոսկով և արծաթով, ի հանգերձս պայծառս և ի զարդս գեղեցիկս, զիւր զզգին Արշակունեաց զհայրենեացն պաշտամանց տեղիսն մեծարէր: Նա և հինգերորդ ևս հանէր յամենայն մեծամեծ աւարացն ածելոց, և մեծամեծ պարգևս քրմացն շնորհէր»¹⁶⁶:

Եղած սուղ տվյալների մանրակրկիտ հետազոտությունը ի վիճակի է և նոր զրվագներ հայտնաբերելու. այսպես Մ. Խորենացու համապատասխան տվյալները, վիճագրական և դրամագիտական նյութերի օժանդակությամբ, պատկերում են հին Հայաստանի կյանքում տեղ գտած մի նոր երևույթ՝ թագավորի անձի և թագավորական նախնիների պաշտամունքը հայ հեթանոսական սրբատեղիներում: Սրա հետ էր կապված, ինչպես տեսանք մեր աշխատության երկրորդ գլխում, մեհենական դիվաններում այնպիսի նյութերի կուտակումը, որոնք ի վերջո նպաստ հանդիսացան հայ պատմագրությունը:

Եվ ահա Խորենացին այդ նույն ոլորտն է հրավիրում մեզ նաև բուն պատմագրության մշակման կապակցությամբ, այ-

166 Ա գ ա թ ա ն գ ե ղ ո ս, 22:

սինքն տալիս է այն կովանը, որի վրա հենվելով՝ հնարավոր է դառնում եզրակացնել, թե հայկական տաճարներում, այլ երկրների տաճարների նման, իր տեղն ունեւր ժամանակագրությունը, պատմագրությունը:

Մեհենական պատմությունների ստեղծումը Խորենացին հատկապես կապում է Արամազդ աստծու Գարանազյաց գավառի Անիում գտնվող տաճարի հետ, որտեղ, ինչպես տեսանք, կատարվում էր նաև արքայական նախնիների պաշտամունքը: Այդ տաճարը ժամանակին, ըստ երևույթին, նշանակալից շափով հելլենականացման է ենթարկվել և հետագայում էլ մասամբ պահպանել այդ երանգը, որի մասին են վկայում Ագաթանգեղոսի հաղորդումն այդտեղ պաշտվող Արամազդի՝ Զևսի հետ նույնացման մասին, և առավել որոշակի Խորենացու հաղորդումը՝ Օլիմպիական Զևսի հետ նույնացման մասին: Այդ է վկայում նաև մեհենական պատմության հեղինակ քրմի՝ Ողյուսյ անունը, որը հունական Ὀλύμπιος-Օլիմպիոս անվան հայերեն տառագարծությունն է: Ի՞նչ կարող է տալ այս հանգամանքը մեհենական պատմության լեզվական պատկանելությունը որշելու գործում¹⁶⁷:

167 Այս խնդրին արդեն անդրադարձել ենք վերը (էջ 130), սակայն առանց էական արդյունքների: Կարևոր է մեջ բերել այս կապակցությամբ Խորենացու հաղորդումներից մեկը, կապված ասորի գրող Բարդաժանի և նորից՝ մեհենական պատմության հետ: Բարդաժանը, ասում է Խորենացին «... եմտու... յամուրն յԱնի, և ընթերցեալ զմեհենական պատմութիւնն, յորում և զգործս թագաւորացն, յաւելլով իւր և որ ինչ առ իւրեան, և փոխեաց զամենայն ի լեզու ասորի. որ և ապա անտի յեզուս ի յոյն բան» (II, 66): Այստեղ հիշատակված Անին և Ողյուսյ քրմի կապակցությամբ անվանված Հանին նույն վայրն է, ինչպես և այստեղի «մեհենական պատմությունը» և Ողյուսյի «մեհենական պատմությունը» նույնն են, ուստի և վերջինիս լեզվի մասին հայտնած տեղեկությունները լրիվ վերաբերում են և նրան: Ահա, ուրեմն, Բարդաժանը, ըստ Խորենացու, թարգմանել է մեհենական պատմությունը ասորերեն, որտեղից էլ այն թարգմանվել է հունարեն, և այս լեզվով էլ, պետք է եզրակացնել, հասել է Խորենացուն: Ուրեմն ո՞րն է եղել բնագրի լեզուն, եթե այն հունարենն էր և ասորերենը չէ: Հայերենը: Խորենացու տվյալներից տրամաբանորեն այդ է հետևում: Սակայն

Անիի տաճարի գոյության տարրեր ժամանակաշրջանների մասին տեղեկություններ են պահպանել Փավստոսն ու Ագաթանգեղոսը: Վերը մեջ բերված հատվածներից մեկում Փավստոսը հաղորդում է, որ պարսիկները, առնելով Անին IV դարի կեսերին, քարուքանդ արին հայոց թագավորների այնտեղ գտնվող շիրիմները, սակայն ի վիճակի չեղան բանալու Սանատրուկ թագավորի հսկայական քարերից կառուցված դամբարանը¹⁶⁸: Սա նշանակում է, որ Անին, որպես սրբատեղի և արքաների հանգստարան գոյություն է ունեցել արդեն մ. թ. I դարի վերջերին և II դարի սկզբներին, երբ ապրել է Սանատրուկ հայոց թագավորը: Հաջորդ տեղեկությունը ստանում ենք Ագաթանգեղոսից, որը ի թիվս Հայաստանի հեթանոսական տաճարների հիշատակում է և Անին, նրա մեջ եղած «բագինն Զեսս դիցն Արամաղզայ», որը հիմնահատակ ավերում է Տրդատ Գ-ը¹⁶⁹: Սակայն այս հաղորդումը բառացի հասկանալ մեզ թույլ չի տալիս Փավստոսի մի այլ վկայությունը, ըստ որի Անիում է թաղվել նաև Տրդատ Գ-ի որդին ու հաջորդակիցը՝ Խոսրով Կոտակը (330—339). «...փոխեալ լինէր քաջ արանցն աշխարհաշէնն Խոսրով, թագաւորն Հայոց Մեծաց... և տարան իւր նախնիսն յԱնին յեկեղեցազաւառն Դարանաղեաց»¹⁷⁰: Սա նշանակում է, որ հեթանոսական շրջա-

հարցն այդքան հեշտ չի լուծվում: Դատելով Խորենացու հաղորդած հատուկ անուններից, նրանց՝ հայերենին ըստ ամենայնի հարազատ անվանաձևերից, ավելի հավանական է, որ նրա անմիջական աղբյուրը հայերեն լեզվով է եղել: Մյուս կողմից, տաճարային ոլորտը, մանավանդ մ. թ. ա. I դարերից սկսած, բավականաչափ հունականացած է եղել: Մետրոպոլիտոսն ու Արտավազդն էլ իրենց պատմությունները հունարեն են գրել: Հունարենի օգտին է խոսում նաև Ողյուծյ անունը: Ըստ այսմ, ուրեմն, թարգմանություն ուղղությունը, կարծես թե, հունարենից հայերեն է եղել նախքան Խորենացուն հասնելը, որը հակասում է Խորենացու տվյալներին: Մի խոսքով, լեզվի խնդիրը դեռևս բաց է մնում մինչև նոր նյութերի հանգս ալը:

¹⁶⁸ Փավստոս, IV, 24:

¹⁶⁹ Ագաթանգեղոս, 785:

¹⁷⁰ Փավստոս, III, 11:

նում թագավորների հանգստարան ծառայած Անին շարունակել է գործել նույն նպատակներով նաև քրիստոնեության շրջանում, և, հետևաբար, Տրդատի օրոք լուրջ չի վթարվել կամ, համենայն դեպս, լրիվ չի ավերվել¹⁷¹:

Ահա Անիի տաճարի դիվանում, որի թեկուզ մասնակի հարատևման համար հնարավորություններ, ինչպես տեսնում ենք, եղել են, հենց կարող էին պահպանվել այլևայլ նյութեր՝ վավերագրեր ու մատյաններ, որոնց թվին են պատկանել արքայացանկերը և մեհենական պատմությունը:

¹⁷¹ Չի ավերվել ևս, ինչպես հայտնի է, Գառնիի հեթանոսական տաճարը: Ագաթանգեղոսի այդ հաղորդումները կարոտ են որոշ վերապահություններ:

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Յ

ՆՈՐ ՄԱՏՆԱԿՐԱԿԱՆ ՆՅՈՒԹԵՐ ԱՐՏԱՇԵՍ Ա-Ի ՄԱՍԻՆ

Հոռմի դեմ մղած պայքարում պարտված Սելևկյան Անտիոքոս Գ-ին, որի օրոք Հայաստանն անջատվեց Սելևկյաններից, հաջորդել է Սելևկոս Գ-ը (մ. թ. ա. 187—175 թթ.): Պետությունը ճգնաժամից դուրս բերելու համար սա ոչ մի քայլ չարեց և գերադասում էր ընդհանրապես պատերազմների չմղել, քան մղելով՝ պարտության վտանգի ենթարկվել: Այդ ժամանակամիջոցում Մեծ Հայքը դարձավ խոշոր և ուժեղ պետություն, ծավալվելով դեպի Հայկական բարձրավանդակի ծայրամասերը:

Մ. թ. ա. 175 թ. Սելևկոս Գ-ին հաջորդեց Անտիոքոս Գ էպիփանեսը, եռանդուն և ընդունակ մի գործիչ, որը վերջ տվեց նախորդ շրջանի թուլամորթ քաղաքականությունը և, արտաքննապես բարեկամական հարաբերությունների պահպանելով Հոռմի հետ, բռնեց տերության նախկին հզորության վերականգնման ուղին: Սկզբում նրա ուշադրությունը ուղղված էր Եգիպտոսի կողմը: Երկու արշավանքների ընթացքում (171 և 168 թթ.) նրան հաջողվեց ընկճել Պտղոմյաններին. նա պաշարեց Ալեքսանդրիան: Սակայն խիստ անհանգստացած հռոմեացիները, առանց ուժ գործ դնելու, միայն սպառնալիքով, ստիպեցին նրան ազատել Եգիպտոսը: Անտիոքոս Գ-ի գործունեության ասպարեզ մնաց միայն Արևելքը: Եվ ահա տեղի է ունենում Սելևկյան դեռևս հզոր տերության ուղղման քախտը արդեն բավականաչափ ուժեր կուտակած Մեծ Հայքի պետության հետ:

Այդ բախման պատկերը վերարտադրելիս արդի պատմագիտությունը հենվում է Գիոզորոս Սիկիլիացու և Ապպիանոսի հաղորդումների վրա: «Հայաստանի թագավոր Արտաքսիասը,— գրում է Գիոզորոսը,— ապստամբելով Անտիոքոսից (Անտիոքոս Գ—Գ. Ս.), իր անունով քաղաք հիմնեց և սողովեց հզոր արանց. իսկ Անտիոքոսը (Անտիոքոս Գ—Գ. Ս.)... արշավեց նրա վրա և հաղթելով ստիպեց հնազանդվել¹: Քն որոշակի ի՞նչ իմաստ է

¹ Diiod., XXXI, 17a:

դրել Գիոզորոսը ըստիպեց հնազանդվել» ἤναρχάσε ποιεῖν τὸ προστατόμα-
νον, բառերի մեջ՝ պարզ չէ. այստեղ լատիսյան մասնված ինչ-որ մանրա-
մասների հոտ է գալիս: Այդ սպավորությունն ուժեղանում է Ապպիանոսի
հակասական հաղորդումներից. մի դեպքում նա գրում է Անտիոքոս Գ-ի մա-
սին, թե «արշավեց նա նաև հայոց թագավոր Արտաքսիասի դեմ. սրան
հաղթելուց փոքր անց նա մահացավ»², իսկ մի այլ տեղ՝ «Անտիոքոսը թա-
գավորեց ոչ լրիվ 12 տարի, այդ ժամանակամիջոցում նա գերի վերցրեց
հայոց թագավոր Արտաքսիասին և արշավանքի ելավ վեցերորդ Պտղոմե-
ոսի դեմ»³: Այստեղ էլ, ինչպես տեսնում ենք, չի պարզվում, թե արդյոք
Արտաշեսը դերի՞ է ընկել Անտիոքոս Գ-ին, թե՞ ոչ:

Հայագիտության մեջ, որքան մեղ հայտնի է, չեն օգտագործվել Արտա-
շեսի մասին պահպանված երկու այլ հաղորդում, որոնք պարզություն են
մտցնում Արտաշեսի և Անտիոքոս Գ-ի պայքարի պատմության խնդրում: Այդ
հաղորդումները պահպանվել են քրիստոնեական եկեղեցու ամենակարկառուն
հայրերից մեկի՝ հանրահռչակ Հիերոնիմոսի (335—420) մոտ: Հիերոնիմոսը
իր ժամանակվա խոշորագույն մտավորականներից մեկն էր և թողել է բար-
ձրագույն գործեր աստվածաբանական, պատմական, քերականական, թարգմա-
նական և այլ բնույթի, որոնց թվում հուշակավոր Vulgata-ն՝ Աստվածաշնչի
լատիներեն թարգմանությունը, ինչպես և Եվսեբիոս Կեսարացու «Քրոնիկոս-
նի» համառոտագրած լատիներեն թարգմանությունը:

Իր մեկնական երկերից մեկում Հիերոնիմոսը վերլուծության է են-
թարկում հայտնի հույն փիլիսոփա և պատմաբան Պորփյուրի (234—շուրջ
305 թթ.) ստեղծագործություններից մեկը, որտեղ հեղինակը քննարկում
է Դանիելի մարգարեությունը, նպատակ ունենալով ցույց տալ, թե զա ոչ
այլ ինչ է, քան vaticinia ex eventu, «անցյալի վրա հիմնված մարգարեու-
թյուն»: Պորփյուրը գրել է նաև «Քրոնիկոն», որից մեծապես օգտվել է Եվսե-
բիոս Կեսարացին մակեդոնյան, հռոմեական թագավորների և Պտղոմյան-
ների ժամանակագրության խնդիրներում: Հենց այս Պորփյուրն է հիշատակ-
ված, անշուշտ, նաև Մովսես Խորենացու մոտ, որպես պարթևների պատմու-
թյունը շարադրած հեղինակ⁴: Հիերոնիմոսը նշում է, որ Պորփյուրը Դանիելի
գրքի իր մեկնությունները գրելիս օգտվել է լայնածավալ պատմական գրա-
կանությունից, մասնավորապես Պոլիբիոսից, Պոսելյոնիոսից, Գիոզորոսից,
Հովսեփոսից, Պոմպեոս Տրոգոսից և շատ ուրիշ պատմիչներից⁵:

2 App., Syr., 45:
3 Անդ, 66:
4 Խորենացի, II, 69:

⁵ Patrologiae cursus complectus. Tomus XXV, S. Hieronymi, tomus V, Parisiis, 1845, էջ 621 և հաջ.:

Հիերոնիմոսը մի առ մի մեջ է բերում Պորփյուրի կողմից առաջարկված Գանիելի զրքի հատվածների մեկնությունները և իսկույն քննադատության ենթարկում դրանք⁶: Գանիելի զրքի մեջ հետաքրքրող հատվածը հետևյալն է. Considerabam cornua, et ecce cornu aliud parvulum ortum est de medio eorum, et tria de cornibus primis et vulsa sunt a facie ejus. Et ecce oculi quasi oculi hominis erant in cornu isto, et os loquens ingentia. «Պշուպեալ հայէի ընդ եղջիւրս նորա, և ահա այլ եղջիւր փոքրիկ ելանէր ի մեջ նոցա. և երեք եղջիւրք յառաջնոցն ի բաց խլէին յերեսաց նորա, և ահա աչք իբրև գաշս մարդոյ յեղջիւրն յայնմիկ...»:

Հիերոնիմոսը գրում է. Frustra Porphyrius cornu parvulum, quod post decem cornua ortum est, Epiphanen Antiochum suspicatur, et de decem cornibus tria evulsa cornua, sextum Ptolemaeum cognomento Philopatorem, septimum Ptolemaeum Evergetem, et Artaxiam regem Armeniae... Contra Artaxiam vero dimicasse quidem Antiochum novimus: sed illum in regno pristino permansisse. «Անհիմն կերպով Պորփյուրը փոքրիկ եղջյուրի տակ, որը բուսնել է տաս եղջյուրներից հետո, ենթադրում է Անտիոքոս Էպիփանեսին, և տասը եղջյուրներից երեք պոկվածների մեջ (տեսնում) վեցերորդ Պտղոմեոսին՝ Փիլոպատոր մականվամբ, յոթերորդ Պտղոմեոսին՝ Էվերգետես մականվամբ և Հայաստանի թագավոր Արտաքսիասին... Թեև զիտենք, որ Անտիոքոսն իսկապես մարտնչել է Արտաքսիասի դեմ, բայց և (հայտնի է), որ վերջինս պահպանեց իր նախկին իշխանությունը»:

Այս հաղորդման հատուկ հետաքրքրությունը կայանում է նրանում, որ այն պատահական մի հիշատակություն չէ, այլ շեշտը հենց նրա վրա է, թե Արտաշեսը պահպանել է իր նախկին իշխանությունը: Սրանով ոչ միայն մերժվում է Ապպիանոսի ասածը Արտաշեսի գերի ընկնելու մասին, այլև կասկածի է ենթարկվում նրա մյուս հաղորդումը, ինչպես և Գիոզորոսի՝ սրան հարող տեղեկությունը Անտիոքոսի տարած հաղթանակի մասին: Հիերոնիմոսի հաղորդման բուն իմաստն այն է, թե Անտիոքոսի արշավանքը ապարդյուն էր:

Ոչ պակաս հետաքրքրական է նաև Հիերոնիմոսի մյուս հաղորդումը⁸, որտեղ նա արգեն մեջ է բերում (թերևս՝ բառացի) Պորփյուրի խոսքերը, Գանիելի զրքի հետևյալ հատվածի կապակցությամբ. Et fama turbabit eum ab Oriente et ab Aquilone. Et veniet in multitidine magna, ut conterat et interficiat plurimos. Et figet tabernaculum suum

6 S. Hieronymi, էջ 667:

7 Գ ա ն., է, 8:

8 S. Hieronymi, էջ 722:

in Apedno: inter duo maria super montem inclytum et sanctum, et veniet usque ad summitatem ejus, et nemo auxiliabitur ei. «Եւ ապա համբուր և տաղնապք ճեպեսցեն գնա յարևելից, և ի հիւսիսոյ եկեսցէ սրամառութեամբ բազմաւ ապականել զբազումս (interficiat plurimos — «կոտորել զբազումս»): Եւ հարցէ զխորան իւր յեփաղնոն (Apedno) ի մեջ ծովուցն (inter duo maria — «երկու ծովերի միջև») ի լեառն Սաբային սուրբ, և եկեսցէ մինչև ի կողմն մի նորա. և ոչ ոք իցէ որ փրկիցէ զնա»:

Հիերոնիմոսը գրում է. Et in hoc loco Porphyrius tale nescio quid de Antiocho somniat: pugnans, inquit, contra Aegyptios, et Libyas Aethiopiasque pertransiens, audiet sibi ab Aquilone et ab Oriente praelia concitari, unde et regrediens capiet Aradios resistentes, et omnem in littore Phoenicis vastabit provinciam. Confestimque perget ad Artaxiam regem Armeniae, qui de Orientis partibus movebitur, et interfectis plurimis de ejus exercitu, ponet tabernaculum suum in loco Apedno, qui inter duo latissima situs est flumina, Tigrem et Euphratem. «Եվ ահա այս տեղում Պորփյուրը այսօրինակ անիմանալի բաներ է զատանցում Անտիոքոսի մասին. մարտնչելով, — ասում է, — երկպառացիների դեմ և կտրելով անցնելով Լիբիան և Եթովպիան, կլսի, որ իրեն հյուսիսից և արևելքից մարտեր են հորդորում, և դառնալով այնտեղից կնվաճի ընդդիմացող արադյիներին և կավերի Փյունիկիայի ծովափի ամրույթ նահանգը: Եվ անմիջապես կշարունակի արշավանքը Հայաստանի թագավոր Արտաքսիասի դեմ, որը շարժված կլինի արևելյան կողմերից, և կոտորելով նրա մարդկանցից շատերին, կհաստատի իր վրանը Ապեդնոն կոչված վայրում, որը գտնվում է երկու լայնահուն գետերի՝ Տիգրիսի և Եփրատի միջև»:

Հիերոնիմոսը շարունակության մեջ սուր քննադատության է ենթարկում Պորփյուրի այս մեկնությունը, բերելով իր փաստարկները (ինչպես և առաջին դեպքում), որոնք, սակայն, այստեղ մեզ չեն հետաքրքրում, բանի որ Արտաշեսը նրանց մեջ արգեն չի հիշատակվում:

Ինչպես հիշում ենք, Պորփյուրի նպատակն է եղել ցույց տալ, որ Գանիելի մարգարեությունները ծայրեծայր հիմնված են պատմական, և այն էլ անձնապես Անտիոքոս Էպիփանեսին վերաբերող դեպքերի վրա, ուստի և նա Հիերոնիմոսի միջոցով մեզ հասած այս հատվածում շանում է այդ պատմական փաստերը միահյուսել Գանիելի մարգարեության վերջ մեջ բերված հատվածին: Այստեղից էլ զուլիս է շարադրանքի յուրօրինակ ձևը՝ ապառնի ժամանակի կիրառմամբ, որը չպետք է խանգարի մեզ հասկանալու գործի էությունը:

9 Գ ա ն., ԺԱ, 44—45:

Պորփյուրի երկից մեջ բերված այս հատվածից մենք մի նոր բան ենք իմանում, այն է, թե ռազմական գործողություններ սկսողը եղել է ոչ թե Անտիոքոսը, այլ ինքը՝ Արտաշեսը, որը «շարժվել է (Պորփյուրի մոտ՝ վերջը բացատրված պատճառով՝ «կշարժվի», movebitur) արևելյան կողմից»:

Հիերոնիմոսի առաջին և երկրորդ (Պորփյուրից մեջբերված հատվածի մեջ գտնվող) այս տեղեկությունների հիման վրա ստացվում է Արտաշեսի և Անտիոքոսի միջև տեղի ունեցած ռազմական բախման մասին միանշանակ այլ պատկերացում, բան այն, որ կազմվել էր Գիողորոսի և Ապպիանոսի տեղեկությունների հիման վրա: Պարզվում է, որ պատերազմի առիթը Արտաշեսն է տվել, և Անտիոքոս Գ-ի պատասխան արշավանքը ապարդյուն է անցել: Արտաշեսը, թեև մեծ կորուստների գնով, ետ է մղել սելևկյան զորքերը:

Երբ մենք շրջանառության մեջ դրված այս նյութից պատկերացում ենք կազմում Անտիոքոս Գ էպիփանեսի և Արտաշես Ա-ի միջև տեղի ունեցած պատերազմի որոշ կողմերի մասին, ապա տեսնում ենք, որ առաջ էլ մեր աչքի առչև եղած հաղորդումներում կարելի էր գտնել դրանց հետքեր խոսքը Ստրաբոնի այն հանրահայտ հատվածի մասին, ուր նկարագրված են Արտաշեսի (և Ջարեհի) նվաճումները, հատկապես վերջին ցուցման մասին, թե Արտաշեսն ընդլայնեց իր պետությունը՝ նվաճելով նաև «ասորիներից Տմորիքը» (Σύρων δε Ταμωρίτων)¹⁰: Σύρων-ի տակ հասկանալ այլ բան, քան Սելևկյանները, մենք չենք կարող, որովհետև Συρία «Ասորիք» Սելևկյանների պետության ամենասովորական և ընդունված հորըրըումն է եղել ողջ Հելլենիստական շրջանում: Եվ եթե փորձենք բացատրել Սելևկյանների, ապա միանգամայն անհասկանալի կմնա, թե ում մասին է խոսում տվյալ ղեպքում Ստրաբոնը:

Այսպիսով Ստրաբոնի ցուցման հիման վրա կարելի է պնդել, որ Արտաշեսն իր զորքով ներխուժել է Տմորիք և միացրել այն իր պետությանը, իսկ Պորփյուրն իր հերթին հաստատում է, որ Արտաշեսը շարժվել է արևելյան կողմից: Մեծ երևակայություն պետք չէ այս երկու ցուցումները միավորելու և միևնույն իրադարձությանը վերագրելու համար: Անտիոքոսի արշավանքը Հայաստանի դեմ տեղի է ունեցել ի պատասխան Արտաշեսի կողմից Տմորիքի միացման: Հիերոնիմոսի մյուս հաղորդումը Անտիոքոսի արշավանքի ապարդյուն լինելու մասին իր հաստատումն է գտնում այն փաստի մեջ, որ Տմորիքը այդ պատերազմից հետո էլ մնաց Մեծ Հայքի կազմում:

Հիերոնիմոսի (և Պորփյուրի) քննարկված հաղորդումների այս կոնկրետ արդյունքից բացի, դրանք մի նոր վկայություն են Արտաշես Ա-ի

Հելլենիստական աշխարհի խոշորագույն գործիչների թվին պատկանելու և նրա՝ նույնիսկ մ. թ. IV դարի անտիկ գրականության մեջ հայտնի անձնավորություն լինելու մասին:

* * *

Այստեղ անշուշտ ծագում է Հիերոնիմոսի տվյալների ստուգության աստիճանի խնդիրը, մասնավորապես կապակցությամբ դրված նմանօրինակ հարցի խորքի վրա: Ինչպես և հորենացու ղեպքում է, այս հարցի պատասխանը լրիվ կախված է պատմագրական այն ուղիներից, որոնք կապում են Հիերոնիմոսին Հելլենիստական շրջանի հետ: Ի տարբերություն հորենացուց, սակայն, որի կապակցությամբ այս խնդրում անհրաժեշտ է լինում բարդ պրպտումներ անել, Հիերոնիմոսի խնդիրը պարզ լուծում ունի, թեև այդ հեղինակը, ապրելով IV դարում և V դարի սկզբին, գրեթե նույնքան հեռացած է նկարագրվող շրջանից, որքան հորենացին:

Բանը նրանումն է, որ Հիերոնիմոսը հունա-հռոմեական պատմագրության ներկայացուցիչ է, այդ պատմագրության անընդմեջ շղթայի օղակներից մեկը: Այդպիսին է և Պորփյուրը, որը նրանից մեկ դար առաջ է ապրել: Սրանց, որպես պատմագիրների, ծննդյան ու գործունեության ոլորտն է հունա-հռոմեական լայնածավալ գրականությունը, որից նրանք սնվել են և որը նրանք սնել են: Այդ մասին ուղղակի ասված է Հիերոնիմոսի մոտ (տե՛ս վերև): Ուստի և հիմք չկա նրանց տվյալները ստորագասել, ասենք, Ապպիանոսի տվյալներին, այն բանի համար միայն, որ վերջինս ապրել է նրանցից մեկ-երկու հարյուրամյակ առաջ՝ մ. թ. II դարում: Գրանք բոլորն էլ նույն համակարգի ներկայացուցիչներն են:

Եվ այդ համակարգը իր դրոշմն է դնում նրանց հաղորդածի վրա: Հիերոնիմոսի, Պորփյուրի, Ապպիանոսի, Գիողորի հաղորդումների մեջ եղած տարբերությունները վկայում են, որ Արտաշես Ա-ի գործունեությունը շոշափող ուրիշ գրվածքներ էլ են եղել: Սակայն այդ տարբերությունները չեն անցնում երանդների (թեև որոշ ղեպքերում էական երանդների) աստիճանից, և նրանցով մոտավորապես շրջագծվում են հունա-հռոմեական գրականության շահագրգռության սահմանները՝ մեզ հետաքրքրող թեմայով: Այդ սահմանները, ինչպես գիտենք, որպես կանոն որոշվում ու պայմանավորվում են այս կամ այն իրադարձության կամ գործչի, տվյալ ղեպքում՝ Արտաշես Ա-ի ու նրա գործունեության՝ հունա-հռոմեական աշխարհի հետ ունեցած շփման շափով:

Հորենացու հաղորդած տեղեկությունները միանգամայն այլ են: Նրանք դուրս են հորդում այդ շրջանակից, ընդգրկում անհամեմատ ավելի լայն ասպարեզ և հանդես բերում պատմագրության միանգամայն այլ ճյուղի՝ նախամեսորոպյան շրջանում հայկական հողի վրա զարգացած պատմագրության անկրկնելի ղեմքը:

¹⁰ Strab., XI, 14, 5: Տե՛ս և վերջ, էջ 167:

ՀԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Արգար (հայոց բազավոր) — 84, 85, 125, 131, 135, 179
 Արգար է (եղեսիայի բազավոր) — 141, 178
 Արյուղենու — 111
 Ազարանգեղու — 7, 37—39, 41, 43, 44, 62, 67—69, 86, 95, 96, 112, 130, 132, 134, 184, 185, 190, 191, 210, 239—241
 Ազարանգեղու («Կեղծ») — 85, 86, 104—113, 129, 134, 135
 Ազարիս — 91
 Աղիարենե — 98
 Աղիյաման — 33
 Արենաս — 35, 36, 38
 Արենե — 24, 25
 Աժղանակ — 51—54, 56, 145, 147, 153, 156, 157, 161, 219, 222, 225
 Աժի-Գանակա — 54
 Ալեքսանդր Բազմավեպ — 111
 Ալեքսանդր Մակեդոնացի — 8, 24, 25, 31, 71, 93, 105, 108, 110, 126, 201, 223
 Ալեքսանդր, որդի Մամայայի — 97
 Ալեքսանդրիա — 242
 Ալկի — 170
 Ախշահասարա — 174
 Ախուրյան — 36, 219
 Ակիլիսենե (եկեղիֆ) — 167
 Ակկաղ — 207
 Ակկի — 208
 Աղձֆ — 63
 Աղսարբան — 175
 Ամատունիներ — 197, 227
 Ամմիանու Մարկելիենու — 67, 120
 Ամոն — 24
 Ամուլիոս — 208
 Անանիտ — 37, 43, 67, 68, 237
 Անանիա Շիրակացի — 215, 226
 Անգեղ բերդ — 62, 64
 Անգեղ-տուն — 62, 63
 Անահտական — 237
 Անանուն — 63, 64, 82, 83, 85—87, 92, 93, 96, 97, 99, 101, 106—111, 113, 114, 116, 123, 124, 128, 129, 132—135, 203—205
 ...անես — 31
 Անի (Գարանաղյաց) տե՛ս և Հանի — 35, 36, 62—64, 130, 139—141, 148, 162
 Անտիգոնու — 24
 Անտիոֆ — 40, 50, 56, 70
 Անտիոֆու (Սելևկոս Ա-ի հայրը) — 70
 Անտիոֆու Ա Սոսեր — 26, 31, 43, 59
 Անտիոֆու Բ Թեսու — 31, 43, 49

- Անտիոֆու Գ Մեծ — 27, 43, 75, 119, 124, 167, 199, 242
 Անտիոֆու (Անտիոֆու Գ-ի որդին) — 43
 Անտիոֆու Գ Էպիփանես — 26, 40, 75, 222, 231, 242—246
 Անտիոֆու Զ — 26
 Անտիոֆու Ը — 31
 Անտիոֆու ԺԲ — 26
 Անտիոֆու Հիերաֆու — 124
 Անտիոֆու Ա Կոմմագենացի — 28, 30—33, 39, 44, 49, 61, 66, 72, 73
 Անտիտավրոս — 167
 Անույշ — 52, 147, 148
 Աշկ — 92—94
 Աշկանի — 92
 Աշնաշ — 84, 116
 Աշտիշատ — 35, 55
 Ապամա — 27
 Ապամեյա — 50
 Ապարան — 19
 Ապեղնոն (եփաղնոն) — 245
 Ապպիանու — 5, 50, 64, 80, 164, 193, 234, 242—244, 246, 247
 Կպոլլոն — 26, 29, 35—37, 39, 41—43, 69, 153, 154
 Ապոլլոն Գափենակյան — 43
 Ապոլլոնիոս Հոգոսցի — 235
 Առաջավոր Ասիա — 34, 71, 183, 236
 Առավելյաններ — 197
 Ասիա — 35, 40, 208
 Ասորեստան — 16, 170, 206, 219
 Ասորիֆ — 50, 74, 98, 184, 246
 Աստիագես — 53, 208, 209
 Աստղիկ — 37
 Ասովածաշունչ — 13, 86, 117, 119, 138, 243
 Աստերոս — 138
 Ատտալյաններ — 27, 61, 73
 Ատրպատական — 206, 219, 228
 Արա — 105, 110
 Արագած — 63
 Արածանի — 65
 Արամազդ — 37, 39, 40, 67, 68, 162, 237, 239
 Արաֆու — 52, 235
 Արբանդես — 141, 178, 180
 Արգամ — 147, 153, 157, 158, 160—162, 219, 221
 Արգավան — 147, 149, 150, 153, 156, 157, 160, 161
 Արգիշտի Ա — 171
 Արգիշտիիսինիլի — 41
 Արիարաթ Ե — 27
 Արիստոն Փեղղացի — 198
 Արծրունիներ — 174
 Արմավիր — 7, 17, 35—37, 40, 41, 45, 154, 213, 222
 Արշակ (տոհմաճուն) — 114, 122, 132
 Արշակ (զինաստիայի հիմնադիր) — 59, 83, 87, 94, 105, 114
 Արշակ (պարբևաց բազավոր) — 34, 84
 Արշակ, որդի Գարենի (պարբևաց բազավոր) — 84
 Արշակ փոքր (հայոց բազավոր) — 64, 84, 105, 109—111, 122
 Արշակ, որդի Վաղարշակի (հայոց բազավոր) — 35, 46, 74, 84, 110, 111
 Արշակ, որդի Արշավիրի (հայոց բազավոր) — 84, 203
 Արշակ Բ — 68
 Արշակյան — 84, 114
 Արշակավան — 217
 Արշակունիներ (տոհմ) — 7, 59, 68, 72, 110, 111, 113, 117, 125, 127

Արշակունիներ (պարբ.) — 37, 59, 60, 62, 71, 72, 89, 90, 93, 94, 96—98, 100, 101, 115, 120—124, 128, 132, 201
 Արշակունիներ (հայ) — 34, 36, 62, 63—65, 70, 80, 81, 86, 109, 122—124, 128, 203—205, 220, 222, 229
 Արշամ (անուն) — 124—126
 Արշամ (Մովսիսի բազավոր) — 124
 Արշամ (Արգամ) — 221
 Արշամ, որդի Արտաշեսի (հայոց բազավոր) — 36, 45, 46, 74, 84, 85
 Արշամաշատ — 118, 124
 Արշանակ — 84, 115, 116
 Արշավիր (անուն) — 121, 122, 138
 Արշավիր (պարսից բազավոր) — 117
 Արշավիր (Աֆեմենյան բազավոր) — 118
 Արշավիր (պարսեաց բազավոր) — 84, 94, 115, 117
 Արշավիր (հայոց բազավոր) — 84, 124, 126
 Արշեզ (Արշեն) — 84, 94, 116, 121, 122, 138
 Արտանդես — 30
 Արտանդես սատրապ — 30, 31
 Արտանդես բազավոր — 31
 Արսինոյե — 26
 Արսես — 116, 138
 Արսամեյա — 33
 Արսամեյա (Նիմֆայոս գետի վրա) — 32, 33
 Արսամես — 31, 33
 Արտարան Բ — 60, 61, 120
 Արտարանական — 60
 Արտագեն (Վահագն) — 43, 55
 Արտախշասի (Արտաշես Ա) — 186

Արտաշան — 168, 169
 Արտաշես (անուն) — 81, 82, 94, 115, 116, 121—123, 126, 138
 Արտաշես Ա — 16, 17, 19, 40, 69—73, 80, 115, 121, 123, 126, 128, 139, 141, 152, 155, 163—166, 168, 172, 174, 182, 185, 189, 193, 194, 196, 197, 204, 205, 211, 222, 228, 231, 233—235, 242—247
 Արտաշես Բ — 123, 152
 Արտաշես Գ Ջենոն — 123, 152
 Արտաշես, որդի Արշակի (հայոց բազավոր) — 35, 46, 84, 111
 Արտաշես, որդի Սանատրուկի (հայոց բազավոր) — 13, 46, 73, 85, 142—153, 155, 157, 158, 161—163, 165, 166, 170, 171, 173, 176—178, 180—184, 186, 188, 190, 192, 196—200, 202, 203, 206, 207, 209, 210, 214, 215, 217, 219—223, 225, 226, 228, 229, 232, 233, 236, 237
 Արտաշես, որդի Արշակի (պարսեաց բազավոր) — 83
 Արտաշես, որդի Արշակիրի (պարսեաց բազավոր) — 84
 Արտաշես (Արտաշիր), որդի Արշակի (պարսեաց բազավոր) — 84
 Արտաշիսյաններ — 59, 63, 64, 72, 80—82, 123—125, 128, 139, 140, 205, 211
 Արտաշիր Ա — 37, 47, 68, 69, 87, 88, 93—95, 97, 99, 131, 184, 187, 188, 191, 192
 Արտաշիր (Արտաշես) — վերջին հայ Արշակունի — 123
 Արտաշիրական — 188, 191
 Արտասուրա — 30

Արտավազ (անուն) — 84, 123, 126
 Արտավազ, որդի Արտաշեսի — 82, 85, 147—150, 162—166, 168—170, 198, 232
 Արտավազ Ա — 164
 Արտավազ Բ — 57, 76, 84, 193, 235, 240
 Արտավազ (հայոց բազավոր) — 123
 Արտավազ (առասպելի) — 57, 218,
 Արտավան Ե — 84, 87, 92, 94, 95, 99, 121, 131
 Արտավան (հայոց բազավոր) — 84, 123, 124, 126,
 Արտաֆատա (Արտաշատ) — 167
 Արտաֆսիսա (Արտաշես Ա) — 167, 199, 204, 242—245
 Արտաֆեբեսես Ա — 31, 115
 Արտաֆեբեսես Բ Մենմոն — 30, 31, 71, 115, 116, 118, 126
 Արտաֆեբեսես Գ Օֆոս — 115
 Արտաշատ — 7, 37, 44, 45, 47, 56, 144, 146, 148, 150, 153—156, 167, 168
 Արտեմիս — 35—37, 39, 41, 43, 153, 154
 Արբիանոս — 71
 Արուանդ — 218
 Արև — 35, 37, 39, 43
 Ափրիկանոս — 46
 Ափրոդիտե — 26, 35—37, 228
 Ափրոդիտե-Արսինոյե — 26
 Աֆեմենյաններ — 31, 59, 71, 72, 100, 115, 116, 119, 121, 122, 127, 128, 130, 132, 138, 201, 234
 Բարբելոն — 236
 Բագայառինը — 36
 Բագարան — 36, 37, 40, 45, 129, 212—214, 218—220
 Բագարատ — 35
 Բագավան — 37
 Բագրատունիներ — 35, 36, 45, 74—76, 171, 173—175, 203, 232
 Բալաշ (Վաղարշ Ե) — 92, 94, 95
 Բասեն — 177, 181
 Բասորոպեղա (Պարսպատունի) — 167
 Բարդաձան — 20, 239
 Բարսուսա (Բարձաուսա) — 87—89
 Բաֆու — 181
 Բել — 105, 110
 Բերիտ (Բելյուր) — 50
 Բերոսոս — 111, 237
 Բերենիկե — 25
 Բիզան — 92, 94
 Բյուրանիա — 27, 73
 Բյուրասպի Ալդանակ — 87
 Բյուրատ — 206
 Բուզանդ՝ տե՛ս Փալստոս Բուզանդ
 Գաննամակ — 158—161, 233
 Գառնի — 6, 18, 19, 58, 59, 62, 121, 130, 241
 Գիոսկ — 225
 Գյառզյառ — 32
 Գուգարենե (Գուգար) — 167, 170
 Գոլլոն — 55, 145, 149, 198
 Գոսսուրգ Ա — 61
 Գոտարգ Բ — 120
 Գոտարգական — 60, 61
 Գրիգոր Բար-Ներեսու — 96
 Գրիգոր Լուսավորիչ — 134, 207
 Գուգար (Գուգարենե) — 167, 170
 Գանիկ — 75, 243—245

- Դանիշվար — 91
 Դարա — 122
 Դարաճաղի — 62, 63, 239, 240
 Դարեն (անուն) — 94, 119, 121, 138
 Դարեն, որդի Արշավիրի — 117
 Դարեն Ա Վշտասայան — 30, 31, 71, 118—120, 122, 127, 128
 Դարեն Բ — 31, 119
 Դարեն Գ Կողմանոս — 119, 201, 202, 223
 Դարեն (պարբևց բազավոր) — 84, 201—203, 206
 Դարիպան — 169
 Դեմետրիոս Պալիարկեսես — 24, 25
 Դեմետրիոս Բ Սելևկյան — 31
 Դերջան (Դերեսես) — 167
 Դիմաբայաններ — 225
 Դիոդորոս Սիկիլիացի — 5, 234, 242—244, 246, 247
 Դիոն Կասսիոս — 5, 80, 178, 183
 Դիոնիսիոս Քել-Մահրացի — 97
 Դիոնիսոս — 26, 27
 Դիոս (Չես) — 35
 Դիոս (Չես) Ողիմպիական — 36
 Դիպինոս — 35
 Դոդոնայի գուշակավայր — 41
 Դոմետ — 149, 150, 181, 182
 Դոմիտիանոս (Դոմեթիանոս) — 149, 150, 176, 177, 180—183
 Դոմիտիոս Կորբուլոն — 181, 182, 184
 Դուրա-Եվրոպոս — 42, 43
 Եգիպտոս — 23, 24, 33, 342
 Եդեսիա — 141, 178
 Եդեսյան ժամանակագրություն — 98
 Եզնիկ — 86
 Երովպիա — 245
 Ելլադա — 35
 Եկեղիֆ (Ակիլիսես) — 167
 Ենովա — 75
 Եղիշե — 7
 Ենանոս — 36
 Եսքեր — 118
 Երասխ — 153
 Երիզա — 36
 Երվազ — 144, 173, 203, 213, 220
 Երվանդ (անուն) — 81, 125, 126, 215
 Երվանդ Սակավակյաց — 218
 Երվանդ, Արշակունի կնոջ որդի — 36, 46, 72, 73, 82, 85, 140—142, 144, 150—153, 161, 172, 173, 176, 178—181, 199—204, 210, 212, 214, 216, 217, 219—222, 225—227, 232, 233
 Երվանդ, որդի Արշակի — 84, 203
 Երվանդ՝ տե՛ս և Օրոնտես — 128, 204, 206, 211
 Երվանդական — 70, 205, 211, 212
 Երվանդակերտ — 214—217, 219, 220, 228
 Երվանդաշատ — 7, 86, 141, 154, 155, 173, 214, 215, 217, 219, 220, 228
 Երվանդավան — 216, 217, 219, 226, 228
 Երվանդյաններ — 28, 31, 44, 71, 72, 82, 116, 125, 126, 128, 139, 140, 161, 202, 205, 218, 221
 Երուսաղեմ — 75
 Եվսեֆիոս Կեսարացի — 20, 86, 97, 100—102, 111, 116, 118, 138, 243
 Եփազնոն (Ապեղնոն) — 245
 Եփրատ — 28, 34, 245

- Չալգեզուր — 17, 174, 189
 Չարեն (Չարեն), Արտաշես Ա-ի հայրը — 70, 163, 164, 185, 186, 190, 205
 Չարեն (Չարիադրիս), Մոփի բազավոր — 167, 199, 234, 246
 Չարեն, որդի Արտաշեսի — 148, 162—164, 168, 169, 172
 Չարենավան — 70
 Չարիշատ — 70
 Չորանմակ — 158, 159
 Չաղաշ — 87, 93
 Չես — 24, 26, 37, 39, 42, 43, 239
 Չես-Արամազդ (Օրամազդես) — 29, 43, 62, 63, 240
 Չես-Նիկատոր — 26
 Չես Օղիմպիական — 26, 39, 40, 75, 239
 Էլեգիա — 183
 Էնիո-Մա — 213
 Էլիոս-Տիրիդատես — 58
 Էրբունի — 171
 Էրոս — 26
 Քաբարի — 92
 Քաղեսոս առաքյալ — 65
 Քերմոզոն — 335
 Քիլ — 36
 Քոնդլ — 169, 170
 Քրայնտառնա — 54
 Քրովմա Արծրունի — 174
 Թարվանդ (Երվանդ) — 204
 Թեշու Մյունակյաց — 97
 Թշտար — 208
 Թոփոր Խարակացի — 60
 Թսխ — 26
 Թրան — 90, 95, 96, 131
 Լաբուրան — 86, 125
 Լաոդիկե — 27, 30
 Լաոդիկեյա — 50
 Լիբիա — 245
 Լիսիմաֆոս — 24
 Լուկիոս Քերոս — 180
 Լուսին — 35, 37, 39, 43
 Խատտի — 171
 Խարբերդ — 184
 Խորոհբուս — 20, 87, 88
 Խոսրով (անուն) — 126
 Խոսրով (պարբևց բազավոր) — 98, 99
 Խոսրով, որդի Վաղարշի (հայոց բազավոր) — 37, 85, 238
 Խոսրով Կոտակ — 63, 240
 Խոսրով Ա (պարսից բազավոր) — 91
 Խոսրովիդոլատ — 187
 Խորենացի՝ տե՛ս Մովսես Խորենացի
 Խորխորյան տարեգրություն — 171
 Խորենես (Կղարզ) — 167
 Խվատայ նամակ — 91—93
 Մենդոզ անտառ — 214, 218, 219
 Մոփ — 118, 123—126, 128, 167
 Մունդա — 218
 Մուպանի (Մոփ) — 171
 Կամփեսես, Կյուրոս Մեծի հայրը — 208
 Կամփեսես, Ալեմենյան բազավոր — 138
 Կամսար — 225
 Կամսարականներ — 215, 216, 225
 Կապադովկիա — 27, 73, 193, 213, 237
 Կասբից երկիր (Կասպիանես) — 161, 166, 167, 170, 172, 230, 231

- Կարին (Կարենիտիս) — 167
 Կարկա դե բեա Սելոխ ֆաղափ
 ժամանակագրություն — 98
 Կարեամակ — 95
 Կեղծ Կալիսթենես — 223
 Կիսրա — 92
 Կիաֆարես — 53
 Կիլիկիա — 74, 184
 Կլավդիոս — 179
 Կլեոպատրա (Սելևկյան քաղու-
 հի) — 49
 Կլեոպատրա Բ (Պտղոմյան քա-
 զունի) — 26
 Կյուրոս Մեծ — 15, 46, 51, 53,
 138, 208, 209, 212
 Կղարջ (Խորանեն) — 167
 Կոմանա — 213
 Կոմմագենես — 28, 32, 34, 43, 44,
 55, 65, 69, 73, 125, 126, 129,
 204, 215, 216, 225
 Կոմմագենես դիցունի — 30
 Կորդրիֆ — 170
 Կորյուն — 86
 Կունդ Արամազդ — 40
 Կուր (Կյուրոս) գետ — 167

 Հարել — 98
 Հադրիանոս — 98, 176, 177, 180
 Հազկերտ Գ — 91
 Հակոբ Եղեսիացի — 96
 Համգա Խաչանանեցի — 92
 Հայաստան, Հայք, Մեծ Հայք —
 6—8, 13, 16—18, 21, 28, 30,
 34, 35, 37, 39, 40, 42—44, 47,
 51, 53, 58, 59, 63, 64, 66—69,
 71—74, 76, 79—81, 95, 105,
 109, 119, 122, 125—127, 130,
 131, 139, 155, 156, 158, 166,
 167, 169, 172, 183, 184, 191—
 195, 199, 200, 212—214, 219,
 222, 226, 230, 231, 235—238,
 240, 242, 244—246
 Հանի (Անի Գարանաղայց) — 142,
 144, 152, 239
 Հայկ — 105, 110
 Հայկական լեռնաշխարհ — 230, 242
 Հայկյաններ — 63, 132
 Հարպագոս — 208, 209
 Հելիոպոլիս — 237
 Հելիոս — 27, 39, 58, 59, 62
 Հեր — 203, 206
 Հերակլես — 24, 26, 30, 35—37,
 43, 55, 56
 Հերմես — 26
 Հեփեստոս — 35, 36, 38, 44
 Հիերոնիմոս — 234, 243—247
 Հիսուս Քրիստոս — 179
 Հիպոլիտես — 46
 Հյուլարենես (Վիդարենա) — 31, 71,
 199
 Հեղկաստան — 183
 Հովհաննես Եփեսոսցի — 96
 Հովսեփոս Փլաբիոս — 5, 20, 243
 Հոդոզոունես — 30
 Հոոմ — 5, 183, 208, 242
 Հրահատ Ա — 60
 Հրահատ Բ — 60
 Հրահատ Գ — 60, 65, 114
 Հուլիանոս Ուրացող — 67, 87, 88
 Հունաստան — 24, 41, 74
 Հուստինոս — 48—50, 100, 164
 Հուրմուզ — 92, 94

 Ղազար Փարպեցի — 7

 Մաժան — 148, 162, 163
 Մաժաֆ — 40
 Մաղխազան — 206
 Մամիկոնյաններ — 113
 Մանդանես — 208

- Մանեթոն — 237
 Մասիս — 52, 54, 147, 149, 198
 Մասուդի — 92
 Մարաբա Մծուրեացի, Մծուրեա-
 ցի, Մար Աբաս Կառինա — 46,
 82, 83, 86, 89, 101, 103—113,
 133, 135, 165, 203, 204, 229,
 230
 Մարակերտ — 148
 Մարանց (Մարաց) մարզ — 219,
 226, 227
 Մարաստան — 48, 51, 52, 228
 Մարգով — 236
 Մարկոս Ավրելիոս — 101
 Մարմեա — 215, 216, 220, 226—
 228
 Մարս — 208
 Մարսյակ — 105
 Մեշիհա-Ջրիսա — 98
 Մեծամոր — 153
 Պեսարոյ Մաշտոց — 218
 Պետրոպոլիս Սկեպսիացի — 234,
 240
 Միքրա (քաղաք) — 213
 Միքրադատես — 31
 Միքրադատես Կալիսթիկոս — 30,
 31, 33, 73
 Միհր (Միքրա) — 37, 43, 44, 57,
 237
 Միհրդատ Բ — 50, 61, 164
 Միհրդատ Եվպատոր — 27, 56, 235
 Միհրդատական — 60
 Միլետ — 49
 Միշագետֆ — 48, 104, 105, 177,
 178, 183
 Միլետավրոս — 203, 210
 Միֆայել Ասորի — 96, 97
 Մծուրն (Մծուրֆ) — 65
 Մհեր — 57, 65
 Մովսես Խորենացի, Խորենացի —
 7—22, 34, 37—48, 51—55,
 62—65, 68—70, 72—76, 79—
 81, 83, 85—89, 92, 93, 95—
 97, 99, 101, 102, 110—114,
 116, 117, 120, 127, 129, 131,
 133, 137, 140—166, 169—176,
 177—182, 183—190, 193, 196—
 218, 221, 223—240, 243, 247
 Մցխեթ — 168
 Մուսա — 60
 Մուրացյաններ, Մարացյաններ,
 Մուրացաններ — 147, 148, 153,
 157—161, 176, 219, 222, 225

 Նանես — 37, 237
 Նարսի — 92, 94
 Նեկփառ — 174, 175
 Նեմուզ լեռ (Վանա լճի ափին) —
 28
 Նեմուզ լեռ (Կոմմագենեում) —
 28, 29, 32, 33, 42—44, 65, 107,
 125, 128, 129, 204, 205
 Ներես — 225
 Ներվա — 176, 177, 180
 Նիզար — 92, 94
 Նիկոմեդես Բ — 27
 Նինոս — 210
 Նիսա — 60—62
 Նոր Գիոնիսոս — 27
 Նումենիոս — 222

 Շամբատ — 34
 Շամիրամ — 105, 110, 187
 Շապուր Ա — 68
 Շապուր Բ — 76, 87, 88, 155, 214
 Շավասպ — 119
 Շավարշ — 119

 Ողյումպ Բուրմ — 20, 46, 68, 139,
 142, 144, 146, 152, 166, 190,
 198, 220, 236, 239, 240

- Որմիզդ-Արտաշիր — 69
- Պապաֆ (Փափագ) — 87, 95
- Պասիփայե — 203, 210
- Պաղեփատոս — 87
- Պապ — 66—68, 85, 106, 135
- Պարթամասիր — 183, 184
- Պարթևստան — 61
- Պարխար (Պարխարես) — 167
- Պարսկաստան — 76, 109, 155, 184, 187
- Պարսպատունիֆ (Բասորոպեղա) — 167
- Պարույր — 16
- Պերգամոն — 27
- Պերոզ (անուն) — 120
- Պերոզ (պարթևաց բազավոր) — 84, 94, 102
- Պերոզ (պարսից բազավոր) — 88
- Պիերյան Սելևկիա — 26, 42
- Պիլեիոս Ավագ — 5
- Պլուտարհոս — 5, 80, 193, 235
- Պոլիբիոս — 5, 80, 115, 234, 243
- Պոմպեոս — 50
- Պոմպեոս Տրոզոս — 48, 100, 243
- Պոնտոս — 27, 73, 237
- Պոսելյոն — 26
- Պոսելյոնիոս — 243
- Պորփյուր — 87, 243—247
- Պրոկոպիոս Կեսարացի — 103, 108, 109, 111, 122, 133
- Պտղոմեոս Ա — 25, 26
- Պտղոմեոս Բ — 25, 26
- Պտղոմեոս Զ — 243, 244
- Պտղոմեոս Է — 244
- Պտղոմյաններ — 6, 25, 26, 28, 42, 56, 73, 100, 242, 243
- Ջավախֆ — 169, 170
- Ջուղարզ Ա — 92
- Ջուղարզ Բ — 92
- Ռաստոֆոն, տե՛ս և Բարսումա — 87
- Ռեմ — 208
- Ռոմուլոս — 208
- Ռոստոմ Սագեիկ — 87
- Ռևագ — 213
- Սարարիս — 175
- Սարուր — 92, 94
- Սամես — 31
- Սամոսատ — 33, 44
- Սանատրուկ — 62, 63, 65, 84, 85, 103, 104, 105, 125, 179, 180, 203, 204, 206, 220, 240
- Սասանյաններ — 59, 88, 90, 91, 95, 97, 120
- Սարգոն — 207
- Սարիսիկ — 145, 147, 149, 150, 153, 163, 173
- Սերեսոս — 7, 82, 86, 134
- Սելենե-Լուսին — 39
- Սելևկյաններ — 6, 25, 26, 28, 31, 40, 42, 44, 49, 50, 56, 69—71, 73, 75, 100, 101, 105, 110, 129, 139, 204, 242, 246
- Սելևկոս Ա Նիկատոր — 24, 26, 31, 42, 43, 59, 70
- Սելևկոս Բ Կալլիսիկոս — 43
- Սելևկոս Գ Սոտեր — 43
- Սելևկոս Դ — 242
- Սեպտուպիետա — 117
- Սմբատ — 148, 149, 162, 168—175, 197, 206, 207, 213, 220, 232
- Սոֆենե (Մոսիֆ) — 167
- Սպակո — 208
- Ստեփանոս Տարոնեցի — 116
- Ստրաբոն — 5, 17, 31, 40, 70, 80, 81, 115, 140, 141, 156, 164, 167, 168, 170—172, 178, 193, 194, 202, 204, 205, 213, 214.

- 221, 228, 230, 233, 234, 237, 246
- Սևան — 141, 185, 189, 212, 219
- Վահագն — 35, 37, 54, 55—57, 59, 67, 68, 237
- Վահագն-Հերակլես — 55, 56
- Վահուան — 92
- Վահունիներ — 35
- Վաղարշ (անուն) — 120, 126
- Վաղարշ Բ (պարթևաց բազավոր) — 98, 99
- Վաղարշ Գ (պարթևաց բազավոր) — 98, 99, 101
- Վաղարշ Դ (պարթևաց բազավոր) — 98
- Վաղարշ Ե (պարթևաց բազավոր) — 84, 94, 95, 102, 131
- Վաղարշ Ա (հայոց բազավոր) — 126
- Վաղարշ Բ (հայոց բազավոր) — 126
- Վաղարշ, հայր Խոսրովի (հայոց բազավոր) — 85
- Վաղարշակ որդի Պերոզի (պարթևաց բազավոր) — 84
- Վաղարշակ (հայոց բազավոր) — 34, 37, 46, 64, 74, 84, 111, 112, 122, 162, 229, 230
- Վաղեգեսոս (Վաղարշ Գ պարթև) — 102
- Վանա լիճ — 28
- Վարդգես Մանուկ — 218
- Վարդգեսավան — 217
- Վարշա — 116
- Վեսպասիանոս — 72, 176, 178—180, 201
- Վերին Ղարաբլուղ — 185
- Վիշապագունֆ — 145, 147, 157, 161, 222, 225
- Վշտասպ (Հյուստասպես) — 30, 120
- Վրաստան — 55
- Վրույր — 148, 162, 163
- Տակիտոս — 580
- Տամորիտիս (Տամորիֆ) — 167, 170
- Տարոն — 35
- Տիբերիոս — 179
- Տիգրոն — 183
- Տիգրիս — 245
- Տիմարհոս — 49
- Տիգրան (անուն) — 81, 82, 123, 126
- Տիգրան Երվանդյան — 15, 51—55, 156, 175, 212
- Տիգրան Ա — 164
- Տիգրան Բ — 15, 35, 39, 40, 46, 48—52, 55—57, 59, 63, 64, 69, 74, 76, 81, 84, 139, 155, 164, 193, 212, 234, 235
- Տիգրան (Տիրան) որդի Արտաշեսի — 164, 169
- Տիգրան որդի Արտաշեսի — 85, 165, 180
- Տիգրանակերտ — 19, 52, 53, 64, 66—69, 156
- Տիգրանավան — 217
- Տիգրանունի — 52
- Տիր — 37, 43, 237
- Տիրան (անուն) — 44, 123
- Տիրան (Տիգրան) որդի Արտաշեսի — 84, 85, 126, 162—165, 168, 180
- Տիրիք — 44
- Տիտոս — 72, 176, 178—180, 201
- Տիտոս Բ (Անտոնինոս Օգոստոս) — 80
- Տմորիֆ (Տամարիտիս) — 167, 170, 171, 172, 246

Տրայանոս — 98, 99, 141, 176 — 178, 180, 183, 184, 230	Քարրիի — 168, 169
Տրդատ (անուն) — 44	Քարրիս ցխովերթա — 164, 168, 204, 218
Տրդատ Ա — 58, 59, 63, 65, 134, 150, 152, 181—183, 201, 232	Քարձամ (Քարթամ) — 168, 177,
Տրդատ Գ — 37, 38, 62, 63, 67, 69, 104, 106, 112, 135, 184, 187, 207, 215, 216, 240, 241	Քսենոփոն — 30, 53, 175, 194
Տրիտա — 54	Քսեբսես (անուն) — 117, 119, 124, 138
Յել — 169	Քսեբսես Ա (Ալեմենյան բազա- վոր) — 31, 118, 124
Փարսման — 177	Քսեբսես (Մոփի բազավոր) — 119, 123, 124
Փավենիտիս — 167	Օգոստոս — 66, 72, 100, 179
Փավստոս Բուզանդ — 7, 44, 55, 62, 63, 66—68, 86, 155, 193, 214, 240	Օդոմանտիս — 167
Փիլեմոն — 87	Օրոնտաս (Արոնդես) սատ- րապ — 30
Փիլիպոս Արար — 97	Օրոնտես (Երվանդ) — 140, 178, 199, 201, 202, 204
Փիրմիլիանոս — 47	Օրոնտյաններ (Երվանդյաններ) — 28, 31
Փիլոն Երայեցի — 210	Ֆիրզուսի — 90, 91, 95
Փիռուզան (Փիռուզ) — 92, 94, 120	Ֆրիապատիական — 60
Փյունիկիա — 50, 74, 245	Ֆրիապատիոս — 60, 61
Փոհր Ասիա — 193	
Փոհր Հայկ — 167, 168	Ուոնա (Եղեսիա) — 125, 178
Քաշատուն — 218	Ոստիֆ — 219

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ն եր ա ծ ու թ յ ու ն	էջ 5
Գ լ ու խ ա ո ա ջ ի ն — Թագավորների ու նրանց նախնիների պաշ- տամունքը Հին Հայաստանում	23
Գ լ ու խ Երկրորդ — Խորենացու արքայացանկերը, նրանց ծա- գումը	79
Գ լ ու խ Երրորդ — Ողյուծպ բուրմ, գրող մեհենական պատ- մություն	139
Հ ա վ Է լ վ ա ծ — նոր մատենագրական նյութեր Արտաշես Ա-ի մա- սին	242
Հատուկ անունների ցանկ	248

6-1967

ԳԱԳԻԿ ԽՈՐԵՆԻ ՍԱՐԳՍՅԱՆ
 ГАГИК ХОРЕНОВИЧ САРКИСЯН

ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԳՍՐԱՇՐՋԱՆԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ
 եՎ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի
 գիտական խորհրդի որոշմամբ

ՍՏՈՒԳՎԱՄ Է 1971 Ք

6-1967

Պատ. խմբագիր Բ. Լ. ՉՈՒԳԱՍՉՅԱՆ
 Հրատ. խմբագիր Ա. Հ. ՇՈՂԳԱՄՅԱՆ
 Կազմը Կ. Հ. ՅՈՒԹՈՒՋՅԱՆԻ
 Տեխ. խմբագիր Մ. Ա. ԿԱՓԼԱՆՅԱՆ
 Սրբագրել է Ս. ՍԱՐԿԻՍՅԱՆ

ՎՅ 04788, ԽՀԽ 1032, Հրատ. 2721, պատգիեր 297, տպագրանակ 3000

Հանձնված է արտադրության 12/VII 1966 թ.:
 Ստորագրված է տպագրության 23/XII 1966 թ.: ԲույզՔ № 1.
 84 × 108¹/₁₆, տպագրական 16,25 մամ., պայմ. 13,32 մամ.,
 Հրատ. 11,47 մամուլ, Գինը 92 կոպ.:

Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչության տպարան,
 Երևան, Բարեկամության, 24.

Ո Ւ Ղ Ղ Ո Ւ Մ Ն Ե Ր

Էջ	Տող	Տպված է	Պետք է կարգալ
39	3 ն.	Maja	Maia
42	2 ն.	Πρόγονοι	Πρόγονοι
63	5 վ.	Արարատի	Արագածի
156	9 վ.	զանում նույն Արտա- շատի հիմնադրման մա- տին Ստրարոնի	Չափազանց կարևոր է, որ այդ ակնարկը իր հաս- տատումն է
156	10 վ.	Չափազանց կարևոր է, որ այդ ակնարկը իր հաս- տատումն է	զանում նույն Արտա- շատի հիմնադրման մա- տին Ստրարոնի